

Herald of Legal History

БЕОГРАД 2025 / БРОЈ 1 / ГОДИНА VI

UDC 34(091) ISSN (Штампано изд.) 2738-0955
ISSN (Online) 2738-0963

Editorial board:

Prof. Emeritus Sima Avramović (University of Belgrade Faculty of Law), Prof. Dr Žika Bujuklić (University of Belgrade Faculty of Law), Prof. Dr Zoran Čvorović (University of Kragujevac Faculty of Law), Prof. Dr Zoran Mirković (University of Belgrade Faculty of Law), Prof. Dr Milena Polojac (University of Belgrade Faculty of Law), Prof. Dr Dragoljub Popović (former judge of the ECHR, Union University Faculty of Law), Assist. Prof. Dr. Uroš Stanković (University of Novi Sad Faculty of Law), Prof. Dr Srđan Šarkiћ (University of Novi Sad Faculty of Law).

International editorial board:

Prof. Dr Željko Bartulović (University of Rijeka Faculty of Law), Prof. Dr Victor Castellani (University of Denver Department of Languages and Literatures), Prof. Dr Dalibor Čepulo (University of Zagreb Faculty of Law), Prof. Dr Coleman Dennehy (University College Dublin), Prof. Dr Gábor Hamza, full member of the Hungarian Academy of Sciences (Eötvös Loránd University Faculty of Law), Prof. Dr Gerald Kohl (University of Vienna Faculty of Law), Prof. Dr Pietro Lo lacono (LUMSA University Department of Law in Palermo), Prof. Dr Stephan Meder (Leibniz University of Hannover Faculty of Law), Prof. Dr Nikola Mojo- vić (University of Banja Luka Faculty of Law), Prof. Dr Emilia Musumeci (University of Teramo Faculty of Law), Prof. Dr Delfina I. Nieto Isabel (Univer- sity of Barcelona Department of History and Archaeology), Prof. Dr Natale Rampazzo (National Research Council of Italy, Naples), Prof. Dr Marion Röwekamp (Humboldt chair at the College of Mexico), Prof. Dr Vladimir Simić (University of Ljubljana Faculty of Law), Prof. Dr Thomas Simon (University of Vienna Faculty of Law), Prof. Emeritus Gerhard Thür, associate member of the Aus- trian Academy of Sciences (University of Graz Faculty of Law), Dr Yuriy Vin, Senior Researcher (Institute of World History of the Russian Academy of Sciences).

Универзитет у Београду – Правни факултет

БЕОГРАД 2025 • ГОДИНА VI • БРОЈ 1 • стр. 1–179

ВЕСНИК ПРАВНЕ ИСТОРИЈЕ

HERALD OF LEGAL HISTORY

UDC 34(091)

ISSN (Штампано изд.) 2738-0955

ISSN (Online) 2738-0963

Назив часописа:

Весник љравне историје

Часопис излази два пута годишње

Главни уредник:

проф. др Нина Кршљанин

Заменик главної уредника:

Ђорђе Степић

Студентска редакција:

Ђорђе Гојковић, Симо Илић, Реља Јарковачки, Душан Јовић, Маша Марковић, Ђурђина Марић

Издавач:

Универзитет у Београду – Правни факултет

Лектура:

Марија Срдновић

Љиљана Јанковић

Милена Баљак

Технички уредник:

Ирена Ђаковић

Дизајн корица:

Лазар Лапац

Слој и ѿрелом:

Досије студио, Београд

Штампа:

Сајнос, Нови Сад

Journal title:

Herald of Legal History

The journal has two issues per year

Editor-in-chief:

Assoc. Prof. Dr Nina Kršljanin

Deputy editor-in-chief:

Đorđe Stepić

Student editorial board:

Đorđe Gojković, Simo Ilić, Relja Jarkovački, Dušan Jović, Maša Marković,
Đurđina Marić

Publisher:

University of Belgrade Faculty of Law

Proofreading:

Marija Srndović

Ljiljana Janković

Milena Baljak

Technical editor:

Irena Đaković

Cover design:

Lazar Lapac

Prepress:

Dosije Studio, Belgrade

Printing:

Sajnos, Novi Sad

САДРЖАЈ

Чланци

Милош ИВКОВИЋ

Августово брачно законодавство 9

Лука И. БАБИЋ

Quinqueviri, избор јуриспрудената у Lex citationis 28

Данка РЕНОВИЋА

Кажњавање прељубе у Душановој кодификацији,
са посебним освртом на чл. 54 Душановог законика 59

Бојинђа НИКОЛИЋ ВУКАЈЛОВИЋ

Сретењски устав као правни трансплант 75

Студентски преводи

Theodor TARANOVSKI, translated by Nevena VUKANOVIĆ

The Principle of Legality
in the Code of Emperor Stefan Dušan 94

Прикази књига

Ленка ЦИГУРСКИ

Нина Кршљанин, Правни положај жене у средњовековној
Србији, Универзитет у Београду – Правни факултет,
Београд 2024, 496 110

Интервјуи

Симо ИЛИЋ

Интервју: Професор др Самир Аличић 119

TABLE OF CONTENTS

Articles

Miloš IVKOVIĆ

Augustus' Marital Legislation	9
-------------------------------------	---

Luka I. BABIĆ

Quinqueviri, the Selection of Jurisprudentes in the Lex Citationis	28
---	----

Danka RENOVICA

Punishment of Adultery in Dušan's Codification, with Special Reference to Article 54 of Dušan's Code	59
---	----

Boginja NIKOLIĆ VUKAJLOVIĆ

The Sretenje Constitution as a Legal Transplant	75
---	----

Student translations

Teodor ТАРАНОВСКИ, превела Невена ВУКАНОВИЋ

Начело законитости у Законику цара Стефана Душана	94
--	----

Book review

Lenka DŽIGURSKI

Nina Kršljanin, Pravni položaj žene u srednjovekovnoj Srbiji, University of Belgrade – Faculty of Law, Belgrade 2024, 496.	110
---	-----

Interviews

Simo ILIĆ

Interview: Professor Dr. Samir Aličić.	119
---	-----

Извештаји с дешавања

Глорија ПАУНКОВИЋ, Андрија ОПАЛИЋ

Међународни научни скуп „150 година од рођења Теодора
Тарановског“ 148

Упутство за ауторе 166

Event Reports

Glorija PAUNKOVIĆ, Andrija OPALIĆ

International Conference “150 Years since the Birth of Teodor Taranovski”	148
--	-----

Instructions for Authors	167
---------------------------------------	------------

UDC: 347.61/.64:94(37)

321.61:929 Август Г. Ј.

CERIF: H210, H300, S130

DOI: 10.51204/HLH_25101A

Милош ИВКОВИЋ*

АВГУСТОВО БРАЧНО ЗАКОНОДАВСТВО

*Овај рад анализира кадукарне законе које је Октавијан Август донео као део ширих реформи усмерених на обнову традиционалних римских вредности након проласка Римске републике и успостављања принципатија. Посебан фокус је стављен на законе *lex Iulia de maritandis ordinibus* и *lex Papia Poppaea*, који су имали за циљ подстицање бракова и рађања деце међу римским грађанима, као и сиречавање демографској пада и моралне декаденције. Рад истражује историјски контекст у којем су ови закони донети, њихове кључне одредбе и механизме спровођења, као и реакције римској друштва на њих. Такође, разматрају се практични изазови у примени ових закона, њихова ефикасност, као и друштвене и економске последице које су произиле из њихове имплементације. На крају, анализирају се разлози збој којих ови закони, упркос амбициозним циљевима, нису успели да остваре жељене ефекте, као и њихов утицај на даљи развој римској правној и друштвеној систему.*

Кључне речи: Октавијан Август. – Друштво. – *Lex Iulia de maritandis ordinibus*. – *Lex Papia Poppaea*. – Вредности.

1. УВОД

Време пропасти Римске републике и успостављање новог уређења – принципата, представља један од кључних периода у римској историји. Принципат је у почетку био схваћен као прикривена

* Студент прве године основних академских студија на Правном факултету Универзитета у Београду, milosivkovic011@outlook.com. Овај рад је развијен из семинарског рада за стручну групу из предмета Римско приватно право којом је руководила проф. др Валентина Цветковић Ђорђевић, на Правном факултету Универзитета у Београду, у оквиру прве године основних академских студија.

монархија, али је временом, услед делатности каснијих императора, прерастао у отворену монархију. Доласком Октавијана Августа (*Gaius Iulius Caesar Octavianus*) на власт није дошло само до смене на челу државе, већ и до дубоких друштвених и политичких промена које су утицале на читаву Римску империју. Након дугих година грађанских ратова и друштвених немира, Октавијан Август је успоставио *pax Romana* – период дугог мира, који је био пресудан за опоравак и стабилност римске државе. У оквиру ових промена, као део напора да се врате вредности из периода Републике, Август је увео низ закона који су регулисали друштвене и породичне односе, а неки од тих закона били су *lex Iulia de maritandis ordinibus* и *lex Papia Poppaea*, који носе назив кадукарни закони – *leges caducariae*. Доношење ових закона није било случајно, већ је представљало део ширег напора да се обнове старе римске вредности које су биле у опадању током последњих деценија Републике. За време грађанских ратова и након успостављања принципата Рим је био дубоко захваћен друштвеном и моралном декаденцијом. Политичка нестабилност, економски проблеми, као и дисторзирана друштвена структура, довели су до губитка многих традиционалних римских идеала, као што су породичне вредности и друштвене врлине, на којима је Република била саграђена. Као део ових реформи, Август је донео и низ других закона који су се односили на морал и друштвене врлине, као што је *lex Iulia de adulteriis coercendis*. Иако су ови закони имали за циљ обнову традиционалних вредности Римске републике и регулисање важних аспеката друштвеног живота, њихово спровођење у пракси представљало је значајне изазове. Закони као што су *lex Iulia de maritandis ordinibus* и *lex Papia Poppaea*, о чијим ће одредбама бити речи даље у раду, изазивали су дубоке социјалне и економске последице, које су често биле у сукобу са новим друштвеним и економским реалностима које је донело новоуспостављено уређење.

У раду ће бити анализиран Августов покушај регулације друштвених односа пре доношења кадукарних закона, као и саме одредбе и циљеви закона. На крају, истражићемо зашто су ови закони, упркос својим амбициозним циљевима, били неуспешни и какви су били дугорочни ефекти њиховог спровођења на римску државу.

2. РАЗВОЈ ЗАКОНОДАВСТВА ПРЕ ДОНОШЕЊА КАДУКАРНИХ ЗАКОНА

Још је Гај Јулије Цезар (*Gaius Iulius Caesar*) уочио проблем моралне деградације и пада наталитета код Римљана. Због овог проблема је при додели земље (59. године пре нове ере) предност у подели да-

вао грађанима који имају троје и више деце (*quibus terni pluresve liberi essent*).²

Иако је Цезар поставио темеље за законске реформе које су имале за циљ директно утицање на приватни живот грађана, због своје превремене смрти није успео да их реализује. Овакав подухват је захтевао дубље промишљање, стратегију и више времена него што је Цезар имао на располагању. Његова смрт је прекинула овај процес, али је он оставио трајан утицај на политичке идеје које ће касније наставити његов наследник, Октавијан Август (*Gaius Iulius Caesar Augustus*). За разлику од Цезара, Август је имао и време и ресурсе који су били неопходни да се адекватно приступи овако комплексном проблему.

Јулије Цезар је у римској историји познат као изванредан вођа, али и као један од најзначајнијих зачетника апсолутистичке власти у Риму. Поред својих војних и политичких успеха, био је уплетен у бројне љубавне скандале, који су углавном имали политички контекст. Бракови, прељубе и разводи били су чести међу члановима виших слојева, неретко као средство политичког маневрисања. Тако се, на пример, Сула (*Lucius Cornelius Sulla Felix*), римски диктатор, женио чак пет пута. Његова прва супруга била је кћерка врховног свештеника Метела (*Lucius Caecilius Metellus Delmaticus*), док је његова последња супруга била Валерија (*Valeria Messala*), кћи Валерија Месале (*Marcus Valerius Messalla Niger*), познатог римског политичара.³

Цезар је такође био познат по својим љубавним везама које су понекад имале политичку позадину. Најпознатија је била његов брак са Сулином кћерком, што је био део ширег политичког плана и савеза. Такође, Цезар је имао афере са женама својих савезника, попут Марка Краса (*Marcus Licinius Crassus*) и Помпеја (*Gnaeus Pompeius Magnus*), који су заједно са њим сачињавали први тријумвират.⁴ Љубавни скандали везани за Цезара постали су и тема народних песама. Римски војници у Галији певали су стихове: „Грађани, бдијте над женама, наилази ћелави прељубник“ (*Urbani, servate uxores: moechum calvum adducimus*),⁵ у којима су на веома сатиричан начин осликавали Цезарове афере. Постоји и податак да је Цезар предложио плебејском трибуну Хелвију Цини (*Gaius Helvius Cinna*) закон којим би Цезару, у сврху побољшања наталитета, било допуштено да се ожени сваком женом коју хоће и са толико њих колико хоће, због чега га

2 Tac. *Ann.* 3.28.1; Suet. *Caes.* 20.

3 Zdeslav Dukat, *Plutarh. Usporedni životopisi*, August Cesarec, Zagreb 1988, Sula, 6, 35.

4 Suet. *Caes.* 50.

5 Suet. *August.* 51.

Курион (*Gaius Scribonius Curio*) назива „мужем свих жена и женом свих мужева“.⁶

Након доласка на власт, Октавијан Август је усвојио нове приступе у регулисању друштвених и моралних питања, схватајући да ће Римљани тешко прихватити радикалне промене. Извукавши поуке из Цезарове смрти и реакција народа на његове реформе, Август је био опрезнији у спровођењу својих планова.

Противници оваквог регулисања брака и полног морала били су бројни, али и гласни. Реакцију Римљана на овакав подухват најбоље осликава опаска Жиде: „Римски народ, који са ђутљивом равнодушношћу присуствује пропадању свих његових слобода, револтира се онда кад се покуша задирање у његове мане“.⁷

Одмах по Августовом повратку у Рим, 29. године пре нове ере, започет је процес доношења брачног законодавства. Овај подухват су хвалили и знаменити песници тога доба, као што су Вергилије (*Publius Vergilius Maro*) и Хорације (*Quintus Horatius Flaccus*), који су својим делима често пружали подршку моралној рестаурацији Рима. У једној од својих ода Хорације указује на моралне проблеме које је препознао и сам Август. Он хвали морал и част жена варварских Гета и Скита, истичући их као супротност раскалашности римских жена. Овом одом Хорације директно упућује Августу поруку о потреби увођења реда у Риму и позива га да „зло исече у корену“.⁸

Позиви песника и истомишљеника послужили су Августу као повод за почетак акције, која изгледа започиње већ 28. године пре нове ере. Уследио је покушај доношења закона из области брачних односа, који није ступио на снагу. Подаци о том закону су веома оскудни, због тога је скоро немогуће одредити тачну садржину овог закона као и годину када је овако амбициозан пројекат покренут. Дион Касије (*Lucius Cassius Dio*) помиње један Августов едикт из 28. године пре нове ере којим је при избору управника провинција у империји предност давана особама с децом и особама које су у браку.⁹

На основу историјских извора, као што су Дион Касије и Светоније (*Gaius Suetonius Tranquillus*), као и анализа савремених историчара попут Ома (*Léon Homo*), можемо разјаснити контекст и последице покушаја који је Октавијан Август предузео у вези са регулисањем друштвених и моралних односа, нарочито у области брачних закона.

6 Suet. *August.* 52.

7 Paul Gide, *Etude sur la condition privée de la femme*, L. Larose Et Forcel, Paris 1885, 150.

8 Хорације, *Oge*, према: Léon Homo, *Problemes sociaux de jadis et d'a present*, Flammarion, Paris 1922, 243.

9 Dio *HR* 53 и 13.

Како Омо наводи, Август је користио Метелин говор из 131. године пре нове ере као инспирацију и снажан подстицај својим реформама, којима је тежио да обнови старе римске вредности и институције. Метелин говор, који је наглашавао важност брака и рађања за опстанак и снагу Римске републике, постао је симбол потребе за моралним препородом, а Август је често истицао његове идеје како би легитимисао своје реформе пред Сенатом и народом.¹⁰ Светоније каже како је Август овај говор често износио пред Сенат, и да је тај исти говор, или њему сличан, објавио у граду.¹¹

Ипак, и поред снажног залагања, Августова иницијатива није одмах донела очекиване резултате. Снажан отпор долазио је како од сенаторске класе, која је настојала да сачува своје привилегије и избегне наметање нових ограничења, тако и од ширих друштвених слојева, нарочито од младих нежења који су сматрали да су закони претерано рестриктивни. Овај отпор је кулминирао неуспелим покушајем доношења закона, о чему сведочи и Светоније, напомињући да су неке одредбе морале бити ублажене како би се избегле озбиљније кризе.¹²

Август је, међутим, наставио своје напоре кроз серију каснијих закона, укључујући *Lex Iulia de maritandis ordinibus* и *Lex Papia Poppaea*, који су имали за циљ да подстакну брак и рађање, а истовремено кажњавају нежење и парове без деце. Ови закони су постали део шире стратегије јачања породичних вредности и обезбеђивања демографске стабилности римске државе, која је била угрожена падом броја римских грађана и смањењем броја породица које су имале децу.

3. ДОНОШЕЊЕ КАДУКАРНИХ ЗАКОНА

Август је у свом тестаменту о законодавној делатности рекао: „Доношењем нових закона вратио сам обичаје предака, који су у нашој пракси већ почели да се губе“.¹³

Овим он указује на своју намеру да обнови старе законе који су чинили основу римског друштва, али су временом почели да се занемарују услед социјалних и политичких промена. Август је настојао да оживи традицију, чиме је желео да обнови стабилност и очува вред-

10 L. Homo, 243–244.

11 Suet. *August.* 89.

12 Suet. *August.* 34.

13 Frederick Shipley (English translation), *Velleius Paterculus. Compendium of Roman History. Res gestae Divi Augusti*, Harvard University Press 1924, 359.

ности које су, по његовом мишљењу, кључан аспект за одржавање реда и друштвеног поретка у Риму. Светоније наводи да је Август годинама био посвећен законодавним реформама. Неке законе је ревидирао, а неке је писао изнова, попут закона о раскоши и закона о женидби различитих сталежа. Овај последњи закон био је специфичан по томе што су одредбе у њему биле строже од одредби у осталим законима. Под притиском јавности, Август је био приморан да ублажи неке мере – продужењем рока за поновну женидбу на три године и повећањем награда за склапање брака. Рок за поновну женидбу односио се на удовице и удовце који су били у обавези да склопе нови брак у одређеном временском периоду после смрти супружника, иначе би трпели правне последице, попут губитка права на наслеђе. Упркос ублажавању, опозиција овог закона достигла је врхунац када су витезови захтевали његово потпуно укидање. Август је, под притиском, покушао да апелује на емоције грађана, показујући им децу Германика (*Germanicus Iulius Caesar*) као пример породичне врлине. Чак и након овог геста, уочио је да се одредбе закона заобилазе зарукама са премладим женама и честим мењањем вереница. Ове праксе су омогућавале да се избегне стварна обавеза уласка у брак, иако су формално испуњавани услови закона. Због овога је било потребно додатно изменити закон, скратити време веридбе и ограничити честе разводе како би се закон спровео у дело. Ове измене су имале за циљ да осигурају да закон не буде заобилажен и да се заиста стимулише дугорочна стабилност бракова и породице.¹⁴

Августова борба за промену навика Римљана у погледу брака и породице није била ни кратка ни лака. Омо то веома добро илуструје када каже да је „крсташки рат Августа против депопулације трајао четрдесет и три године“.¹⁵ С обзиром на то да је постојао значајан отпор грађана, може се јасно утврдити не само карактер закона, већ и контекст и окружење у којем су ти закони донети, што нам омогућава да боље разумемо мотивацију законодавца и друштвене прилике које су утицале на доношење тих норми.

3.1. *Lex Iulia de maritandis ordinibus*

Први покушаји доношења закона у области брачног морала одбачени су од стране сенатора и витезова. Због снажног противљења Август је, уз бројне дораде, успео да донесе закон тек десетак година касније. Једна од кључних измена била је уклањање одредбе која је забрањивала брак између еквестра и ослобођеника. Уместо тога, фо-

¹⁴ Suet. *August.* 34.

¹⁵ L. Homo, 243–244.

кусирао се на уређење процеса манумисије, увођењем регулације ослобађања робова. Овим потезом је вешто ограничио доделу грађанства само на оне од којих би Рим имао користи, осигуравајући да бракови између витезова и ослобођеника, уколико буду склопљени, буду иоле достојни.

У том циљу Август доноси *Lex Iunia*, којим је уведена нова категорија ослобођеника *Latina Iuniana*. Ова категорија је римским правницима стварала потешкоће у разумевању права које су поседовали Латини Јуниани, и у исто време је стварала конфузију због своје сличности са статусом ослобођеника *Latina Coloniaria*. Чувени римски правник Гај (*Gaius*) у *Институцијама* каже: „Познато ми је да се творци закона у овом погледу нису довољно јасно изразили“.¹⁶

Тачна година доношења *Lex Iunia* је дискутабилна. Иако је раширено мишљење да је закон донет за време Августовог наследника, императора Тиберија (*Tiberius Iulius Caesar Augustus*), око 19. године нове ере – нова истраживања Аткинсонове (*Kathleen Atkinson*) показују да је закон донет за време владавине Августа, око 17. године пре нове ере. Поједини аутори чак тврде да је *Lex Iunia* ступио на снагу још 25. године пре нове ере.¹⁷

Поменуте промене у законима омогућиле су Августу да 18. године пре нове ере донесе пакет закона: *Lex Iulia de adulteriis et pudicitia* (закон о прељуби и стидљивости), *lex Iulia sumptuaria* (закон о раскоши) и *lex Iulia de maritandis ordinibus* (закон о обавези и о реду склапања бракова у оквиру различитих друштвених слојева). Последњи од њих највише подсећа на неуспеле законе поменуте у претходном делу. Омо истиче да је предложени *lex Iulia de maritandis ordinibus* садржао две основне одредбе: једну која је усмерена на строго кажњавање целибата код оба пола, и другу која предвиђа разне користи и награде за оне који склопе брак и имају децу.¹⁸

Август је предложио ова три закона Сенату с циљем да на прагматичан начин добије његово одобрење. Прва два закона из овог пакета била су углавном усмерена на жене, што је било прихватљиво Сенату. Надао се да ће представљањем та два закона усмерена на жене (закон о прељуби и закон о раскоши) – добити подршку за усвајање и трећег закона, *lex Iulia de maritandis ordinibus* (закон који

16 Edward Poste (Translation and Commentary), *Gaius. Institutes of Roman Law*, Clarendon Press, Oxford 1904, 295.

17 Kathleen M. T. Atkinson, „The Purpose of the Manumission Laws of Augustus“, *The Irish Jurist* 1966, 370. О тврдњама да је закон усвојен раније него што се обично мисли вид. Paul Girard, *Manuel elementaire de droit romain*, Librairie Arthur Rousseau, Paris 1918, 370.

18 L. Homo, 245.

се односи на обавезу и ред склапања бракова унутар различитих друштвених слојева).

Август је приликом излагања овог пакета закона пред Сенатом објашњавао које су користи од доношења тих закона, а Сенат је искористио прилику да нападне жене и њихов поглед на прељубу и луксуз.¹⁹ Међутим, неки сенатори су жестоко критиковали Августа, оптужујући га да он сам није супруг за пример. Они су му поручили да, ако заиста жели да реши тако комплексно питање као што је положај породице у Риму, мора прво да пружи лични пример. Вероватно су се позивали на луксузан живот који је водила његова супруга, као и на велики утицај који је вршила над Октавијаном. Сенатори су истицали да је зло потребно искоренити у самом зачетку, што је, наравно, подразумевало и начин живота који је водио Август.²⁰

Август је на ову критику одреаговао с огорчењем. Његова љутња није била само резултат личне увређености, већ и дубоке свести о томе како је његов однос са Ливијом (*Livia Drusilla*) био прецизно и пажљиво приказан од стране римских песника и хроничара. Он је увек поштовао Ливију и није дозвољавао да се њена личност и понашање омаловажавају, било у јавности или од стране политичких противника.²¹

Иако љут на ову критику, Август је остао прибран и није дозволио да га емоције одведу предалеко. Имајући у виду тежину ситуације и политичку важност својих реформи, на сенаторску критику је одговорио рекавши да за то зло он не може наћи лек. Овом изјавом Август је на суптилан начин указао на дубину и сложеност проблема с којим се Рим суочавао, али и на чињеницу да не може на све вредносне деградације да одговори само једним потезом. Својом упорношћу Август је успео да издејствује сенатску одлуку, чиме су на снагу ступила три закона, без формалног одобрења скупштине, како је то било уобичајено. Доношење ових закона покренуло је нови облик законодавства који ће током трајања принципата бити познат као сенатска одлука – *senatus consultum*.

3.2. *Lex Iulia de adulteriis coercendis*

Lex Iulia de adulteriis coercendis, закон донет вероватно у исто време кад и *lex Iulia de maritandis ordinibus*,²² представља први озбиљан покушај Рима да регулише породичне односе и приватни живот својих грађана, са посебним фокусом на прељубу. До тада су пи-

19 Suet. *August.* 61.

20 Suet. *August.* 62.

21 Suet. *August.* 62.

22 Dio HR 54.16.3. Младен Атанасијевић (превод с латинског), *Квиниј Хорације Флак. Целокујна дела I*, Народна библиотека „Вук Караџић“, Крагујевац 2005, 20–22.

тања о приватним породичним односима била искључиво у домену породице, али овај закон је означавао преломну тачку у којој је држава преузела активну улогу у регулисању ових аспеката живота, настојећи да обнови стару римску породицу по узору на републиканске вредности.

Разлози да доношење *lex Iulia de adulteriis coercendis* најбоље су осликани стиховима из Хорацијевих *Oga*: „Младе девојке веома рано почињу да вежбају љубавне вештине, а протеком година налазе све млађе и млађе љубавнике и са знањем мужа пружају им забрањене сласти. Деца рођена од таквих родитеља нису била у стању да, као њихови храбри преци војници-сељаци, победе Антиоха Великог, Пира и Ханибала Страшног.“²³

Овај закон је увео важне новине у схватању прељубе не само као приватног породичног питања, већ као кривичног дела које је било предмет јавног гоњења. Раније је прељуба је била питање које су решавали чланови породице, а усвајањем овог закона држава је преузела контролу над тим делом породичног живота.

Према овом закону жена је могла да буде правно одговорна за прељубу (*adulterium*). Сматрало се да је починила прељубу ако је општила с било којим мушкарцем који није њен муж. Мушкарац, с друге стране, није могао бити осуђен за прељубу у правном смислу те речи. Међутим, уколико би мушкарац имао односе са женом која је била у браку, сматрало се да је помогао у њеном преступу, али сам није био подложен истој врсти казне.²⁴ Овај правни оквир јасно одражава дубоко укоренење патријархалне вредности које су обликовале римско друштво.²⁵

Папинијан (*Aemilius Papinianus*) указује на то да је у *lex Iulia de adulteriis coercendis* употреба појмова *stuprum* и *adulterium* била мање више изједначена, али технички гледано термин *adulterium* се односио на однос с удатом женом, док је *stuprum* обухватао однос с девицом, удовицом или разведеном женом. Посебно је занимљиво што се у случају адултеријума нагласак стављао не толико на сексуалну неверу колико на могућност да жена роди дете зачето од човека који јој није муж, чиме се нарушава легитимност породичне лозе. Сам глагол *adulterare* у латинском језику рано је попримио значење „фалсификовати“, што сугерише да је жена прељубом постајала „искварена“ или „лажна“ попут фалсификованог предмета.²⁶

23 М. Атанасијевић, 25–32.

24 D. 48, 5, 34.

25 Earnest Cary, *Dionysius of Halicarnassus. The Roman Antiquities*, Harvard University Press / W. Heinemann Ltd, Cambridge - London 1960, 6–7.

26 Susan Treggiari, *Roman Marriage: Iusti Coniuges from the Time of Cicero to the Time of Ulpian*, Clarendon Press, Oxford 1991, 263.

Међутим, када је реч о санкцијама које су поједини чланови породице могли да изрекну затеченим особама у сексуалним односима, у пракси је *stuprum* често био предмет стриктних приватних казни, укључујући и смртну казну коју је могао изрећи *pater familias*.²⁷ Такође, син породице, уколико је био под очинском влашћу (*patria potestas*), имао је право да усмрти мушкарца који је починио прељубу са његовом сестром, ако га је затекао у том чину.²⁸

Супруг, с друге стране, није имао право да убије своју жену у случају прељубе, али је имао обавезу да се разведе и покрене кривични поступак против ње. Уколико то не уради, он чини кривично дело подвођења (*lenocinium*). Муж је могао да убије љубавника своје жене само ако је овај био нижег друштвеног статуса, а ако би убио своју жену – не би био кривично гоњен, али му то право није било изричито признато законом.

Последице за жену која је осуђена за прељубу биле су озбиљне: забрањен јој је брак са љубавником, губила је половину мираза, као и трећину своје посебне имовине (*parapherna*), коју је муж могао конфисковати. Поред тога, могла је да буде депортована на изоловано острво, и да притом изгуби римско грађанство. Љубавник је такође сносио тешке последице – депортацију на острво, а у случају да је био нижег друштвеног статуса, чак и осуђивање на рад.²⁹

У неким случајевима жене су овај закон на веома вешт начин злоупотребљивале тако што би се пријавиле као проститутке, као што је то учинила Вистилија (*Vistilia*), пореклом из угледне породице, која је изјавила да има право да се бави проституцијом према старом обичају, тврдећи да је само признање таквог порока довољно као казна за њу.³⁰

3.3. *Lex Papia Poppraea*

Како је већ напред објашњено, Август је током своје владавине наишао на највећи отпор од стране витезова, који су били главни противници његових закона о породичним и брачним односима. Ус-

27 Nina Kršljanin, „Adultery as a Crime in the Western World and Beyond: From a Man's Property to (In)Fidelity, from Discrimination to Decriminalization“, Dragica Vujadinović, Antonio Alvarez del Cuvillo, Susanne Strand (eds.), *Feminist Approaches to Law: Theoretical and Historical Insights*, Springer, Cham 2023, 132.

28 Paul Girard, *Pauli Sententiae. Textes de droit romain*, A. Rousseau, Paris 1903, 1–7.

29 Милена Полојац, *Римско право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2024, 110.

30 Tac. Ann. 2.85. David Cherry, „Studies in Marriage Legislation of Augustus“, Master's thesis, University of Saskatchewan 1981, 28–29.

лед овог жестоког противљења, Август је био приморан да неколико пута изврши измене и ублажавања у садржају закона, у настојању да их прилагоди стварним потребама и интересима друштва. Отпор витезова достигао је свој врхунац када су они затражили потпуно укидање закона који се односе на бракове између различитих друштвених слојева – *lex Iulia de maritandis ordinibus*.

У овом контексту, разматрајући озбиљност ситуације и важност очувања стабилности и реда у Риму, Август коначно доноси одлуку да позове витезове на Форум. Овај догађај реконструира Омо уз помоћ дела Диона Касија. Август је најпре поделио витезове у две групе: прва група била је сачињена од очева породица, а друга од далеко бројнијих нежења. Почео је с изношењем аргумената који су почивали на неколико кључних тачака. Прво, подсетио је на величину и стабилност Рима које, како је нагласио, у великој мери зависе од поштовања традиционалних вредности и моралних начела. У његовој реторици, закони о браку нису били само формални прописи, већ и темељи који су одржавали јединство међу различитим друштвеним слојевима.³¹

Друго, Август је искористио историјске примере, указујући на пропаст градова и држава које су допустиле деградацију својих моралних вредности. Овим је желео да упозори витезове на могуће последице уколико се закони не прихвате. Оваква тактика је била усмерена на изазивање осећаја одговорности код витезова, али и на јачање њиховог уверења да подржавајући његове мере доприносе општем добру. Међутим, оно што је можда најзначајније јесте Августова способност да своје политичке циљеве представи као личне жртве за добробит Рима. У својој беседи је нагласио да је његова одлучност у спровођењу закона израз његове бриге за будућност Рима, а не пука демонстрација моћи. На тај начин је успео да наметне идеју да супротстављање овим законима није само чин отпора његовој власти, већ и угрожавање стабилности Рима као целине.³²

Август је говор завршио чувеним речима којима се обратио другој групи витезова, нежењама: „Ако ме ви заиста волите, ако ова титула оца, коју сте ми доделили, није само празно ласкање, већ истинска част, онда пожелите да постанете супрузи и очеви, како бисте и ви имали удела у овом надимку и омогућили ми да га носим са правом и искреношћу“.³³

31 L. Homo, 249–252.

32 Ibid., 252.

33 Ibid.

Овакав реторички потез улио је Августу наду да ће Римљани коначно схватити озбиљност ситуације и важност његових закона. Нажалост, то се показало далеко од истине. Због тога је Август одлучио да не остане само на речима, већ да предузме конкретне кораке. Схватио је да, ма колико снажна била, реторика није довољна да преокрене ситуацију, те је морао да делује на начин који ће оставити дубок утисак на друштво и даће му неопходну легитимност да настави своје реформе.

Неколико месеци након представе на Форуму, два конзула, Марко Папије Мутил (*Marcus Papius Mutilus*) и Квинт Попеј Секунд (*Quintus Poppaeus Secundus*), на Августову иницијативу, 9. године пре нове ере предлажу закон који је требало да оконча дугогодишњу борбу против депопулације и деградације морала. Закон је носио име *lex Papia Poppaea*, а његове одредбе су предвиђале ублажавање санкција *lex Iulia de maritandis ordinibus* као и увећање награда за бракове с децом.³⁴

4. САДРЖИНА КАДУКАРНИХ ЗАКОНА

Као и већину античких закона, кадукарне законе је тешко реконструисати због бројних недостатака у сачуваним текстовима. Претпоставља се да су били обимни, а Марцијан (*Aelius Marcianus*) једном приликом цитира тридесет пето поглавље *lex Iuliae*, што нас упућује на претпоставку да је овај закон имао најмање тридесет пет поглавља, а вероватно и више.³⁵

У литератури се закони *lex Iulia de maritandis ordinibus* и *lex Papia Poppaea* представљају као једна целина под називом *lex Iulia et Papia*. Још један назив који се може срести у литератури је *leges caducariae*, по термину *caduca* којим се означавају добра које лице није наследило због непоковања закону.³⁶

Кадукарним законима се првенствено захтевало склапање бракова између Римљана уз истовремено примењивање санкција за особе које нису у браку. У њима се издвајају три категорије лица: *caelibes* (мушкарци и жене који нису ступили у брак), *orbi* (особе у браку без потомства) и *patres solitarii* (родитељи који имају децу али више нису у браку). Санкције су највише погађале *caelibes*, оне који су занемарили законом обавезан брак – санкционисани су тако што су губили могућност да тестаментом наследе добра (*incapacitas*).

34 *Ibid.*

35 D.23.2.19. *Marcianus libro 16 institutionum.*

36 Ante Romac (prir. i prev.), *Ulpjan. Knjiga Regula*, VPO, Zagreb 1987, 17, 1.

Друга категорија лица, *orbi*, имала је могућност да наследи једну половину добара.

Кадукарни закони, иако су најчешће повезивани са обавезом склапања бракова и рађањем потомства, задирали су и у друга важна подручја римског права, чиме су имали значајан утицај на друштвену и правну структуру Рима. Њихова примарна намера била је да подстакну рађање и одржавање римске породице у оквиру строго дефинисаних друштвених норми, али они су, у ствари, обухватили и друге аспекте живота грађана који су били уско повезани са друштвеним статусом и правима наследства.

Један од кључних аспеката који је био укључен у кадукарне законе јесте њихов утицај на манумисије. Наиме, слободно и вољно ослобађање робова (*manumissio*) било је регулисано тако да су робови који су ослобођени од стране свог господара или господарице морали задовољити одређене друштвене обавезе. Ово је био важан корак у осигуравању да ослобођени робови не постану оптерећење за државу, већ да наставе са продуктивним животом који би допринео римској заједници.

Поред закона *lex Iunia*, касније су донети и *lex Fufia Caninia* (2. године пре нове ере) и *lex Aelia Sentia* (4. године нове ере). Законом *lex Fufia Caninia* ограничен је број робова који се могу ослободити тестаментом, док су законом *lex Aelia Sentia* отежани услови за ослобађање уопште и за стицање грађанства. Овај закон је прописивао да робови који су ослобођени, али су претходно били кажњавани, могу стећи само положај перегрини дедитиција.³⁷

Доношење ових закона не би имало смисла да сам њихов заговорник, Август, није тежио у њима осликаним идеалима. Његов концепт моралног препорода био је дубоко укорењен у његовој личности и владавини, што је показивао како поступцима тако и самим законима које је доносио. Август није само веровао у значај обнове традиционалних римских вредности и породица, већ је и својим делима покушао да одржи те идеале.

Август је унуку чувеног римског говорника Хортензија (*Quintus Hortensius Hortalus*), чије је сиромаштво било познато у Риму, поклонио 1.000.000 сестерција са циљем да се ожени и изроди потомство, а он је то и учинио, добио четири сина и јавно се захвалио Августу за тај подстицај. Овај гест илуструје да је Август увек био спреман на материјалну подршку грађанима зарад њиховог повратка традиционалним породичним вредностима, које су у време Републике сматране основом стабилности друштва.³⁸

37 K. M. T. Atkinson, 373.

38 Tac. *Ann.* 2.37.

Принцепсова морална строгост није била само у симболичним подухватима; он је и своје окружење присиљавао да се потчини његовим принципима. Када је сазнао да је његов омиљени ослобођеник био укључен у прељубу са угледном госпођом, Август га је натерао на самоубиство.³⁹ Овај поступак јасно показује да није имао толеранције за понашање које је сматрао неприхватљивим, чак и ако је то значило елиминацију оних који су му били најближи.

Приликом анализе старих правних норми, посебно када је у питању интерпретација текстова као што су кадукарни закони, један од највећих изазова је изворна недостатност и трансформација њиховог значења. Проблем који се јавља у овим анализама је делатност компилатора и њихова тенденција да убацују или промене делове текста. Уместо да се чврсто држе оригиналних одредби, правници често додају нове елементе, чиме је могуће угасити првобитна значења или концепте.

Наше знање о правном тексту кадукарних закона остаје недовољно. Истраживачи попут Астолфија (*Riccardo Astolfi*) изражавају опрезност у приступу овим текстовима, користећи изразе као што су „вероватно“ или „можда“.⁴⁰

4.1. Одредбе кадукарних закона

Кадукарни закони су регулисали различите аспекте живота и имовинских права, посебно у ситуацијама када није било наследника или када су људи били под одређеним правним статусима. Ове норме су покривале неколико важних овласти.

Прва значајна категорија биле су норме о обавези брака. Ове одредбе су прописивале обавезу за одређене особе да закључе брак, уз могуће санкције за оне који се не би придржавали овог правила.⁴¹

Норме о брачним забранама чиниле су другу групу одредби, као и санкције за брак који би био склопљен упркос тим забранама. Ова правила су се односила на друштвене и породичне норме које су регулисале међусобне односе, као и правне и моралне границе брака у друштву.⁴²

Затим, трећа група биле су норме о породици и потомству. Ове норме су регулисале друштвени статус особа без деце и правне последице за породице које нису имале потомство. У склопу ових норми дефинисани су појмови попут *orbi* и *patres*.

39 Suet. *August.* 31.

40 Riccardo Astolfi, *La lex Iulia et Papia*, CEDAM, Padova 1986, 316–320.

41 D.23.2.19.

42 D.23.2.44.

Следећа група норми биле су санкције и изузеци – предвиђале су казне за оне који крше прописане норме, али су истовремено омогућавале одређене изузетке. На пример, изузеци су могли бити примењени на војнике или људе који су обављали јавне функције ван Рима.

Систем кадукарних добара представљао је посебну категорију имовине која није могла бити наслеђена од стране нежења. Ова имовина је била регулисана правилима која су одређивала коме ће бити пренета ако није било законских наследника. У склопу ових прописа појављује се фискални интерес и државна својина. Држава је имала посебан интерес за кадукарну имовину, посебно када није било наследника, јер је она представљала потенцијални извор прихода.⁴³

Низ одредаба био је посвећен питањима о статусу ослобођеника, и ове норме су регулисале права ослобођеника, њихово право на наслеђивање и статус у односу на патрона (господара). Ово је било важно за разматрање односа између ослобођеника и господара који су их ослободили.

За крај, кадукарни закони, конкретно *lex Papia Poppaea*, уносе и појам *ius liberorum* (право преко деце). Овај закон је давао одређене повластице родитељима, укључујући права која су се односила на њихово учешће у јавним функцијама.⁴⁴

Кадукарни закони су увели низ повластица за римске грађане. Рецимо, слободне жене са троје деце су биле ослобођене туторства и могле су да прихвате заоставштину, а исто право се примењивало на ослобођенице са четворо деце.⁴⁵

Мушкарци који су у Риму имали троје живе деце, у Италији четворо, или петоро у провинцијама – могли су да избегну дужност да буду тутори или старатељи. У број деце увек су се рачунали потомци који су страдали на бојном пољу, јер је у римској традицији укоренено мишљење да у вечној слави живе људи који су свој живот дали за римску државу.⁴⁶

5. ЗАКЉУЧАК

Комплексност и дубока противречност римског друштва у доба Августа очевидна је, посебно у контексту настојања да се законима

43 R. Astolfi, 316–320.

44 Мила Јовановић, „Чувено римско *Ius liberorum*“, *Зборник радова Правног факултета у Нишу* 40–41/2001, 64–80.

45 Ante Romac, 3.

46 I.1.25.pr.

регулише приватни и јавни морал. *Lex Iulia de adulteriis coercendis* и слични закони нису само одраз Августове тежње ка обнови републиканских вредности, већ и његове намере да осигура политичку стабилност и учврсти власт у једном друштву које је било у сталној трансформацији. Ипак, сами закони, ма колико тежили моралној реформи, били су далеко од тога да успеју у свом задатку, јер су функционисали у контексту који је већ одавно изгубио своју традиционалну основу.

Друштвени пејзаж Рима у време Августа био је обележен мешавином различитих народа, обичаја и религија, што је неминовно довело до слабљења старих републиканских идеала. Иако су Августови закони формално били усмерени ка очувању старих вредности, у суштини су служили као инструмент његове политичке агенде. Они су представљали више симболички акт, покушај да се утиче на друштвену свест, него што су били правно делотворни у пракси. На крају, може се закључити да су Августове реформе означиле почетак новог доба – доба у којем је национални и републикански морал уступио место универзалним империјалним вредностима. Уместо да се врати прошлости, Рим је морао да прихвати нову стварност, у којој су стабилност и интеграција разноврсних друштава биле важније од одржавања традиционалних моралних кодекса. Август је тиме успео да успостави темеље једне нове идеологије која је, иако лишена републиканских корена, обезбедила континуитет и дуготрајност римске цивилизације.

Овај процес, са свим својим контрадикцијама, показује како политичке и моралне вредности пролазе кроз трансформацију када се сусретну са изазовима новог историјског контекста. Августова ера тако остаје сведочанство о тензији између идеала и реалности, између републиканског наслеђа и империјалне будућности.

Уз све своје формалне покушаје да обнови републиканске вредности, Август је истовремено прикривено грабио ка стварању империје универзалног карактера. Његове реформе, ма колико се чиниле усмерене ка прошлости, у суштини су обликовале будућност Рима као мултинационалне и мултикултуралне државе. У таквом контексту било је готово немогуће вратити старе националне и републиканске моралне обрасце, јер су сами темељи друштва били измењени. Империја је постала природан одговор на изазове једног растућег и све комплекснијег света, а закони који су настојали да ојачају републиканску моралност остали су симболични подсетник на време које је неповратно прошло.

Овај однос између закона и стварности верно је дочаран у речима Јувеналовог (*Decimus Iunius Iuvenalis*) саркастичног посматрача,

који узалуд призива законе: „Јулијски законе, где си? Зар спаваш?“, док му проститутка Ларонија (*Laronia*), с дозом горке ироније, одговара: „Да срећни смо вала!“⁴⁷

Овај дијалог не само што осликава неуспех Августових закона у пракси, већ и сведочи о дубокој трансформацији друштвене свес-ти, која је коначно прихватила нову стварност империјалног Рима. На крају, Августова владавина остаје парадигма амбициозне, али унутрашње супротстављане политике – покушаја обнављања старих вредности који је, у суштини, поставио темеље новог поретка. У овој напетости између традиције и иновације лежи суштина Римског царства, које је, почевши од Августа, постало симбол универзалности и историјског континуитета.

БИБЛИОГРАФИЈА

ИЗВОРИ:

- Ante Romac (prir. i prev.), *Ulpijan. Knjiga Regula*, VPA, Zagreb 1987.
Edward Poste (Transl. and Commentary), *Gaius. Institutes of Roman Law*, Clarendon Press, Oxford 1904.
Riccardo Astolfi, *La lex Iulia et Papia*, CEDAM (Casa Editrice Dott. Antonio Milani), Padova 1986.
Paul Girard, *Pauli Sententiae, Textes de droit romain*, A. Rousseau, Paris 1903.

ЛИТЕРАТУРА:

- Младен Атанасијевић (прев. с латинског), *Квинт Хорације Флак. Целокујна дела I*, Народна библиотека „Вук Караџић“, Крагујевац 2005.
Kathleen Atkinson, „The Purpose of the Manumission Laws of Augustus“, *The Irish Jurist* 1966.
Paul Gide, *Etude sur la condition privée de la femme*, L. Larose Et Forcel, Paris 1885.
Paul Girard, *Manuel élémentaire de droit romain*, Librairie Arthur Rousseau, Paris 1918.
Zdeslav Dukat (prijev. i bilješke), *Plutarh. Usporedni životopisi*, August Cesarec, Zagreb 1988.
Annalize Jacobs, „Maritus v Mulier: The Double Picture in Adultery Laws from Romulus to Augustus“, *Fundamina* 2015.
Мила Јовановић, „Чувено римско *Ius liberorum*“, *Зборник радова Правног факултета у Нишу* књ. 40–41/2001, 64–80.

47 Iuven. Sat. 2.37.

- Nina Kršljanin, „Adultery as a Crime in the Western World and Beyond: From a Man’s Property to (In)Fidelity, from Discrimination to Decriminalization“, у: Dragica Vujadinović, Antonio Alvarez del Cuvillo, Susanne Strand (уп.), *Feminist Approaches to Law: Theoretical and Historical Insights*, Springer, Cham 2023, 129–150.
- Marjanca Pakiž (прir. i prev.), *Decim Junije Juvenal. Satire*, Fedon, Beograd 2009.
- Милена Полојац, *Римско право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2024.
- Frederick Shipley (Engl. transl.), *Velleius Paterculus. Compendium of Roman History. Res Gestae Divi Augusti*, Harvard University Press 1924.
- Frederick Thomson (English transl.), *Suetonius Tranquillus. De Vita Caesarum*, George Bell and Sons, London 1909.
- Susan Treggiari, *Roman Marriage: Iusti Coniuges from the Time of Cicero to the Time of Ulpian*, Clarendon Press, Oxford 1991.
- Léon Homo, *Problemes sociaux de jadis et d’a present*, Flammarion, Paris 1922.
- Earnest Cary (English transl.), *Cassius Dio. Roman History*, Heinemann / Macmillan, London – New York 1914.
- Earnest Cary (English transl.), *Dionysius of Halicarnassus. The Roman Antiquities*, Harvard University Press / W. Heinemann Ltd, Cambridge – London 1960.
- Љиљана Црепајац (прев.), *Корнелије Тацит, Анали*, СКЗ, Београд 1970.
- David Cherry, „*Studies in Marriage Legislation of Augustus*“, Master’s thesis, University of Saskatchewan 1981.

Miloš IVKOVIĆ*

AUGUSTUS’ MARITAL LEGISLATION

Summary

This paper examines the marriage and inheritance laws introduced by Octavian Augustus as part of his broader efforts to reinforce traditional Roman values following the collapse of the Republic and the establishment of the Principate. The study focuses on the *lex Iulia de maritandis ordinibus* and *lex Papia Pop-paea*, which were designed to encourage marriage and procreation among the Roman elite while discouraging celibacy and childlessness through legal incen-

* The author is a first-year undergraduate student at the Faculty of Law of the University of Belgrade, milosivkovic011@outlook.com. This paper was developed from a seminar paper for the study group in the course of Roman Private Law, led by Professor Dr Valentina Cvetković Đorđević, at the University of Belgrade Faculty of Law, during the first year of undergraduate academic studies.

tives and penalties. These laws were a response to concerns over declining birth rates, changing social norms, and perceived moral decay that had intensified during the late Republic. The paper explores the historical and political context in which these laws were enacted, their key provisions, and the mechanisms used to enforce them. It also delves into the broader social and economic impact of these measures, particularly their effects on the Roman aristocracy and the overall structure of Roman society. While Augustus framed these reforms as a return to traditional values, they often conflicted with the realities of Roman life and met resistance from the very elites they were meant to regulate. Ultimately, this paper analyzes why these laws, despite their ambitious objectives, failed to produce lasting change and were met with significant opposition. It also considers their long-term consequences for Roman legal and social structures, shedding light on how Augustus' legislative efforts shaped the evolution of imperial governance and societal norms in the centuries that followed.

Key words: *Octavian Augustus*. – *Society*. – *Lex Iulia de maritandis ordinibus*. – *Lex Papia Poppaea*. – *Values*.

Рад приспео / Paper received: 24.1.2025.

Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 2.3.2025.

Лука И. БАБИЋ*

QUINQUEVIRI, ИЗБОР ЈУРИСПРУДЕНАТА У LEX CITATIONIS

Предмет овог рада је испитивање избора јуриспрудената у *Lex citationis*. Аутор настоји да ошкрије због чега је било неопходно донети ову конституцију и који су њени домени у римском посткласичном праву. Такође, интересује се како је дошло до избора квинторице правника (*Quinqueviri*), односно на чему се он темељи. Увидом у Јустинијанова Дигеста, аутор закључује да је избор правника извршен на темељу праксе ондашњих судова, као и стваријих, неуспешних кодификационских покушаја. Имајући у виду да је циљ доношења конституције уређење важења правничког права, проверава се и начин вршења ње функције. Поред тога, кроз анализу садржаја Дигеста, указује се на значај конституције за настајанак овог правничког дела. Додатно, *Lex citationis* нам илустрира неке од најцењенијих римских правника чији ће опис и вековима касније бити изучаван, па нам тако представља темељ за изучавање најутицајнијих плодова римске јуриспруденције.

Кључне речи: *Јуриспруденција*. – *Ius*. – Извори права. – *Quinqueviri*. – *Lex citationis*.

1. УВОД

Желећи да разреши спорно питање употребе правничког права у судским поступцима, те правну несигурност и неизвесност која је због тога настала, цар Валентинијан III 426. године доноси конституцију која је касније названа *Lex citationis* (или *Lex citandi*).¹ Намера је била да ова конституција важи само док се не донесе свеобухватна кодификација. Осим у Западном римском царству, чији је цар био

* Студент прве године основних академских студија на Правном факултету Универзитета у Београду; za.lukababic@gmail.com. Рад је заснован на семинарском раду писаном током трајања стручне групе из Римског приватног права којом је руководила проф. др Валентина Цветковић-Ђорђевић.

1 Назив на српском је: Закон о цитирању.

Валентинијан, *Lex citationis* важио је и у Источном римском царству након што га је цар Теодосије II потврдио. О важности ове конституције за римску, али и потоњу, правну историју говори чињеница да је од школе глосатора добила овај посебан назив који јој је доделио Хуго, а који током периода Римског царства није имала.²

Lex citationis, зарад регулисања употребе правничког права, одређује колоквијално названи *Сенаи мртвих* који чине Папинијан, Улпијан, Паул, Модестин и Гај, те одређује да њихова дела странке и судови могу консултовати и на њих се позивати у судским поступцима. Намеће се питање како су писци ове конституције дошли до баш ове петорице јуриспрудената, познатих и под заједничким називом *Quinqueviri*, те шта њих издваја од мноштва преткласичних и класичних јуриспрудената чија имена и мишљења су нам позната. Напослетку, питање је и како ова конституција утиче на касније уређивање извора права, нарочито на Дигеста у оквиру Јустинијанове кодификације. Као што ћемо видети у наставку рада, Закон о цитирању и одабир правника који је извршен у њему значајно су утицали на потоњи развој римског права.

Ова конституција нам, као занимљив феномен, такође помаже и да издвојимо најцењеније римске правнике, заслужне за развијеност и каснији утицај римског права на модерне правне системе. Према Драгомиру Стојчевићу,³ јуриспруденти су римском праву дали последњу глазуру и савршен облик који му је очувао славу до данас, али се међу јуриспрудентима могу на основу *Lex citationis* издвојити *Quinqueviri*, које је Анте Ромац⁴ наградио синтагмом „корифеји јуриспруденције“.

2. О РИМСКОЈ ЈУРИСПРУДЕНЦИЈИ И ЈУРИСПРУДЕНТИМА

Државе и права која су се развила на тековинама римског, припадају европској континенталној породици правних система. Међутим, не можемо говорити о директном преузимању римског у данашња национална права. Разлози за то су бројни, а у први план избија велики дисконтинуитет који је настао током средњег века, те велика разлика у обичајном праву европских народа у односу на римско право. Са друге стране, током позног средњег века, са замахом ху-

2 Fritz Schulz, *History of Roman legal science*, Oxford University Press, Oxford 1946, 282.

3 Драгомир Стојчевић, *Римско приватно право*, Савремена администрација, Београд 1974, 36.

4 Ante Romac, *Ulpian: Knjiga regula*, Latina Et Graeca, Zagreb 1987, 5.

манизма и ренесансе, долази до враћања тековинама римског права. Откривањем заборављених правних текстова и вредности античког друштва, у чијем средишту је човек – грађанин, започиње процес рецепције римског права, то јест преузимања и уградње достигнућа Римљана у тадашње (западно)европско право. Развој трговине и робно-новчане привреде дају замаха рецепцији, те правници новог века и модерног доба почињу да изграђују националне правне системе ослањајући се на тековине римског права, превасходно на Јустинијанову кодификацију.

Централно месту у изградњи римског права и његовој генијалности заузима јуриспруденција. Како бисмо разумели римске јуриспруденте и њихов метод рада, морамо имати на уму општа начела којима су се они водили у свом раду. Изворно су римски правници делали *pro bono*, или чешће *pro bono publico*, односно за опште добро и без накнаде за свој рад, а бити правник је било питање части. Због тога су најчешће долазили из редова нобила – угледних, материјално ситуираних и политички активних грађана. Њиховим залагањима створен је уникатан правни систем који је био одраз римског духа, због чега га Обрад Станојевић сматра највишим дометом римске цивилизације.⁵

До развоја јуриспруденције долази из крајње практичних разлога. У најстаријем периоду грађанима је требало протумачити компликоване и апстрактне правне форме, те пружити помоћ приликом решавања спорова. Због тога су се стари правници ограничавали на тумачење постојећих норми, јер грађани, адвокати и судије лаици (*iudex privatus*) нису имали адекватно правничко знање. Процес записивања и објављивања права почео је са Законом дванаест таблица 451/450. године пре нове ере, а око 300. године пре Христа објављене су формуле легисакција и верски календар. На тај начин долази до лаицизирања права, а зачетници јуриспруденције средином трећег века пре Христа почињу да наслеђују свештеничке колегије (понтифике) који су имали монопол на познавање и тумачење права. Но реч је о спорадичним примерима записивања права, јер све до Цезарове *Acta diurna* из 59. године пре нове ере⁶ није постојао организован и централизован систем објављивања одлука магистрата, скупштина и Сената.⁷ Због тога је посебан изазов био сазнати садржај правне

5 Обрад Станојевић, *Римско право*, Службени лист СРЈ, Београд 1995, 8–9.

6 Већина државних органа римске републике је имала себи својствене начине објављивања одлука, али до Цезарове интервенције оне нису биле обједињене, што и јесте у складу са карактером организације државе која нити мало није била централизована.

7 Обрад Станојевић, *Gaius Noster*, Институт за правну историју и Центар за документацију и публикацију Правног факултета, Београд 1976, 61–65.

норме. Општој конфузији која је владала у праву допринело је и мноштво правних извора, јер за разлику од савремених држава у којима су устав и закон доминантни извори права, у старом Риму то није био случај. Тако на пример закони нису, као данас, садржали опште норме, већ су казуистички решавали конкретан друштвени однос. Услед тога, постојало је мноштво правних празнина које је требало попунити. Када све више лаика почиње да се бави правом и свештеници дефинитивно губе утицај на том пољу, на сцену ступају правници који, тумачећи постојеће норме, дају дубину и ширину римском правном систему. На тај начин еволуира њихов значај и метод рада, јер некада пасивни тумачи права – постају његови активни ствараоци.

Савременим правницима би метод рада римских јуриспрудената био атипичан и неприхватљив. За разлику од данашњих правних теоретичара, римски јуриспруденти су се гнушали филозофије, нису развијали апстрактне правне појмове или дефиниције. Сматрали су да је свако дефинисање у праву опасно: D.50.17.202. *Iavolenus libro 11 epistularum: Omnis definitio in iure civili periculosa est.*⁸ Такође, данашњим правницима би било атипично и њихово решавање правних контроверзи. Наиме, у ситуацији када су два или више правника имала различита мишљења о једном правном проблему, превагу би однео став чији творац има већи ауторитет, а не онај који је био боље аргументован. Наравно, то не значи да су њихова мишљења била произвољна и неутемељена. То је, према Станојевићу,⁹ довело до настанка такозване „ауторитарне јуриспруденције“.

Рад римских јуриспрудената би се могао поделити на три основне делатности. То су *respondere*, *agere* и *cavere*. Прва од набројаних активности, уједно и најважнија, била је давање правних савета у конкретним случајевима. Друга, *agere*, подразумевала је помоћ у вођењу судског поступка. Да су јуриспруденти обављали *cavere*, значило је да су састављали конкретне правне акте према прописима. Поред ова три основна вида, јуриспруденти су и, условно речено, подучавали младе правнике, а то се називало *instituire*.¹⁰

2.1. Правничко образовање у старом Риму

Стари учени правници су имали велику одбојност према држању часова права. Сматрали су да је то испод њиховог нивоа, неугледно занимање и посебно увредљиво ако је било плаћено, јер је

8 Д. Стојчевић, 37.

9 О. Станојевић, *Gaius Noster*, 61–65.

10 Д. Стојчевић, 37–38.

највећи број старих правника, као што смо рекли, припадао римској елити. С тим у вези, Цицерон је рекао да подучавање права шкоди угледу и да се то може чинити једино као нека врста разоноде.¹¹ Тачно је да су римски правници вршили *instituere*, али не на начин како се то ради на правним факултетима данас. У оваквом начину учења, то јест подучавања, преовладавао је индивидуалан приступ ученику. *Instituere* се вршио тако што би ученици проводили дан са учитељем (јурисконсултантом), најчешће пријатељем породице, пратили његове активности на суђењима и слушали *responsa*. Овакав начин стицања знања називао се *auditio*.¹² Увече би, уз обед, учитељ ученицима преносио утиске из парница,¹³ говорио о спорним питањима и делио савете и објашњења, што се називало *institutio*.¹⁴ Давање упутстава како се састављају формуле и други правни акти се називало *instructio*.¹⁵ Зачетник овакве праксе био је Тиберије Корунканије, а посебан допринос у развоју правничког образовања дао је Квинт Муције Сцевола. Тако долази и до појаве првих уџбеника и педагошке литературе, попут дела Марка Јунија Брута *De iure civili* у три књиге. О односу Римљана према изучавању права сведочи и чињеница да су се већ млади дечаци, у оквиру наставе граматике, бавили правом. Цицерон се присећа како је као мали морао да учи одредбе Закона XII таблица напамет,¹⁶ а Ернест Дезире Гласон (*Ernest Désiré Glasson*) каже да су се римски дечаци играли процеса, као што се другде играју војника.¹⁷

Јуриспруденти из периода републике и са почетка принципата, а које класични правници називају *veteres*, временом стичу велики углед и политички значај. Од времена Августа само посебан круг правника стицао је право на јавно давање мишљења (*ius publice respondendi ex auctoritate principis*). На тај начин правници губе јавност у раду и слободу мишљења. Није сасвим јасно зашто је Август

11 Cic. *Orat.* 42.144.

12 Magdolna Sič, *Praktikum iz rimskog privatnog prava*, Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad 2002, 23.

13 Станкама су у судском поступку помагали адвокати и оратори, а не јуриспруденти, јер су оратори сматрали да су правници постајали они који су били лоши говорници. Међутим, током принципата ораторство замире, због чега јуриспруденти преузимају примат. Што се тиче адвоката, они су били далеко популарнији и виђенији од јуриспрудената, иако без њихове помоћи и савета нису могли успешно да бране интересе својих клијената.

14 M. Sič, 23.

15 *Ibid.*

16 Cic. *De leg.* према О. Станојевић, *Gaius Noster*, 43.

17 Ernest Désiré Glasson, *Etude sur Gaius*, Paris 1885, 40.

увео давање овог овлашћења. Према једном мишљењу, то је учињено како би се отклонили дисонантни ставови у пракси.¹⁸ Међутим, не можемо одбацити ни претпоставку да је то био један од начина фаворизације правника и вршења контроле, имајући у виду да су правници имали и политичког утицаја; о овоме говори и Тацит у својим Аналима када је написао да је Август убрзао Капитоново унапређење на функцију конзула како би претекао свог ривала Лабеола.¹⁹ За време Августа и његових наследника *ius publice respondendi* није укидало право осталим јуриспрудентима да дају мишљења, али она нису била обавезујућа, те самим тим ни извор права. Са друге стране, у II веку Хадријан укида право правницима без овог овлашћења да дају мишљења, па тако успоставља потпуну контролу над њиховим радом. Он формира и институцију *consilium principis*, која је саветовала цара о правним питањима која се тичу доношења конституција, једне од врста извора права. Ни његови мотиви нису најјаснији, па и око тога постоји неслагање међу романистима. О политичком значају и утицају јуриспрудената говори и Калигулина жеља да потпуно укине слободу њиховог рада, јер је остало забележено да је једном приликом изјавио: „Херкула ми, учинићу да неће моћи дати ниједан правни савет мимо мене“.²⁰ Ова његова изјава је највероватније последица противљења слободоумних правника његовој власти.²¹ Током периода *Pax Romana*²² јуриспруденција достиже свој врхунац због окретања друштвеног фокуса од ратовања и сталних превирања, а према културној надградњи и усавршавању.²³

18 Д. Стојчевић, 36.

19 Tacit, *Anali*, 14, 42–45, према О. Станојевић, *Gaius Noster*, 58.

20 О. Станојевић, *Римско право*, 61–65.

21 Гај Цезар Август Германик (надимак – Калигула) је римски цар из првог века нове ере ког одликују неке ексцентричне и тешко разумљиве одлуке. Извори о Калигули се фокусирају на његов садизам, тиранство, те рад на успостављању свемоћи цара. Светоније у својим делима пише о Калигулином лудилу и расипништву, те финансијској кризи до које је довео. У популарној култури Калигула је познат по намери да свог коња Инцитата именује за сенатора.

22 *Pax Romana* је најдужи период мира у историји Рима. Он почиње доласком Октавијана Августа на власт (27. године пре нове ере), а најчешће се узима да се завршава смрћу Марка Аурелија (180. године нове ере). У том периоду није било ни грађанских ратова, а ни инвазија других народа. У неким изворима се наводи да *Pax Romana* почиње победом Августа код рта Акцијум (31. године пре нове ере), а завршава се грађанским ратовима везаним за „Годину пет цара“ (193. године). Овај израз је сковао Едвард Гибон (*Edward Gibbon*) у свом делу *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*; наведено према Ali Parchami, *Hegemonic Peace and Empire*, Routledge, New York 2009, 20–25.

23 Д. Стојчевић, 35.

Почетком принципата правници су се поделили у две школе мишљења, сабинијанце и прокулеанце. Занимљиво, ни једна ни друга нису добиле име по својим оснивачима. Сабинијанску школу је основао Капитон, а прокулеанску Лабен.²⁴ Не постоји јасна разлика између две школе. Откривено је око тридесет питања у којима су се њихова мишљења разилазила, иако не постоји општи метод њиховог рада. Сматрало се да сабинијанци припадају конзервативној струји, а Тацит пише и да су били у блиском односу са владаром, реферишући на блискост Капитона и Августа.²⁵ Сматра се да су поред ових школа мишљења у Италији постојале и школе у просветном смислу, које је започео Масурије Сабин, а знамо да су приватне школе постојале и за време царева Антонина Пија и Хадријана, те у годинама када су стварали Модестин и аутор Ватиканских фрагмената.²⁶ Теоријска настава најчешће се обављала при храмовима, а након ње би се обављала и практична у присуству познатог правника. Поред Рима, центар оваквог образовања био је и Бејрут. Бејрутска школа права (*stationes*), позната и као „*мајка њправа*“, основана је средином трећег века.²⁷

Бирократизацијом државне управе с краја принципата и почетком домината, образовање правника прелази из приватне сфере у руке државе. Због тога настају први значајнији уџбеници права и дела намењена настави, попут Гајевих Институција. Широм државе оснивају се правне школе, а цареви се посебно интересују за њихов развој. На западу је постојала само школа у Риму, у којој су се школовали будући правници с подручја Африке, Галије, Дунава и Грчке све до 395. године.²⁸ На истоку су деловале школе у Бејруту и Константинопољу која ради од 425. године (C.Th.14.9.3 = C.2.19.1). Но, право се изучавало и у Картагини, Галији, Александрији, Цезареји, Атини и Антиохији.²⁹ Јустинијан је забранио рад ових школа и признао само оне у Риму, Бејруту и Константинопољу. Студије права су у почетку трајале четири године, а од Јустинијана пет, док су професори права били плаћени државни службеници. На првој години су се изучавале Гајеве Институције, на другој радови класичних правника, на трећој Папинијанови Одговори, на четвртој Паулови Одговори, а на петој царске конституције.³⁰

24 Имена су добили према другим члановима школе, прокулеанска према Прокулу, а сабинијанска према Масурију Сабину.

25 О. Станојевић, *Gaius Noster*, 46.

26 М. Сић, 25.

27 Milena Polojac, „Province of Syria and the Law School in Beyrutus“, *Ius Romanum* 2/2022, 355.

28 М. Сић, 29.

29 *Ibid.*

30 *Ibid.*, 32.

У склопу својих реформи, Јустинијан је реформисао и правничко образовање и наставни план правних школа. На првој години су се изучавале Јустинијанове Институције и први део закона (прота). На другој Дигеста, одредбе о судовима или стварима, четири књиге из дела од четрнаест књига, одредбе о миразу, туторству, старатељству и наследно право. На трећој хипотека, едикти курулских едила и папинијанска маса. На четвртој преостали делови Дигеста, махом Паулова дела. У петој години се самостално проучавао Јустинијанов кодекс.³¹

Континуитет античког правног образовања задржан је на истоку и након Јустинијана, док је на западу, падом Западног римског царства, у потпуности напуштен. Античко образовање најдуже је одолевало у Африци (Картагина) и у Италији до седмог века.³² Осим у Риму, знамо да се право изучавало и у Равени, а граматика и реторика у Милану. Временом нестају и приватне школе, па од краја шестог века постоји само црквено образовање.³³ На тај начин је античка цивилизација била угашена.

3. ТЕКСТ *LEX CITATIONIS* (C.Th.1.4.3)

Оригинални текст Закона о цитирању нам, нажалост, није доступан, већ искључиво његова форма која је била уписана у Теодосијев кодекс, као једна од кодификованих конституција:

C.Th.1.4.3: *IMPP. THEOD(OSIUS) ET VALENTIN(IANUS) AA. AD SENATUM URBIS ROM(AE). POST ALIA. Papiniani, Pauli, Gai, Ulpiani atque Modestini scripta universa firmamus ita, ut Gaium quae Paulum, Ulpianum et ceteros comitetur auctoritas lectionesque ex omni eius corpore recitentur. Eorum quoque scientiam, quorum tractatus atque sententias praedicti omnes suis operibus miscuerunt, ratam esse censemus, ut Scaevolae, Sabini, Iuliani atque Marcelli omniumque, quos illi celebrarunt, si tamen eorum libri propter antiquitatis incertum codicum collatione firmentur. Ubi autem diversae sententias proferuntur, potior numerus vincat auctorum, vel, si numerus aequalis sit, eius partis praecedat auctoritas, in qua excellentis ingenii vir Papinianus emineat, qui ut singulos vincit, ita cedit duobus. Notas etiam Pauli atque Ulpiani in Papiniani corpus factas, sicut dudum statutum est, praecipimus infirmari. Ubi autem eorum pares sententiae recitantur, quorum par censeatur auctoritas, quos sequi debeat, eligat moderatio iudicantis. Pauli quoque sententias semper valere praecipimus. ET CETERA. DAT. VII ID. NOVEMB. RAVENNA DD.NN. THEOD(OSIO) XII ET VALENT(INIANO) II AA. CONSS.*³⁴

31 *Ibid.*, 33.

32 *Ibid.*, 35.

33 *Ibid.*, 36.

34 The Roman Law Library: Lex citationis, <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>, последњи приступ 20. јануара 2025.

Превод: Потврђујемо све списе Папинијана, Паула, Гаја, Улпијана и Модестина, тако да ће Гају припадати исти ауторитет као Паул, Улпијан и други, а могу се навести одломци из читавог корпуса његових списа. Такође утврђујемо да важи учење оних особа чије су расправе и мишљења сви горе поменути правници уградили у своја дела, као што су Сцевола, Сабин, Јулијан и Марцел, и сви други које они цитирају, под условом да, због несигурности старине, њихове књиге буду потврђене упоређивањем кодекса. Штавише, када се цитирају опречна мишљења, већи број аутора ће превладати, или ако бројеви буду једнаки, имаће предност ауторитет оне групе у којој ће човек одличног ума, Папинијан, бити изнад осталих и како победи једног противника, тако и попушта двојици. Као што је раније било одређено, такође налажемо да се пониште белешке које су Паул и Улпијан направили заједно на Папинијановим списима. Штавише, када су њихова наведена мишљења подједнако подељена и њихов ауторитет оцењен као једнак, проценом судија бира чије мишљење ће следити. Наређујемо да и Паулове *Sententiae* буду валидне.³⁵

4. ОКОЛНОСТИ И РАЗЛОЗИ ДОНОШЕЊА *LEX CITATIONIS*

Као што је познато, у периоду домината почиње деградација права, па и правне науке, јер право према свом архетипском концепту тешко може ићи у корак са апсолутном влашћу једног човека, која је била основна карактеристика овог периода, а да му се суштински не промени карактер. Од мноштва извора права у принципату, у доминату је право сведено на свега два – *ius* и *leges*. Термин *leges* представља изворе права које је доносио цар, то су пре свега царске конституције (*edictum, mandata, rescripta, decreta*), те је то једини активно ажурирани извор права, и зато га називамо динамичним извором. Са друге стране, термин *ius* представља правничко право, и у периоду домината оно престаје да буде динамични и постаје статични извор јер се ослања на рад јуриспруденције из принципата. Рад учених правника замире бирократизацијом државе. Некада слободномислећи, учени правници постају државни чиновници у канцеларијама локалних управника и царева, насупрот периоду принципата када су били активни ствараоци правног система.³⁶

Leges као извор права је био често мењан, али и генерално гледано доступан, односно доступнији него *ius*. Ипак, временом настаје пот-

35 Преведено на српски са енглеског превода: Clyde Pharr, *The Theodosian code and novels and the Sirmonidian Constitutions. A Translation with Commentary, Glossary and Bibliography*, Princeton University Press, Princeton 1952, 14–15.

36 Д. Стојчевић, 43–44.

реба за систематизацијом *leges*, па тако настају прве збирке,³⁷ које су додуше биле приватне (*Codex Gregorianus* и *Codex Hermogenianus*).³⁸ Поред тога, *leges* као извор права је непротивуречан, сажет и прецизан, за разлику од *ius*. Правна сигурност приликом употребе *leges* је била већа, јер је увек било јасно шта је важеће право због правила да новији закон дерогира старији (*Lex posterior derogat priori*). Међутим, код *ius* ситуација је далеко тежа јер је обиловао казуистиком и контроверзама. Честе су биле противречности међу правницима, а у тим ситуацијама се не може руководити логиком старије – млађе, већ би требало сагледати аргументе које правници износе, односно неретко, што су Римљани у својој традицији чешће примењивали, сагледати ауторитет аутора. Додатно, ни данас се са сигурношћу не може утврдити датум објављивања правничких дела што спречава употребу горепоменутог правила при примени *ius*-а.³⁹

Када постоји таква несређеност извора, право губи ону основну карактеристику коју би требало да има, а то је правна сигурност и извесност. Непрегледност извора права била је плодно тле за корупцију, која је била веома распрострањена.⁴⁰ У том периоду је било препуштено адвокатима и судијама да сами тумаче шта ће и како да примењују, ког аутора ће уважити а ког неће. Често су адвокати тражили било какав правнички цитат из класичног периода који им иде на руку, па су тако судије бивале доведене у незгодну позицију јер би обе стране нашле неки цитат који поткрепљује њихову тврдњу. Додуше, постојали су покушаји сређивања *ius* у делима педагошког карактера, али веома кратког даха (*Tituli ex corpore Ulpiani, Epitomae Gaii* и *Pauli sententiarum ad filium libri quinque*).⁴¹ Проблем је раније усложњен 212. године када цар Каракала својим едиктом даје римско грађанство свим становницима, па тако вишеструко већи број људи може да учествује у споровима у којима раније није могао да учествује.⁴²

Цар Константин је покушао 321. године да донекле разреши ситуацију у вези са тумачењем правничког права увођењем *Lex cassationis* (Закон о касирању), којим је судовима забранио употребу Паулових и Улпијанових белешки уз Папинијанова дела како би макар донекле смањио број контроверзи, али у томе није успео.⁴³

37 Д. Стојчевић, 44–46.

38 Ове две збирке нису сачуване, већ о њима сазнајемо из цитата у каснијим збиркама. Добиле су имена по својим писцима, највероватније професорима права у школи у Бејруту.

39 М. Полојац, *Римско право*, 44.

40 F. Schulz, 109.

41 М. Полојац, *Римско право*, 44.

42 Д. Стојчевић, 34.

43 *Ibid.*, 43–44.

Ius civile, па и *ius honorarium*,⁴⁴ постају доступни и најчешће коришћени преко дела правника из класичног периода – тако да су доступни најчешће кроз тумачења и коментаре. У ствари, та правничка дела нису сасвим доступна свима, као ни већина књига у том периоду. Било их је јако тешко наћи, а осим тога књиге су у то време веома скупе јер представљају руком рађене преписе, тако да у пракси није узиман у обзир широк спектар аутора. Виљем Јанс Звалве (*Willem Jans Zwolve*) каже да су узимани у обзир правници који су представљали „поновно излагање *ius civile*“ (*restatement of the ius civile*), односно чија решења су се позивала на *ius civile* или деловала као његов природни развој.⁴⁵ Зато правници, када успеју да дођу до књиге, користе дела проверених јуриспрудената са што обимнијом исписаном материјом (са што више употребљивих података и идеја) како не би прекомерно трошили новац.

Због целокупне наведене ситуације, 7. новембра 426. године у Равени цар Западног римског царства Валентинијан III доноси конституцију у којој износи план за решење свих нејасноћа у судству, а које су биле последица несрећености извора права.⁴⁶ У конституцији исказује намеру да кодификује целокупно право, укључујући и *ius* и *leges*. Овај амбициозан план представљао би прекретницу и коначно решење спорне ситуације. Писци конституције, свесни амбициозности и обима овог подухвата, уводе привремену меру за решавање несигурности извора *ius* док се кодификација и систематизација не заврше. Та мера је *Lex citationis*, односно преведено на српски „Закон о цитирању“.⁴⁷

Попут свог колеге са запада, исто је желео и Теодосије II, владар Источног римског царства, који ту намеру објављује 429. године, због чега *Lex citationis* постаје важећи пропис и у Западном и у Источном римском царству. Закон прописује које ауторитете судије морају да уважавају и са којом хијерархијом. Конкретно, закон истиче *auctoritas* Папинијана, Улпијана, Паула, Гаја и Модестина као ауторитете које

44 Оно што је у класичном и преткласичном периоду *ius honorarium*, у посткласичном више није засебан извор, већ је стопљен са *ius civile* који је од 212. године свима доступан, те се од тада говори о истоме. Свакако се у класичним делима, која су саставни део *ius-a*, *ius honorarium* наводи као засебан.

45 Willem Jans Zwolve, „Scriptura recepta et usitata: The impact of Lex citandi on Justinian's Digest“, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis / Revue d'histoire du droit / The Legal History Review* 92(1-2)/2024, 38.

46 Заправо, донесена је у његово име јер он у том тренутку има 7 година, па је тешко замислити да се у том узрасту бавио судством и уређењем правног поретка у својој држави. Сматра се да је пресудног утицаја на објављивање имала његова мајка Гала Плацидија Августе.

47 W. J. Zwolve, 38–39.

судије морају да поштују и чија су дела извор позитивног права. Они представљају такозвани Сенат мртвих, јер су сви у том тренутку већ преминули. Етимологију ове синтагме вероватно можемо да вежемо за познату римску праксу митологизације свега исконски римског, што су петорица свакако била. Ова петорица класичних правника се у литератури може пронаћи и под заједничким називом *Quinqueviri* (овај термин уводи Звалве)⁴⁸. Фриц Шулц (*Fritz Schulz*) их чак назива јеванђелистима права.⁴⁹ Чињеница да су ова петорица имала посебан термин потврђује њихову важност и значај. Били су изузетно плодни и практични правници, па су стога били погодни за цитирање.

Уколико ови класични јуриспруденти имају различита мишљења, судија мора уважити мишљење већине. У случају да нема већине (*dissensus opinionum*), законодавац даје предност Папинијану јер је „*vir excellentis ingenii*“ (човек одличног талента). Једина ситуација у којој судија има право на слободу сопственог избора је када не постоји већина, а Папинијан о тој ситуацији нема изражен став. Поред дела ове петорице класичних правника, *Lex citationis* дозвољава и мишљења из дела преткласичних правника (*veteres*) која су *Quinqueviri* цитирали, ако је аутентичност неоспорива, мада се о њиховим делима највише може сазнати управо у интерпретацијама петорице. У Закону се истичу Квинт Муције Сцевола, Масурије Сабин и Марцел. Дозвољава се и коришћење цитираних решења Салвија Јулијана. Забрана уважавања белешки Улпијана и Паула уз Папинијанова дела из *Lex cassationis* је преписана и у нови закон.⁵⁰ Такође, у Закону се изричито наводе Паулове *Sententiae* као извор права, што је било неопходно имајући у виду да је ово дело пре свега педагошког карактера.⁵¹

Lex citationis нам је данас доступан у облику у ком је уписан у *Codex Theodosianus*, заједно са осталим конституцијама. Уврежено је мишљење да *Lex citationis* није просто преписан у кодекс, већ да су унесене одређене измене. Тако Шулцсматра да у оригиналном тексту није споменуто ниједно име осим петорице јуриспрудената познатих под заједничким називом *Quinqueviri*, те да нема ни дозволе за коришћење мишљења преткласичних правника, већ да је она унета због престроге формулације у оригиналном тексту. Додуше, он тај додатак карактерише као бесмислен јер су Улпијан и други већ у огромној мери цитирали преткласичне ауторе.⁵² Са друге стране, Звалве за ову

48 W. J. Zwalve, 38.

49 F. Schulz, 282.

50 C.Th.1.4.3.

51 Simon, Corcoran, „Sententiae of Paulus”, *The Encyclopedia of Ancient History*, Chichester 2013, 6152.

52 F. Schulz, 282.

меру каже да није нимало револуционарна. Он каже да је ово само утемељена и озваничена дотадашња пракса међу судијама и адвокатима, тако рећи формализовани обичај, попут Закона XII таблица.⁵³

Поред тога што су *Quinqueviri* очигледно били најплоднији класични римски правници, разлог за њихов одабир у претходној пракси може бити чисто практичан, односно финансијског карактера. Наиме, као што смо рекли, књиге су биле веома тешко доступне, па самим тим и скупе. У таквој ситуацији треба бити веома рационалан приликом набавке књиге, односно набавити књигу која садржи највише корисног материјала. *Quinqueviri* су заиста имали најобимнија дела, те се у њиховим делима могло у највећој мери пронаћи *ius civile* и рад преткласичних правника уз, наравно, њихове личне коментаре, интервенције и казуистична решења. Бројност казуистичних решења у њиховим делима била је од велике важности за судије, јер су их они тада могли једноставно примењивати без икакве муке око тумачења и примењивања општих норми у конкретном случају. Чињеница да су *Quinqueviri* били практичари а не теоретичари била је од пресудне важности за некреативне судије домината. Тако је, дакле, избор њихових дела био најкориснији. Ту праксу је законодавац препознао и унео у закон.

Додатно су и професори у правничким школама у највећој мери користили дела ове петорице и подучавали из њих. Потврду Звалве-ове теорије о неиновативности Закона можемо пронаћи и у чињеници да *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum* из IV века садржи искључиво цитате Паула, Улпијана, Гаја, Модестина и Папинијана. Не постоји општеприхваћена идеја о сврси и времену објављивања овог текста, али свакако га можемо сместити у период до једног века пре објављивања *Lex citationis*, тако да он сведочи о пракси цитирања ове петорице и пре доношења Закона.⁵⁴

Дакле, можемо рећи да је *Lex citationis* само званично потврђена пракса у судовима и правничкој јавности. Међутим, бројни романисти истичу његове недостатке. Тако, на пример, Алан Вотсон (*Alan Watson*) каже да *Lex citationis* представља најнижу тачку римске јуриспруденције јер одређује да се исправно мишљење налази бројањем глава, а не бирањем најбољег решења.⁵⁵ Иако је одабир решења на основу ауторитета била неформална пракса римских јуриспрудената,

53 W. J. Zwalve, 38–40.

54 Види: Albert Montefiore Hyamson, *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum*, Oxford University Press, London 1913.

55 Alan Watson, *The Law of the Ancient Romans*, Southern Methodist University, Dallas 1970, 91.

то никада није било документовано и правно обавезујуће до доношења овог Закона. Ипак, овај приступ је био практичан у друштву које је патило због високе корупције и правне несигурности.

Убрзо након доношења *Lex citationis* Теодосије започиње дугачак процес кодификације целокупног права, али брзо од те амбиције одустаје. Звалве поставља теорију да је *Codex Theodosianus* писан „дуж линија *Fragmenta Vaticana*“, односно да је преписан начин распоређивања и систематичност. Иначе, и *Fragmenta Vaticana* истиче петорицу (*Quinqueviri*) као ексклузивне правнике које цитира. Међутим, пратећи садржај *Fragmenta Vaticana* посао се закомпликовао, па је Теодосије 435. године објавио да одустаје од кодификовања *ius*-а. Због тога *Codex Theodosianus*, објављен 438. године, не садржи *ius* већ само царске конституције, а проблем *ius*-а препушта *Lex citationis* који је преписан у прву књигу, четврти титулус, трећи фрагмент.⁵⁶

Тако *Lex citationis*, иако привремено решење, остаје на снази више од једног века, односно до Јустинијанових реформи, када је пречишћено и систематизовано читаво римско право.

5. УКИДАЊЕ *LEX CITATIONIS* И УТИЦАЈ НА ДИГЕСТА

Јустинијан, може се рећи најамбициознији ромејски цар, 527. године нове ере преузима власт од свог стрица Јустина. Његова амбициозност се огледа у више различитих сегмената, и заиста је оставила траг до данашњих дана. Широј јавности је свакако најпознатија његова заоставштина у архитектури, додуше и физички највећа и једина опипљива голим рукама, а то је чувена Аја Софија, мање позната као Премудрост Божија, некада црква, данас џамија веома бурне историје. На војно-политичком плану је заједно са својим војсковођама Нарзесом и Велизаром остварио велике успехе.⁵⁷ Међутим, за овај рад је најважнији његов утицај у праву, односно његов кодификаторски рад.

Пре свега у романтизованој жељи да обнови стару славу Римског царства, која се може повезати са већ поменутом традицијом митологизације, он својим чиновницима даје задатак да сакупе, сажму, усагласе и обезбеде све дотадашње право како би обезбедио правну сигурност, пружио правну заштиту и омогућио практичну примену постојећег права. Укратко: да среде дотадашњи хаос у изворима пра-

56 W. J. Zwalve, 45–46.

57 Милена Полојац, *Римско право*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд 2023, 45.

ва. За завршавање овог амбициозног посла Јустинијан узима правника Трибонијана, човека у кога је имао највише поверења.⁵⁸

Почетак прве етапе кодификације означила је конституција *Haec quae necessario* из 528. године, у којој Јустинијан налаже да се сакупе и систематизују све дотадашње царске конституције. Ово је веома важно имајући у виду да су конституције до тада биле сабране у три кодекса (*Gregorianus*, *Hermogenianus*, *Theodosianus*) која нису била комплетна, те је постојао велики број конституција које су остале ван њих. Трибонијан је, заједно са десеточланом комисијом на чијем је челу био, извршио посао и 529. године је кодекс, познатији као *Codex Iustinianus*, објављен. Он нажалост у том облику није сачуван због каснијег редиговања и објављивања другог зборника *leges a, Codex repetitae praelectionis*. На сву срећу, ми данас знамо да је *Lex citationis* био део тог кодекса. Разлог за то је то што је кодекс садржао искључиво *leges* (што *Lex citationis* и јесте, имајући у виду да је он заправо конституција), а *ius* је остао и даље споран, па је било неопходно потврдити ону „привремену“ меру из 426. године како би правничко право остало макар делимично уређено. *Lex citationis* се у кодексу налази у првој књизи, седамнаести титулус, под називом „*De auctoritate iuris prudentium*“.⁵⁹ Тиме и Јустинијан, привремено, признаје одредбе и схватања Закона.

Коначно, 15. децембра 530. године Јустинијан објављује конституцију *Deo auctore* којом налаже сакупљање и систематизацију правничког права. Ово је дефинитивно најзахтевнији подухват током читавог кодификаторског рада, имајући у виду разноврсност, недоступност и противречност које одликују правничко право. Зато се оформљава специјална комисија на челу са Трибонијаном, коју су чинили професори Теофил и Кратин из Константинопоља, Доротеј и Анатолије из Бејрута, један високи службеник (Константин) и једанаесторица адвоката (Стефан, Мена, Проздоције, Еутолмије, Тимотеј, Леонид, Леонитије, Платон, Јаков, Константин и Јован)⁶⁰. Они ће тако саставити Дигеста,⁶¹ прву, условно речено,⁶² комплетну кодификацију правничког права, која се данас сматра једним од

58 *Ibid.*, 46–47.

59 W. J. Zwalve, 45–46.

60 М. Полојац, *Римско право*, 48.

61 *Digesta* на латинском, односно на грчком *Pandectae*. Реч на грчком означава нешто што „садржи у себи све“, а на латинском нешто што је сабрано или доведено у ред.

62 Ограда је стављена јер су Дигеста ипак састављена од сегмената претходно створених правничких дела, што не подразумева оригиналност аутора кодификације.

најважнијих дела светског права. Према Блумовој „теорији маса“ фрагменти су у Дигеста уношени одређеним редоследом, односно прво сабинијанска маса (коментари цивилног права), па едиктална маса (коментари преторског права), па на крају папинијанска маса (казуистичка литература).⁶³

У конституцији *Deo auctore* се наводи да је неопходно на једно место сакупити правничко право без његових контрадикторности, те да то буде дело које ће решити проблем несређености „једном за свагда“.⁶⁴ Напомиње се члановима комисије и да је неопходно ускладити записани *ius* са важећим *leges*, које је записано у *Codex Iustinianus*. Посебно је занимљива суптилна критика, односно стављање ван снаге делова *Lex citationis*. Наиме, прво што се наводи у конституцији је да се сви правници морају посматрати једнако, и да се не издвајају *Quinqueviri* (не називају се овим термином), те Папинијан посебно, што је суштина целокупног *Lex citationis*. Такође, забрањује се одлучивање на основу већине јер, како пише у конституцији, решење неког мање познатог правника може бити правичније од решења надалеко познатих и мудрих правника као што су *Quinqueviri*. Укида се и забрана коришћења Паулових и Улпијанових белешки на Папинијана која је била уведена у *Lex cassationis*.⁶⁵ Тако 530. године *Lex citationis* и даље формално важи јер стоји у важећем кодексу – али су његове кључне одредбе дерогиране новом конституцијом.

Јустинијан у поменутој конституцији одређује комисији и одакле да се сабере правничко право. Он наводи да треба да се узму у обзир сви правници „којима су најсветлији цареви дали овлашћење да пишу и тумаче закон“.⁶⁶ Интуитивно би се закључило да је у овој наредби реч о правницима који имају чувени *ius publicae respondendi* који је увео Август. Међутим, Звалве сматра да се то односи на дериват *Lex citationis* у *Codex Theodosianus*, што се може потврдити и у касније објављеним Институцијама где Јустинијан *ius respondendi* назива искључиво царском привилегијом. Звалве тврди и да Јустинијан у конституцији *Deo auctore* на уму има управо *Lex citationis* јер побија његове одредбе, односно да се бави управо његовим текстом, што је доказ за његову тврдњу. Односно, могло би се тумачити да је „овлашћење“ споменуто у *Deo auctore* заправо *Lex citationis*.⁶⁷

63 Д. Стојчевић, 47.

64 W. J. Zwolve, 46–48.

65 *Ibid.*

66 The Roman Law Library: Constitutio Deo auctore, <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>, последњи приступ 20. јануара 2025.

67 W. J. Zwolve, 49.

Додатну потпору овој тези даје и Шулцова тврдња да у доминату *ius respondendi* као такав губи значај, па у таквој ситуацији закључујемо да је мала вероватноћа да је писац конституције мислио на институт који постаје безначајан.⁶⁸ Тако је конституцијом *Deo auctore, Lex citationis* постао оквир за писање Дигеста.

На први поглед Јустинијан је имао велико поверење у комисију и препустио јој је сав посао, међутим то није био случај. Јустинијан кључна политичка и економска питања није препустио комисији, него је сам донео конституције о тим питањима док су се састављала Дигеста. Поред тога што је хтео да сам реши ова питања, он није хтео да дозволи да се она решавају на основу одредби *Lex citationis*, према бројању мишљења. Све те његове конституције којима он распетљава проблеме правничког права које је сматрао ургентним називају се *Quinquaginta decisiones*.⁶⁹

Након окончања рада комисије, Дигеста су, заједно са Институцијама, објављене и ступиле на снагу 16. децембра 529. године. Постоји мишљење да су Библија и Дигеста две књиге које су највише утицале на развој европске цивилизације.⁷⁰ Шулц каже да су Дигеста, најбољи омаж класичној јуриспруденцији, склопљена са уверењем да ниједно правничко дело неће превазићи дела класичних јуриспрудената, те да за Дигеста као „импозантни споменик“ треба захвалити библиофилу Трибонијану, човеку свестране културе. Он чак Дигеста назива и „*reverentia antiquitatis*“, односно „поштовање антике“.⁷¹ Наводи и да су Дигеста исправка вишевековног „кондензовања и поједностављивања“ *ius*-а са врхунцем у *Lex citationis*.

Дигеста тако постижу оно што *Lex citationis* није успео, а то је да успешно регулише примену правничког права и коначно уведе сигурност у коришћење истог. Објављивањем Дигеста *Lex citationis* суштински постаје дерогиран, али се из важећих правних норми брише тек 529. године када Јустинијан објављује *Codex repetitae praelectionis*, нови кодекс конституција који је требало да реши спорна питања која су настала од доношења првог кодекса. У новом кодексу на место *Lex citationis* се уписује конституција *Tanta*. У њој се наводи да су Дигеста довршена и наређује да ступе на снагу, а набројане су и неке чињенице у вези са радом на писању овог огромног зборника правничког права. Наводи се да су класични правници на-

68 F. Schulz, 114.

69 W. J. Zwalve, 52–55.

70 М. Полојац, *Римско право*, 49.

71 F. Schulz, 283–285.

писали преко 2000 књига и три милиона редова текста, које су писци Дигеста прочистили и свели на 150 хиљада редова текста.⁷²

Вилијам Смит (*William Smith*) утврђује пропорционални однос међу јуриспрудентима заступљеним у Дигестама према броју страница текста (зарад бољег и прецизнијег истицања поенте у овом раду, Смитов пропорционални однос претвара у постотке).⁷³ Тако долазимо до занимљивог статистичког податка да је Улпијан био заступљен са 36%, Паул са 17%, Папинијан са 6,3%, Гај са 4,4%, те Модестин са 2,5% у Дигестама. Уз њих значајно су заступљени и Салвије Јулијан са 5,5% и Помпоније са 4,8%, а многи јуриспруденти су били присутни са само једним фрагментом у читавом делу.⁷⁴ Када саберемо постотке петорице правника који се у литератури називају *Quinqueviri*, долазимо до податка да они чине чак две трећине Дигеста. Овај податак је вероватно најбољи показатељ њихове важности, те се може закључити да, одабиром фрагмената, Дигеста (односно Трибонијанова комисија) потврђују значај и ауторитет дела на које наводи примена *Lex citationis*.

Занимљива је, међутим, једна велика разлика између Дигеста и *Lex citationis*, а то је да *Lex citationis* истиче Папинијана као посебног међу *Quinqueviri*-ма, а одабир фрагмената у Дигестама истиче Улпијана, и то са скоро 6 пута већом заступљеношћу. Звалве објашњење за овај феномен види управо у 4 професора која су се придружила Трибонијану. Прво, професори из својих школа доносе знање о делима која су писали *Quinqueviri* јер су учени из њихових дела, што се чинило претходних векова, те на основу њих подучавају, тако да приликом састављања Дигеста нису морали изнова све да читају и тумаче. Друго, он објашњава Улпијанову заступљеност управо систематиком и цитирањем у његовим радовима. Односно, Улпијан је у својим делима имао многобројне цитате преткласичних и класичних правника, те су његова дела била изузетно обимна и као таква погодна за коришћење у школама (из практичних и економских разлога). Тако су били изузетно коришћени његови коментари *Ad Sabinum* и

72 David Johnston, *Roman law in context*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, 15.

73 Пропорционални однос у броју страница текста би био: Улпијан 610, Паул 297, Папинијан 104, Гај 72, Модестин 41,5, Салвије Јулијан 90, Помпоније 80. Према тој пропорцији, укупан број страница је 1654, према William Smith, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, John Murray, London 1875, 858–861.

74 Занимљиво је да је и Квинт Муције Сцевола присутан у Дигестама само са једним цитатом. Начелно, у Дигестама су заступљени искључиво класични правници, али сматра се да је овај један цитат Сцеволе као преткласичног правника исказ поштовања према неформалном оцу јуриспруденције.

Ad Edictum. Због обимности, Улпијан је био изузетно заступљен у школама међу професорима, што је допринело томе да они приликом састављања Дигеста своју претходну педагошку праксу пренесу и у зборник.⁷⁵

Тако је Јустинијан својим кодификаторским радом укинуо „политику бирања“ правничког дела према *Lex citationis*, али је одабиром фрагмената у Дигестама потврдио одабир до ког би та „политика“ најчешће довела.

6. О ПРАВНИЦИМА ИЗ „СЕНАТА МРТВИХ“

6.1. Емилије Папинијан (*Aemilius Papinianus*)

Емилије Папинијан, односно како га Анте Ромац назива – краљ римских правника,⁷⁶ има посебно место међу свим јуриспрудентима. Папинијан је рођен 146. године, а убијен је 212 године. Највероватније је био из Сирије, али је право свакако учио у Риму код Квинта Цервидија Сцеволе. Забележено је да је био изузетан пријатељ са царем Септимијем Севером, а постоје и индиције да је Папинијан био у роду са Северовом другом женом, царицом Јулијом Домном. На основу податка да је царица Јулија пореклом из места Емесе у Сирији, претпоставља се да је и Папинијан одатле.⁷⁷

Папинијанова прва функција у јавној управи била је канцеларија *advocatus fisci* (данас се може упоредити са правобранилаштвом), коју је наследио од свог претходника Септимија Севера. Када је Север дошао на власт, Папинијан је постављен на чело канцеларије *a libellis* која је примала молбе, захтеве и петиције упућене цару, те на основу њих писала рескрипте. Врхунац своје каријере Папинијан доживљава на функцији *praefectus praetorio* (која би се данас могла упоредити са функцијом председника владе у држави у којој шеф државе има већа овлашћења).⁷⁸ Функција префекта гарде је у то време била ино-косна, што није увек био случај. Дакле, Папинијанова професионална каријера је била изузетно богата, те је он из тог искуства стицао знање, али и кредибилитет за своје радове.

Вршећи функцију префекта преторијанске гарде, Папинијан је заједно са Севером био у Британији од 208. године. Тамо је Папи-

75 W. J. Zwalve, 46.

76 A. Romac, *Ulpian: Knjiga regula*, 7.

77 Edwin Charles Clark, „Papinian“, *Journal of the Society of Comparative Legislation* 1/4/1902, 19.

78 A. Romac, *Ulpian: Knjiga regula*, 7.

нијан разоткрио план Септимијевог сина Каракале да убије цара, али читав случај никада није био разрешен. Септимије Север умире 211. године у Јорку (Еборакуму), те власт наслеђују његови синови Каракала и Гета. Наводно је Септимије пред смрт замолио Папинијана да води рачуна о његовим синовима, јер је знао за њихове размирице.⁷⁹ Убрзо по доласку на власт Каракала разрешава Папинијана са функције префекта. Несугласице између Каракале и Гете не јењавају, и Каракала свог брата убија и то у наручју мајке. Зато што Папинијан није желео да пред Сенатом оправда братоубиство (или зато што је, према неким изворима, био склонији Гети), Каракала убија и њега 212 године. Као да то није било довољно, у исто време је убијен и Папинијанов син који је тада вршио функцију квестора. Како Смит каже, „једини Папинијанов злочин је његов интегритет и знање којих се Каракала бојао“.⁸⁰

Многи заступају мишљење да је Папинијан био најцењенији међу јуриспрудентима,⁸¹ што потврђује и *Lex citationis*, те Зосим који каже да је Папинијан правник који по свом знању надилази све пре и након њега.⁸² Многи каснији правници му придају епитете *prudentissimus*, *consultissimus*, *disertissimus*. Он је у својим делима веома концизан, понекад и апстрактан, што често иде на уштрб јасноће мисли, које су свакако биле изузетне. Његова најважнија дела су *Questiones*, *Responsa*, *Definitiones* и *Ad Adulteris*, са посебним акцентом на *Responsa* која су након оснивања великих правничких школа изучавана током читаве треће године студирања, па су студенти треће године били називани *Papinianistae*.⁸³ Изводи из Папинијанових списа чине 6,3% страница Дигеста. Он дозвољава да његова решења нису најсавршенија,⁸⁴ па је склон да прихвати боља и промени став, те је омекшао ригидност јуриспруденције.⁸⁵ Такође, у његовом стилу писања латинског језика се осећа да није из Италије попут већине старијих правника,⁸⁶ али упркос томе је изградио задивљујућу каријеру, па не чуди што га *Lex citationis* назива „човеком одличног ума“.

79 W. Smith, *A Dictionary*, 117.

80 *Ibid.*

81 У многим делима се могу наћи тврдње о Папинијановој неприкосновеној репутацији: то наводе и Стојчевић, Станојевић, Смит и Кларк у делима цитираним у раду.

82 E. C. Clark, 22.

83 *Ibid.*

84 W. Smith, *A Dictionary*, 118.

85 E. C. Clark, 19.

86 E. C. Clark, 21.

6.2. Домиције Улпијан (*Domitius Ulpianus*)

Домиције Улпијан је био Папинијанов ученик, Паулов савременик и Модестинов учитељ. О његовом животу знамо јако мало због историјских околности, односно нестанка огромног дела литерарних историјских извора након пада Римског царства. Његово лично име (*praenomen*) не знамо, као ни датум рођења. Претпоставља се да је рођен половином владавине Марка Аурелија (161–180), дакле око 170. године.⁸⁷ Улпијан је највероватније из града Тира у сиријској провинцији Феникији, из угледне плебејске породице *Domitius*.⁸⁸

Због вишевековне сарадње са Римом, град Тир је током власти Септимија Севера добио *ius Italicum*. То значи да је та територија правно гледано изједначена статусу територије на Апенинском полуострву, па је тако и власништво земљишта на њој постало квиритско. Овај помак имао је утицај и на статус људи из града Тира, односно они губе peregrinus статус, па је могуће да је и то помогло Улпијану у његовом успону већ у млађим данима. Из функција које је током живота вршио може се закључити да је био припадник витешког staleжа (еквестри), јер је одређене функције Август резервисао за витезове као staleж одан новом поретку, насупротив сенаторском staleжу (нобили).⁸⁹

Ако се за Тир претпоставља да је његово место рођења, са сигурношћу се може рећи да је Рим центар његових животних активности. У Рим је дошао сасвим млад, те се у њему упознао са правом код неког од тадашњих истакнутих правника у склопу *instituere*. Свакако је највећег утицаја на његово правничко знање имао Папинијан, чији је Улпијан био асесор (помоћник у правосудним пословима префекта преторијанске гарде). Улпијан је као сасвим млад био и члан савета једног претора. За време власти Каракале и Елагабала је био управник канцеларије *a libellis*. Када имамо све ове функције у виду, можемо да закључимо да је он као сасвим млад био изузетно цењен. Међутим, цар Елагабал га је и поред тога отерао у прогонство због противљења неким одлукама. Елагабал је иначе био познати развратник, нестабилна личност и верски фанатик.

Цар Александар Север га је по доласку на власт вратио у Рим и поставио на место *praefectus annonae* (служба за снабдевање Рима и војске), а убрзо и за префекта преторијанске гарде. Улпијан је био Александрова десна рука, и то неопходна имајући у виду цареву младост и неискуство, па му је Александар поверио неке значајне по-

87 A. Romac, *Ulpian: Knjiga regula*, 7.

88 *Ibid.*, 5.

89 М. Полојац, *Римско право*, 35.

словесу у царској надлежности, што га је учинило изузетно моћним. Александар га ословљава са *amicus meus*.⁹⁰ У то време је функција префекта преторијанске гарде била колегијална, те ју је Улпијан вршио уз Флавијана и Хрестуса, али је Улпијан био на челу. Флавијан и Хрестус су врло брзо по Улпијановом постављењу били убијени због наводне завере и издаје, а поједини одговорност за организацију њиховог убиства приписују Улпијану.⁹¹

Улпијан је на функцију префекта преторијанске гарде постављен као изузетно искусан и слободоуман човек, те сигурно није био ни под чијом контролом. Због своје каријере, утврђеног угледа, али и порекла, Улпијан није имао никаквог разлога да се икоме повинује, а и да је прихватио нечију контролу то је могла да буде само контрола цара – али имајући у виду царево године и политичко (не)искуство, он Улпијаном засигурно није могао управљати. Зато је Улпијан, као независан зналац, покушао и реформу преторијанске гарде у којој ју је приближио Сенату (након претходна два века изузетно лоших односа), што се није свидело припадницима гарде који су били огорчени чињеницом да њима управља и да им је врховни заповедник цивил – правник. Због тога га преторијанци убијају у завери 223. или 224. године. Организатор убиства је био либертин Епагат.⁹²

И поред изузетне професионалне каријере која је засигурно изискивала улагање много времена, Улпијан је написао око 250 књига, које би се у данашње време могле сабрати у десетак томова.⁹³ Додуше, ова количина писаних дела је ишла мало науштрб квалитета, те се он данас сматра систематичарем и коментатором, а не оригиналним правним ствараоцем. Свакако су му у писању помагали помоћници, али за 50 или 55 година живота ово је импозантан број радова имајући у виду да их је он све морао преконтролисати.

Написао је низ монографија које се односе на дужности неких државних функционера, коментаре цивилног права (*libri ad Sabinum*), коментаре преторског права (*libri ad edictum*), коментаре значајних закона (*Lex Iulia de adulteriis*), казуистични материјал (*Responsa*), систематска дела (*Regulae, Institutiones, Digesta*).

Улпијанова цитирања у радовима су веома обимна због чега је он често коришћен у правничким школама, те је изузетно заступљен у Дигестима (36%). Штавише, Улпијаново дело D.1.1.1. *Libro primo institutionum* је наведено на првом месту у Дигестима.⁹⁴ Одломци ње-

90 D. Johnston, 13.

91 A. Romac, *Ulpian: Knjiga regula*, 8.

92 *Ibid.*, 10.

93 *Ibid.*, 12.

94 D. Johnston, 15.

гових дела су били основ за реконструкцију већине правничких дела из римског периода. Такође, Улпијан је цењен због своје једноставности у излагању, за разлику од Папинијана и Паула који су имали апстрактније исказе.

6.3. Јулије Паул (*Iulius Paulus*)

Јулије Паул је један од истакнутих јуриспрудената о чијем животу постоји много недоумица. Као и код осталих јуриспрудената, и у Пауловом случају највећег утицаја има недостатак, односно несетанак, писаних извора, али такође и чињеница да је у својим делима веома слабо спомињао приватни живот. Његов *praepomen* нам је непознат, као и године рођења и смрти. Претпоставља се да је рођен крајем владавине цара Антонина Пија (161. године), а да је преминуо крајем владавине Александра Севера (235. године). Такође је и његово порекло упитно. На основу имена *Iulius* и стила писања уврежено је мишљење да је из Италије, а на основу неких детаља из његових дела многи заступају мишљење да је управо из Рима.⁹⁵

Уистину, постоје несигурности и око имена *Iulius*. Наиме, у списима се најчешће налази само *Paulus*, а често је уз *Paulus* написано и *iuridicus*, као дистинкција од апостола Павла.⁹⁶ Поред тога што је идеја речи *iuridicus* диференција од апостола, то је и изузетан исказ поштовања. Као и код Улпијана, на основу Паулових функција можемо закључити да је био припадник витешког staleжа.

Паул је учење права започео код Цервидија Сцеволе, где је научио основе права. Након Сцеволе, Паул постаје самостални адвокат који се истакао у проактивном деловању. Убрзо га за свог асесора поставља Папинијан, те код њега Паул усавршава своје правничко знање. Тачно време доласка Паула на место асесора није јасно, поготово имајући у виду да је то било у слично време када је ту функцију вршио и Улпијан. Са позиције асесора, Паул постаје управник канцеларије *a memoria* у којој спрема цареве говоре, али не у пропагандно-политичком смислу, већ у смислу правних аката, будућих извора права.⁹⁷ Штавише, под појмом говора се у доба принципа-

95 Ante Romac, *Paulove Sententiae*, Latina Et Graeca, Zagreb 1987, 7.

96 Апостол Павле је један од дванаесторице апостола. Дистинкција је важна имајући у виду да је апостол Павле погубљен у Риму за време владавине цара Нерона око 65. године, у слично време кад и апостол Петар. Након погубљења њихов култ се ширио Римом, те је он био позната фигура упркос непризнавању хришћанства као религије.

97 *Ibid.*, 9.

та врло често мисли на сенатске одлуке. Такође, Паул је био и члан *consilium principis*.

Веома успешну каријеру му привремено зауставља цар Елагабал који га тера у прогонство, попут Улпијана. Постоји теорија да је Елагабал ово учино након развода од своје прве супруге, чији је Паул био отац.⁹⁸ Не постоје чврсти докази о тазбинском сродству Паула и Елагабала, а свакако је вероватнија теорија да је цар протерао све мислеће људе из управе.

Паула наставак професионалне каријере, поново попут Улпијана, чека по доласку Александра Севера на власт. Паул је постављен на место преторијанског префекта, али није јасно када тачно. Он је на том месту свакако био након Улпијановог убиства, али није јасно да ли је можда ту функцију вршио и за његовог живота имајући у виду да је префект био колективни орган, па та могућност постоји. Научна заједница нагиње теорији да је он постављен на ту функцију након Улпијановог убиства, имајући у виду највероватнију нетрпељивост међу двојицом јуриспрудената. Наиме, Паул и Улпијан уопште не цитирају један другог,⁹⁹ а тај међусобни бојкот нам указује на неку суревњивост, која свакако није била ретка појава.

Паулов стваралачки рад се процењује на 319 књига, што га чини „плоднијим“ од свог савременика и конкурента Улпијана. Његов рад чини 17% Дигеста, и постоји мишљење да је он у том зборнику послужео као појашњење Улпијанових фрагмената. Генерално гледано, Паул се сматра оригиналнијим, а опште је позната његова пракса да избегава цитирање, поготово дословно.¹⁰⁰ Паул је писао коментаре преторског и цивилног права, тумачио је поједине правне прописе и функције државних органа, писао је казуистична дела намењена директно пракси (*Responsa* и *Questiones*), коментарисао је туђа дела (*Notae*), те је писао наставно-педагошка дела (*Institutiones* и *Regulae*). Његово најпознатије дело је *Sententiae*, дело педагошког карактера, које се због тог карактера изричито напомиње као правно обавезујуће у *Lex citationis*, односно његовој верзији доступној у *Codex Theodosianus*. Оставио је трага у посткласичним збиркама права (*Collatio legum Mosaicarum et Romanarum*, *Fragmenta Vaticana*, *Consulatio veteris cuiusdam iurisconsulti*), али и у варварским зборницима римског права, на пример *Lex romana Visigothorum*.¹⁰¹

98 *Ibid.*, 10.

99 *Ibid.*, 11.

100 *Ibid.*, 13.

101 М. Полојац, *Римско право*, 40–41.

6.4. Хереније Модестин (*Herrenius Modestinus*)

Хереније Модестин је најмлађи од петорице правника познатих као *Quinqueviri*, и Улпијанов је ученик. Поред тога што је најмлађи, сматра се и последњим великим римским јуриспрудентом. Нажалост, о његовом животу имамо јако мало података због изостанка писаних извора. Живео је и радио половином трећег века нове ере, за време такозване војне анархије која почиње смрћу цара Александра Севера. Претпоставља се да је из Далмације, али је већину свог живота и каријере провео у Риму, где је од Улпијана учио право. Био је управник провинције Далмације, а у Риму је био *praefectus vigilum* (управник градске страже у граду Риму, са сличним овлашћењима као што је преторијански префект имао у гарди). Током живота је био учитељ права сину цара Максимиана, те саветник цара Гордијана III.¹⁰²

Његов стил је био изузетно читак, па је зато и цењен иако није био нарочито оригиналан писац. Написао је збирке *Responsa*, *Regulae* и *Differentiae* у којима се бави различитим решењима за иста спорна питања, контроверзама. Његово најцитираније дело су *Pandectae*.¹⁰³ У Јустинијановим Дигестама је заступљен са 2,5%, што је најмање међу *Quinqueviri*-ма. Аутор је веома познате дефиниције брака, која се данас нарочито користи због тежњи да се правна регулација брака измени.¹⁰⁴ Дефиниција гласи: „*Nuptiae sunt coniunctio maris et feminae et consortium omnis vitae, divini et humani iuris communicatio*“ (D.23.2.1), односно на српском: „Брак је веза мужа и жене и заједница за читав живот, установа божанског и људског права.“¹⁰⁵

6.5. Гај (*Gaius*)

Гај је највећа непознаница међу свим *Quinqueviri*-ма те је можда из тог разлога предмет највећег броја радова и најзанимљивији за изучавање. О његовом животу постоји безброј мање или више утемељених теорија, које имају макар минималну дозу маште у себи. Нажалост, и даље не знамо ни Гајево гентилно, ни породично име, већ само лично, које се може пронаћи у списима у облицима *Gaius* и *Gaius noster* (наш Гај), што је био мали знак уважавања и поштовања.

102 Никола Мојовић, *Римско право. I књига. Историја римског права*, Правни факултет Бања Лука, Бања Лука 2008, 366.

103 Владимир Вулетић, *Римска класична јуриспруденција*, Универзитет у Београду - Правни факултет, Београд 2017, 48.

104 Види: Scott Monsma, „(Re)Defining Marriage: Changes and Challenges“, *Journal for the Sociological Integration of Religion and Society* 4/2014, 23–32

105 М. Полојац, *Римско право*, 101.

Како је Гај често римско име,¹⁰⁶ преко њега не можемо ништа закључити о његовом етничком и географском пореклу.

Постоји више теорија о Гајевом пореклу. На пример, Момзен (*Theodor Mommsen*) тврди да је Гај био Грк. За то нуди пар аргумената, а главни аргумент му је да је Гај склон уопштавању и класификацији, што је познато као грчка пракса а не римска. Такође, у Гајевим делима се могу пронаћи цитати Хомера, те доста грчких речи написаних у оригиналу. Момзен додаје и да се у неким Гајевим фрагментима могу пронаћи реченични склопови својствени грчком језику, те да они личе на буквални превод на латински, али та теза је врло упитна.¹⁰⁷

Насупрот Момзену, Дернбург (*Heinrich Dernburg*) тврди да је Гај живео у Италији, можда чак баш у Риму. Ову тврдњу поткрепљује чињеницом да у поређењу peregrинског и цивилног суђења Гај за цивилно каже „наше“. Додуше, веома је могуће да је Гај био peregrин који је због заслуга добио римско грађанство, што је била врло честа појава у то време. Дернбург додаје и да Гај приликом објашњавања поморског зајма каже „када се брод врати из Азије“, што би у то време говорили само становници Апенинског полуострва.¹⁰⁸

Што се тиче Гајевог друштвеног статуса, једино што је сигурно је да је био далеко од такозване дворске аристократије, те привилегије да ствара правне норме (за живота, јер су касније његова дела била правно обавезујућа), што потврђује и податак да није имао *ius publicae respondendi*.¹⁰⁹ Оноре (*Honoré*), штавише, тврди да је Гај син или унук либертина, и то либертина чији је патрон био чувени Гај Касије Лонгин. Према тадашњим обичајима, либертини су узимали гентилно и породично име свог патрона, па је Гајево име заправо било *Gaius Cassius Longinus*. Оноре сматра да се у списима наводило само Гај како се не би мешао са Лонгином.¹¹⁰

Последња занимљива теорија коју ћу навести је Самстерова теорија да је Гај заправо псеудоним за жену правницу. Ову теорију темељи на чврстом ставу који Гај заступа да су тутори наметнути

106 Само међу истакнутим људима римског јавног живота знамо за Гаја Јулија Цезара, Гаја Марија, Гаја Граха, Гаја Октавија, Гаја Касија Лонгина, и тако даље.

107 Theodor Mommsen, *Gesammelte Schriften*, Berlin 1859, 26.

108 Дернбургов став наведен према: Обрад Станојевић, *Гај: Инститорцијe*, Завод за уџбенике Београд, Београд 2009, 10.

109 *Ibid.*, 11.

110 Honoré, *Gaius, A Biography*, Oxford 1962, према О. Станојевић, *Гај: Инститорцијe*, 10.

женама неоправдани.¹¹¹ Иако занимљива теорија, мало је вероватна. Могуће да је Гај по неким схватањима био испред свог времена.

Што се тиче времена када је живео, сматра се да је Гај рођен око 110. године нове ере, а последње његово дело за које знамо је написано око 180. године. Ови закључци се извлаче из начина ословљавања царева, реферисања на царске конституције и слично.¹¹²

Гај од стране својих савременика није био истицан, макар ми за то не знамо. Једино га Помпоније цитира, па се поставља питања како је он на крају завршио у *Lex citationis*. Постоји више објашњења. Прво је да се генерално удбеници, а поготово они краћи, не цитирају ни данас. Друго је да његов опрезни стил писања није баш погодан за цитате. Постоји могућност и да су његово порекло или струка утицали на цитираност његових дела. Професори правничких школа тада нису били нарочито уважавани од стране јуриспрудената.¹¹³ Међутим, од прве половине V века се мења ствар и Гај постаје нашироко цитиран, али то ипак не постаје општа чињеница у целом Царству. Наглашавање Гајевог имена у *Lex citationis* нам говори да је било потребно подвући обавезивање на његова дела, јер ипак нису у свим деловима царства прихватили ову праксу.

Његов стил писања би се могао окарактерисати као веома пажљив. Он пише, како Станојевић каже, „без арогантне сигурности и веома пажљиво“.¹¹⁴ Поред Помпонија, Гај једини пише о правној историји. Као што смо рекли, он је склон уопштавању, систематизовању и упоређивању градива о ком пише, пошто су му дела углавном педагошког карактера, па нису намењена судијама и адвокатима. Написао је преко 20 наслова и између 120 и 150 коментара, те ће га тек Улпијан и Паул превазићи по плодности у делима. Најистакнутија дела су му *Res cottidianae* („Право свакодневног живота“, у коме се говори о основама права), Коментар провинцијског едикта у 32 књиге, коментар цивилног права који он назива *Ad Quintum Mucium*. Он је човечанству оставио и читав низ дефиниција, изрека и класификација које данас користимо.¹¹⁵

Свакако најважније његово дело су Институције, које и данас имају утицај на правничко образовање. У Институцијама Гај поставља своју трипартицију права (*res, personae, actiones*) коју су и његови савременици у својим делима прихватили, али му за то не придају

111 *Ibid.*, 9.

112 *Ibid.*, 10.

113 *Ibid.*, 11.

114 *Ibid.*, 12.

115 *Ibid.*, 14.

заслуге – вероватно јер су је прихватили као нешто општепознато. Гајеве Институције су биле узор Трибонијану за писање Јустинијанових, а у Дигестама Гај је присутан са 4,4%. Оволики утицај се може посматрати као феномен, имајући у виду да су Гајеве Институције писане као белешке или подсетник за предавања, па сигурно нису биле намењене за објављивање.

За крај, у складу са мистериозношћу и непознаницама Гајеве биографије, замало и Институције да нам остану непознате. Наиме, открио их је немачки научник и дипломата Бартол Нибург у Верони 1816. године. Он је на путу у склопу дипломатске мисије пруског цара свратио у веронску капитолску библиотеку и узео да чита *Epistulae et Polemica* Светог Јеронима, када је схватио да је тај текст у ствари палимпсест. Уз помоћ Савињија, схватио је да су у питању Гајеве Институције, те су их филолог Бекер и правник Гешен уз помоћ раствора шишарке дешифровали. Међутим, и тада је фалио велики део Институција. На сву срећу, 30-их година прошлог века у једној антикварници у Каиру је случајно пронађен такозвани Антинопољски рукопис који је помогао да се допуне Институције – без тог рукописа не бисмо знали оволико података колико данас знамо о легисакционом поступку и појави конзорцијума.¹¹⁶

7. ЗАКЉУЧАК

Lex citationis ступио је на снагу одлуком цара Валентинијана III 426. године, а престао да важи сто седам година касније, објављивањем Јустинијанових Дигеста. Иако замишљен као привремено решење које је требало да премости несклад који је владао у правним изворима, испоставило се да је реч о правном акту који је значајно утицао на потоњи развој и кодификацију римског права.

Иако на први поглед *Lex citationis* делује као веома креативан, али и радикалан правни акт, реч је о природном следу догађаја. Избор јуриспрудената у *Lex citationis* учињен је пре свега на основу њиховог изузетног опуса, али и чињеничног стања на терену, односно статистички најчешћег избора решења које су дали *Quinqueviri* приликом решавања судских поступака из крајње практичних разлога. Поред тога, *Quinqueviri* су имали ексклузивност и у неким ранијим предјустинијанским зборницима права. Иако је индиректно критиковао решења у *Lex citationis*, Јустинијан га присваја и потврђује у свом првом кодексу. Касније, у конституцији *Deo auctore*, Јустинијан има замерке на решења у *Lex citationis*, али он имплицитно постаје

116 *Ibid.*, 7.

матрица за састављање Дигеста. Како је највероватнији исход избора правних мишљења јуриспрудената према *Lex citationis* потврђен и одабиром фрагмената у Јустинијановим Дигестима, за овај Закон никако не можемо рећи да представља преседан и да је произвољан, па ни својим креативним концептом – већ утврђивање претходне оправдане праксе у правном систему.

Упркос изузетној важности у структури извора римског права, *Lex citationis* свој значај не задржава само у оквирима римског царства, нити се ограничава на феномен правне историје. Напротив, он издваја групу правника чија су решења утицала да римско право постане актуелан и релевантан правни систем и у XXI веку. Он нас усмерава у ком правцу да идемо и чија дела да изучавамо како бисмо открили најсавршеније плодове римског права. Због свега наведеног, закључујемо да *Lex citationis* није само занимљива епизода римске правне историје, већ темељ за изучавање римске јуриспруденције и права.

БИБЛИОГРАФИЈА

Извори:

- Constitutio Deo Auctore, <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>, приступљено 20. јануара 2025.
- Lex citationis*, Codex Theodosianus, I, 4, 3 (Mommsen & Meyer, Berlin 1905), <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>, приступљено 20. јануара 2025.
- Clyde Pharr, *The Theodosian code and novels and the Sirmonidian Constitutions. A Translation with Commentary, Glossary and Bibliography*, Princeton University Press, Princeton 1952.
- Ante Romac (прir. i prev.), *Paulo: Sentencije*, Biblioteka Latina et Graeca, Zagreb 1987.
- Ante Romac (прir. i prev.), *Ulpijan: Knjiga regula*, Biblioteka Latina et Graeca, Zagreb 1987.
- Обрад Станојевић (прir.), *Гај: Инстиитиуције*, Завод за уџбенике Београд, Београд 2009.

Литература:

- Alan Watson, *The Law of the Ancient Romans*, Southern Methodist University Press, Dallas 1970.
- Владимир Вулетић, *Римска класична јуриспруденција. Дилеме и правне конфликти у Гајевом делу*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд 2017.

- Ernest Désiré Glasson, *Etude sur Gaius*, Paris 1885.
- Willem Jans Zwolve, „Scriptura recepta et usitata: The impact of Lex citandi on Justinian's Digest“, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis / Revue d'histoire du droit / The Legal History Review*, 92(1-2)/2024, 37–70.
- David Johnston, *Roman law in context*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.
- Никола Мојовић, *Римско право. I књиџа. Историја римској права*, Правни факултет Бања Лука, Бања Лука 2008.
- Theodor Mommsen, *Gesammelte Schriften*, Berlin 1859.
- Милена Полојац, *Римско право. Порекло и темељи приватној права*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд 2023.
- Milena Polojac, „Province of Syria and the Law School in Beyrutus“, *Ius Romanum* 2/2022, 349–362.
- Magdolna Sič, *Praktikum iz rimskog privatnog prava*, Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad 2002.
- William Smith (ed.), *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, John Murray, London 1875.
- William Smith (ed.), *A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, Little Brown and Company, Boston 1849.
- Обрад Станојевић, *Gaius noster*, Институт за правну историју и Центар за документацију и публикацију Правног факултета, Београд 1976.
- Обрад Станојевић, *Римско право*, Службени лист СРЈ, Београд 1995.
- Драгомир Стојчевић, *Римско приватно право*, Савремена администрација, Београд 1974.
- Fritz Schulz, *History of Roman legal science*, Oxford University Press, Oxford 1946.
- Edwin Charles Clark, „Papinian“, *Journal of the Society of Comparative Legislation* 1/4, Cambridge 1902.
- Simon Corcoran, „Sententiae of Paulus“, *The Encyclopedia of Ancient History*, Chichester 2013, 6152.

Luka I. BABIĆ*

QUINQUEVIRI, THE SELECTION OF JURISPRUDENTS IN THE *LEX CITATIONIS*

Summary

The subject of this paper is, firstly, to investigate the cause of the selection of jurists in the *Lex citationis*. The author examines the question why this constitution was necessary for the postclassical Roman legal system, as well as what led to the selection of the five lawyers (*Quinqueviri*): precisely, what was the unbiased justification of the selection. This can be found in the litigation practice of the time, but also in the representation of the *Quinqueviri*'s quotes in previous attempts of codification of positive Roman law. Sources of law in the postclassical period of Roman legal history were divided into *leges* (rules made by the emperor) and *ius* (jurisprudential legal solutions, most often casuistic). So, with these inconsistent sources, especially *ius* which could be contributed to by numerous jurists, an extensive codification was needed. Bearing in mind that the goal of adopting this constitution was to regulate the validity of *ius*, the manner in which that function is performed is also checked in the paper. By investigating the content of Digest and the number of fragments statistically distributed by authors, this paper finds out the influence which the *Lex citationis* had on this codification which is said to be one of the most important legal works ever done. Furthermore, the *Lex citationis* emphasizes the most appreciated Roman jurists whose work would be taught for centuries to come, so it makes the foundation for the study of the most influential products of Roman jurisprudence. Finally, the paper explores the most important and intriguing parts of the *Quinqueviri*'s biographies which are key for understanding their importance for the development of Roman law.

Key words: *Jurists*. – *Ius*. – *Sources of Law*. – *Quinqueviri*. – *Lex citationis*.

Рад приспео / Paper received: 14.2.2025.

Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 25.3.2025.

* The author is a student of the first year of undergraduate studies of the University of Belgrade Faculty of Law; za.lukababic@gmail.com. The paper is based on a seminar paper written during the course of the expert group on Roman Private Law, led by Professor Dr Valentina Cvetković-Đorđević.

UDC: 340.15(497.11)"13"
340.141:176.6-055.2(497.11)"04/14"
343.255:176.6-055.2(497.11)"04/14"

CERIF: H220, H300, S149

DOI: 10.51204/HLH_25103A

Данка РЕНОВИЦА*

КАЖЊАВАЊЕ ПРЕЉУБЕ У ДУШАНОВОЈ КОДИФИКАЦИЈИ, СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ЧЛ. 54 ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА

У раду се разматра иде се и у ком контексту појављује појам прељубе, какву тежину она има у одређеним околностима и у каквој је сразмери по кажњавању у односу на остале сличне деликте. Посебна пажња биће посвећена члану 54. Душановог законика. Браколомници би се кажњавали општим телесним казнама. У овој области можемо преиспитивајући утицај ромејској праву на средњовековно српско право. Маџија Власићар у Синџаји синоније прељубу међу похотним делима. Проучавањем средњовековног законодавства, ирвенсено Душановог законика, јавља се више питања. Постоји ли доминација казни световној или црквеној карактера, те какав је однос средњовековног законодавца према деликту као што је прељуба? Једно у низу питања које подстиче ова тема свакако је и питање сталешке и женске часће, као и полагања жене у средњовековном друштву уопште.

Кључне речи: Прељуба. – Сексуални деликти. – Душанов законик. – Казне. – Морал. – Власићела.

1. БИБЛИЈСКИ ПОЈАМ ПРЕЉУБЕ

„Кроз већи део историје човечанства, прељуба је у очима закона виђена као злочин – злочин који су најчешће могле починити удате жене и њихови љубавници (али не и обрнуто).“¹ Прељуба спада у ненасилне сексуалне деликте. Као ванбрачни чин увек се сматрала

* Студент друге године Правног факултета Универзитета у Београду, dankarenovica1@gmail.com. Рад је први пут презентован на Јусторији 2023. године на Правном факултету Универзитета у Београду.

1 Nina Kršljanin, „Adultery as a Crime in the Western World and Beyond: From a Man's Property to (In)Fidelity, from Discrimination to Decriminalization“, Dragica Vujadinović, Antonio Alvarez del Cuvillo, Susanne Strand (eds.), *Feminist Approaches to Law: Theoretical and Historical Insights*, Springer, Cham 2023, 130.

неприхватљивом на друштвеној, верској, моралној, па чак и на законској основи. Почевши још од права најстаријих цивилизација налазимо на осуду оваквог понашања, као и на ригорозне казне које би у том случају уследиле учиниоцима. Ипак, данас је овај чин увелико декриминализован, те са собом не носи нарочите последице, поготово не правне.

Корене осуде прељубе налазимо у Старом завету и бројним правним споменицима пре њега. „Једна од десет заповести забрањује прељубу, а друга забрањује чак и да се пожели туђа супруга или слушкиња.“² Сматра се да ће Бог неминовно казнити прељубнике. Санкција која се предвиђа је полно неутрална, те тражи смрт за оба прељубника.³ „Жене су склоне греху и Стари завет, али и клинописни зборници, упозоравају мушкарце да се клоне туђих жена, јер ће их оне, попут блудница, увући у своју замку.“⁴ У већини античких права, па и у Старом завету, кажњава се искључиво прељуба жене, док се, очигледно фаворизован, мушкарац кажњава изузетно, као љубавник удате жене.⁵ Прељуба је тема која се понавља у *Постњању*, и сматра се озбиљним грехом у Мојсијевом закону.⁶ Библија допушта окончање брака због неверства брачног друга.⁷ По хришћанском схватању, брак је ипак веза која је предодређена за вечно трајање.⁸ Сходно томе, треба имати у виду да одлуку за окончање брака не треба донети олако.⁹

У Новом завету се под прељубом, у суштини, подразумевају полни односи у које својевољно ступају особа која је у браку, било да је мушкарац или жена, и неко ко није њен брачни друг.¹⁰ Исус је поучавао своје следбенике да се клоне прељубе.¹¹ Прељубници крше свечано обећање које су дали свом брачном другу на венчању. То је такође грех против Бога.¹² Прељуба на окрутан начин раздваја децу

2 Војислав Станимировић, „Правни положај жене у Старом завету и Курану“, *Архив за правне и друштвене науке* 4/2020, 109.

3 Лев 20:10; Поновљени закони 22:22.

4 В. Станимировић, 109.

5 „А човек који је учинио прељубу са женом другог човека, чак и онај који је учинио прељубу са женом свог суседа, прељубник и прељубница нека се погубе“ (Лев 20:10).

6 Пост 38.

7 Мт 19:9.

8 Кор 1, 7:39.

9 Малахија 2:16; Мт 19, 3-6.

10 Јн 24:15; Пословице 30:20.

11 Мт 5, 27-28; Лк 18, 18-20.

12 Пост 39, 7-9.

од родитеља уколико дође до развода, те уопште руши концепт породице на којој хришћанство инсистира као на главној институцији и стубу сваке моралне и здраве заједнице.

Може се рећи да је сам појам прељубе остао непромењен у свом примарном значењу, док су пропратне околности варирале у зависности од времена и места, те владајућих друштвених, моралних и религијских стандарда.

2. ПРЕЉУБА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ЕВРОПИ

Казнена политика средњег века је специфична и представља одраз тадашњих политичких, верских и друштвених прилика. Непобитан је и утицај религије на санкције и морална гледишта која су их пратила. Прељуба је, дакле, као сексуални деликт, на тлу средњовековне Европе номинално забрањена. Сматрана је озбиљним грехом јер су чињењем прељубе изневеравани брачни завети, и једна од њених последица је могла бити и ванбрачна трудноћа.¹³

Специјалан однос према прељуби на средњовековном европском тлу био је резултат различитих фактора. У том смислу, уочава се значајан утицај патријархалног поретка и принципа које је представљао, који су знатно утицали на јаку осуду и морални отклон према прељубницама. У ту сврху вреди поменути и проблематику очинства која би се том приликом јављала, а што је у вишим слојевима друштва свакако представљало и ваљан разлог за покретање питање наслеђивања престола.

Треба имати на уму да је у средњем веку дошло и до процвата хришћанства, те се у погледу сексуалних деликата бележи снажан религијски утицај. Ова материја је стога била превасходно остављена хришћанским црквама, а секуларно законодавство је у том смислу пружало потпору.¹⁴ Црква је у том правцу допринела ставу да се жена прељубница мора строго казнити без изузетка, јер је осрамотила и обешчестила мужа и своју породицу.¹⁵ У прилог томе, Кршљанин напомиње да је у очима тадашњих законодаваца појам прељубе био виђен најпре кроз призму женског неверства.¹⁶ Иако

13 James A. Brundage, *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*, The University of Chicago Press, Chicago – London 1987, 42.

14 N. Kršljanin, „Adultery as a Crime“, 134.

15 A. J. Brundage, 462–463.

16 „Класична слика прељубе јесте била да се за прељубу суштински кажњавају само удата жена и њен љубавник (био он ожењен или не), док се ожењен мушкарац који би ступио у сексуалне односе са неком другом женом кажњавао

је неједнакост између полова опстала као једна од главних одлика третмана овог сексуалног деликта у средњовековној Европи, нека истраживања средњовековне судске праксе западних европских земаља чак показују да су за прељубу много чешће осуђивани мушкарци, јер су на тај начин кварили хришћански идеал породичног и узорног мушкарца.¹⁷

Осврћући се на српско средњовековно право, у првом реду на Законоправило Светог Саве, примећује се, између осталог, да је – поред других набројаних разлога – управо *прељуба* виђена као ваљан разлог за развод брака.¹⁸ Ово без сумње говори о томе какав је био поглед законодавца, односно цркве, на институцију брака и на универзалне вредности које је нужно она подразумевала, а од којих се већина задржала до данас. Поред осталих бракоразводних узрока, попут завере против царства, рђавог рада о животу другог супружника или немогућности заједничког живота као нескривљеног узрока¹⁹, свакако се да закључити да је прељуба сигурно била један од чешћих скривљених узрока за развод брака у пракси.

3. ПРЕЉУБА У ДУШАНОВОМ ЗАКОНОДАВСТВУ

На тлу Византије долазило је до судара практичног хришћанског етоса и древних културних принципа усвојених у свести народа, што је свакако утицало и на право и начине кажњавања у држави. Византијско право је свој утицај на српско средњовековно право остварило кроз рецепцију и традицију, уобличено између осталог у *Скраћеној Синџаји* Матије Властара, која је служила као скраћена збирка грчких закона за цареve судије.²⁰ Може се приметити да кривична

само за блуд.“ Нина Кршљанин, *Правни положај жене у средњовековној Србији*, Правни факултет универзитета у Београду, Београд 2024, 298.

17 N. Kršljanin, „Adultery as a Crime“, 137.

18 „Дозвољени узроци за развод брака побројани су детаљно у Законоправилу, у 47. глави која садржи изводе из Јустинијанових новела. Веома екстензивна четврта глава 13. гране набраја прво разлоге због којих муж може оправдано отпустити жену, затим оне због којих се жена распушта са мужем, затим последице неоправданог једностраног разлога, и, коначно, разлоге за развод брака без кривице.“ Н. Кршљанин, *Правни положај жене*, 143.

19 Миодраг М. Петровић (прир.), *Законоправило Светог Саве на српскословенском и српском језику*, књига 1, Епархија жичка / манастир Жича / аутор, Манастир Жича 2004, 721–723.

20 „Кратки је законик пробран из 'великог законика' ради практичне употребе, ради бржег проналажења сваких предмета, нарочито 'суда царског'. Једини је из тога закључак да је СС постала ради практичних сврха царских судова“. Алек-

дела против морала нису била многобројна међу прописима Душановог Законика. Црквено судство (или алтернативно област обичајног права) имало је надлежност над специфичним случајем прељубе лишене међусталешког карактера.²¹

3.1. ПРЕЉУБА У СИНТАГМИ МАТИЈЕ ВЛАСТАРА

Потпуна Синтагма Матије Властара обраћа пажњу на прељубу, држећи се строгих хришћанских начела сексуалног морала и породичне етике. Две главне окоснице овог нормирања јесу црквена правила Св. Григорија Ниског и Св. Василија Великог. Нужно је направити разлику између прељубе и блуда. Григорије Ниски доприноси томе у свом трећем правилу, које проналазимо у Законоправилу, где између осталог истиче и предвиђене казне.²² Прељуба, за разлику од блуда који је испуњење телесне жеље без наношења штете другоме, подразумева и злу намеру и неправду, те је време покајања удвостручено на осамнаест година, јер је у питању двоструки грех – грех незаконитог задовољства и увреда нанета другоме, о чему говори четрнаесто поглавље.²³ Василије Велики у свом тридесет седмом правилу наводи: „Ко је извршио блуд са туђом женом или другом која је верена, па се после њеног одласка опет саживео са својом женом, за прву треба да буде оптужен за прељубу, а за другу не, зато што је она слободна од мужа“.²⁴

сандар Соловјев, *Законодавство Свештеног Душана цара Срба и Грка*, Скопско научно друштво, Скопље 1928, 65.

21 „Душанов законик не помиње дела против морала, као што су блуд или прељуба уопште, него се упушта само у један специфичан случај, Ако властелинка учини блуд са својим човеком... (чл. 54), а све остале случајеве оставља црквеном суду и црквеној казни.“ Биљана Марковић, „Блуд“, Сима Ђирковић, Раде Михаљчић (прир.), *Лексикон српског средњег века*, Knowledge, Београд 1999, 60.

22 „Похотне грехе – прељубу и блуд једни сматрају за различите, а други за једне те исте. [Исти су] јер оба са туђим женама сагрешују, а разлика је – кад се другоме нанесе неправда и оскврнави жена његова. Блудник, пак, са слободном твори блуд. И због тога је починиоцу двоструког блуда, оскврнављеном у прељуби, одређено време као и ономе ко се са животињским скотинама оскврнавио, или са мушким полом, јер је двоструки грех таквих – и по основу незаконите сласти, и што увреду наносе оскврнавивши туђу жену. Али и међу онима који су тако нешто сагрешили постоји разлика, јер ће милостивије запрећење добити онај ко својом вољом дође на исповест, него онај ко је виђен и разобличен.“ М. Петровић, *Законоправило 1*, 582.

Види више у: Н. Кршљанин, *Правни положај жене*, 301–302.

23 Матија Властар, *Синџајма* (са српскословенског превела Татјана Суботин-Голубовић), САНУ, Београд 2013, 288.

24 *Ibid.*, 289.

За прељубнике закони налажу телесну казну одсецања носа, одмах након извршења казни шибања и шишања. Тридесет осма новела Василија Првог ту казну сужава на одсецање носа, док је муж прељубнице овлашћен да задржи њен мираз и да је пошаље у манастир да се замонаши, независно од њеног пристанка. Муж је такође овлашћен да некажњено убије прељубника уколико их затекне на делу и то у свом дому, док му убијање жене прељубнице није дозвољено.²⁵

Византија је такође неговала двоструке стандарде, па је тако мушкарац легално могао ступати у односе са својим робињама, конкубинама и проституткама, али није могао да заведе робињу другог мушкарца. Између осталог, прељуба од стране конкубине или веренице такође је сматрана озбиљним неверством – исто као и у случају брака – па је и кажњавана.²⁶ „Ко изврши прељубу са женом свога роба или са женом, мада удатом, развратном, која је са многима спавала, не подлеже оптужби за преступ прељубе, нити за блуд“.²⁷

Александар Соловјев наводи да су редактори Скраћене Синтагме пажљиво прерадили грађу која регулише ову област и испустили сва црквена правила, док су, са друге стране, већински преостала световна правила. Санкционисање прељубника предвиђено у Скраћеној Синтагми подразумева пре свега телесне казне батинања, и инфамне казне шишања и одсецања носа. Помиње се такође и боравак прељубнице у манастиру, у трајању од две године. По одслуженој казни муж има право да је врати натраг, али није обавезан.²⁸

4. ЧЛАН 54. ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА

Душанов законик је штур у погледу одредби брачног и породичног права, јер су те области већином биле регулисане обичајним правом.²⁹ Управо ту настаје комплексан однос између устаљених обичаја паганског порекла и нових црквених одредби, који су се међусобно преплитали и утицали једни на друге. У средњовековним правним зборницима се под утицајем цркве придаје посебна пажња делима против брака. На пример, Жичка повеља Стефана Првовенчаног највише брине о кривичним делима против морала и брачних права, што се понајвише огледа у редовима о недозвољеном разво-

25 *Ibid.*, 290-291. Муж је могао убити жениног љубавника у овим околностима „само ако је то скомрах или неко ко нема части“.

26 N. Kršljanin, *Adultery as a Crime*, 134.

27 М. Властар, 291.

28 А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана*, 184.

29 *Ibid.*, 100.

ду.³⁰ Византијско право, које је несумњиво утицало на Душанов законик, стало је од времена Еклоге на строго црквено гледиште да је сваки полни сношај ван брака – греховно и кажњиво дело.³¹ Одличан пример за то налазимо и у Душановом законнику, који чланом прописује: „Ако властелинка учини блуд са својим човеком, да им се обома руке отсеку и нос сареже.“³²

Законик на овом месту инкриминише блуд властелинке са *њеним човеком*. Ова једноставна формулација наизглед говори довољно сама за себе, али иза ње стоји једна уобличена друштвена структура и идеологија тадашњег српског царства. Дакле, поред тога што са једне стране имамо блуд као кажњиво дело, ствари се додатно усложњавају имајући у виду контраст између сталешке припадности његових главних субјеката. У том смислу, Степић закључује да: „Кривично дело које би починила властелинка или које би било почињено над њом кажњавано је са посебно тешким казнама, зато што је ударало на морал/достојанство жене највишег staleжа.“³³ Тако и Кршљанин наводи: „Преступи можда у основи остају исти, али појављују се нови фактори, попут додатне друштвене осуде такве везе, која би могла утицати на тежину казне, као и питања валидности пристанка потчињене стране.“³⁴

У оригиналном законском тексту се уместо *властелинка* помиње реч *владика* у истом значењу. Конструкција *са својим човеком* такође може да збунује, јер се у први мах помисли на властелинчиног мужа, тј. властелина. Поједини аутори, као што је Динић Кнежевић,³⁵ сматрају да се под тим појмом управо и мисли на властелина – међутим у различитим писаним споменицима средњег века ипак постоји до-

30 Зоран С. Мирковић, *Српска правна историја*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд 2023, 54. Види више у: Станоје Бојанин, *Брачне одредбе Жичке повеље између црквеног и народног концепта брака*, Византолошки институт САНУ, Београд 2012. и Нина Кршљанин, *Краљ као заштитник цркве: правна анализа Жичких повеља Стефана Прввенчаног*.

31 А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана*, 179.

32 „Аште ли владыка блоудъ сътвори съ своимъ чловѣкомъ, да им се шѣма роуцѣ оуѣскоу и носъ оурѣже.“ Ђорђе Бубало (прир.), *Душанов законик*, Завод за уџбенике / Службени гласник, Београд 2010, 86.

33 Ђорђе Степић, „Правни положај жена у Душановом законнику, са посебним освртом на властелинке“, *Весник правне историје / Herald of Legal History* 2/2020, 14.

34 Н. Кршљанин, *Правни положај жена*, 321.

35 Душанка Динић Кнежевић, „Жене у огледалу Душановог законика“, Сима Ђирковић, Коста Чавошки (ур.), *Законик цара Стефана Душана: Зборник радова са научне скупштине одржане 3. октобра 2000, поводом 650 година од рођења*, САНУ, Научни скупови, Књига CVIII, Одељење друштвених наука, књига 24, Београд 2005, 61.

вољно употреба овог термина које доказују противно оваквом тумачењу, како наводи и Бубало.³⁶

Још једна ствар која запада за око је то што се законодавац послужио речју *блуд*. Блуд се карактерише као кривично дело против морала које је углавном спадало у надлежност црквених судова. Свака полна веза ван брака сматрана је у византијском праву кривичним делом и кажњавана је световном казном.³⁷ Може се, међутим, приметити да оваква формулација ипак не би одговарала у случају удате жене, где би се овакав чин сматрао прељубом а не блудом, обзиром да је она већ у браку. Највероватније објашњење је поистовећивање ових појмова у средњовековној правној, друштвеној и историјској пракси.³⁸ Блуд је, како примећује Динић Кнежевић, без сумње био захватио највише слојеве тадашњег српског друштва, иако се о томе није много говорило.³⁹

Занимљиво је то да ни властелинка није била поштеђена, и да је и она сносила подједнаку казну као и њен поданик који се дрзнуо на скрнављење не само њене него и целокупне властеоске части, иако јој је Законик у начелу био благонаклон због њеног друштвеног статуса.⁴⁰ Казна је, дакле, била подједнака за обоје, као што се вероватно узимало и да обоје деле исту кривицу у односу на поменуто недело. Такав став Законика је вероватно производ осетљиве сталешке политике и питања сталешке, али уједно и женске части, која је с овом била у тесној вези, те намере да се негује јасна граница између *власћеле* и *убојих људи*, која потиче још из златопечатне повеље краља Стефана Првовенчаног.⁴¹ Ова специфична ситуација која

36 Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 26.

37 „У кривичним делима против морала, за које је казна одсецање носа најчешћа и вековима се примењивала у разним варијантама, циљ казне је унакажење лепоте која је до греха и довела. Грешници са одсеченим носем неће више такав грех чинити. Напротив, они ће се вечно кајати и служити другима као пример у функцији генералне превенције.“ С. Ђирковић, Р. Михаљчић, *Лексикон*, 60.

38 Нина Кршљанин, „Питање властеоске части: анализа чл. 54. Душановог законика“, Љубомир Максимовић, Срђан Пириватрић (ур.), *Српско-јрчко царство Немањина. Идеја и стварност*, САНУ / Српски комитет за византологију, Београд 2025, у припреми. Захваљујем се професорки на уступању радне верзије рада.

39 Д. Динић Кнежевић, 61.

40 „Разматрајући одредбе о положају властелинке закључује се да је он знатно бољи него статус жене загарантован општим нормама ДЗ-а, без обзира на њено звање. Управо због њиховог друштвеног положаја, законодавац је сматрао да би било целисходно дати им бољи правни положај.“ Ђ. Степић, 14.

41 „[...] владар прави јасну разлику између *власћеле* и *убојих људи* (сиромашних) и прописује различите казне за иста кривична дела у зависности од нечијег порекла (*јроштиву роду*) и достојанства (*јроштиву сану*).“ Срђан Шаркић, „Правни

има статус кривичног дела у правом смислу то доказује. Уопштено су казне пооштрене у односу на ромејско право, иако су телесне казне сакаћења прихваћене из Византије.

Казна одсецања руку је симболична, исто као и казна одсецања носа. Ово нарочито осакаћивање је управо показатељ и опомена свима да се сталешка част не сме ни на који начин довести у питање.⁴²

Недопустиво је, готово незамисливо, да један *себар*, припадник нижег сталежа, на такав начин обешчasti властелинку и да се уопште усуди на такав корак. Ово дело има двојаку тежину, те се поред прелажења сталешких граница њему на терет ставља и повреда женске части и чедности. Ваља напоменути да је женин углед у том смислу растао са њеним сталежом, па се самим тим једна властелинка могла сматрати чеднијом и часнијом од, на пример, једне себарке. Незаобилазна околност коју треба имати у виду је та да би најтежа последица коју би прељуба властелинке са собом могла да донесе свакако била ванбрачно зачеће, које би представљало највећи проблем и срамоту, како за властелинку, тако и за властелина. Овакве околности неретко су биле и погодно тле за чин чедоморства, који се бескомпромисно кажњавао смрћу.⁴³ Узгред, ако бисмо се осврнули на сродно дело побачаја, не бисмо пронашли експлицитне одредбе у вези са овим чином у Душановом законнику. То, међутим, не искључује сасвим могућност да је и побачај био кажњаван.⁴⁴ Стога се може закључити да се поменута ситуација прељубе властелинке настојала избећи по сваку цену, првенствено ригорозним казнама.

Уопштено говорећи, блуд је превасходно подразумевао једну класичну поставку актера у којој би доминантну улогу свакако имао мушкарац.⁴⁵ Шкакљиво је, међутим, питање супротне поставке, у

положај властеле у средњовековној Србији“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 1/2010, 8.

42 Н. Кршљанин, „Питање властеоске части“.

43 „Ко се нађе да је убио оца, или матер, или брата, или чедо своје, да се тај убица сажеже на огњу.“ Душанов законик, чл. 96.

44 „У прилог ставу да је у средњовековној српској држави побачај ипак био кажњаван и то сходно канонском праву говори чињеница да је члан 109. Душановог законика бланкетног карактера, то јест да у погледу примене казне за врачаре и траваре (отровнике) упућује на примену закона светих отаца.“ Анђела Ристић, „Недозвољени прекид трудноће: Развој инкриминације у историји српског кривичног законодавства“, *Весник љавне истрорие / Herald of Legal History* 1/2022, 14.

45 „Мора се имати на уму да је мушкарац постављен као једини учинилац, а жена као пасивни субјект коме треба исплатити накнаду штете, скоро као да је и овде реч о силовању, мада је пристанак девојке на сексуални однос изричито напоменут. Законодавац као да замишља примарно лукавог, искуснијег

којој би жена била активни а мушкарац пасивни субјекат овог чина, те могућности, односно немогућности, себровог одбијања властелинке, имајући у виду његов подређени положај. Вероватно се у таквој друштвеној клими средњовековне српске државе није ни помишљало о варијанти једностране кривице, јер би то одиста било поражавајуће за највиши друштвени слој. Тако примећује и Кршљанин, те наводи да: „Душановом запису делује јасно да у односима између двоје људи, од којих једно припада властеоском, а друго себарском сталежу, доминантну улогу игра властеоски актер, која год комбинација полова постојала. Али, закон то не признаје као олакшавајућу околност за себра.“⁴⁶ Било какво ублажавање казне за себра, или можда чак питање његове невиности, нису били у оптицају за тадашњег законодавца.⁴⁷

Теодор Тарановски износи мишљење о ставу српског средњовековног законодавца о значају и правној природи сексуалног деликта предвиђеног 54. чланом *Душановој законика*, најпре кроз анализу положаја означених субјеката, *властелинке и њеној човека*, а потом и последица које би за њих у том случају уследиле:

„Византијско право, почињући од Еклоге, сматра сваку полну везу ван брака као кривично дело те га кажњава световном казном. Ту традицију наставља Прохирон, у коме претресани случај долази, иако као тежи, али ипак као један од случајева полне везе ван брака, која се уопште кажњава. Сасвим друго становиште заузима у томе погледу Душанов законик. Он ћути за блуд и прељубу уопште, јер те ствари оставља очевидно црквеном суду и црквеној казни, и истиче само један једини онај случај блуда, о коме је реч у чл. 54. Не занима га ту повреда религијских или моралних прописа, него срамна међусталешка комбинација, коју и гони оштром световном казном. Добро, које се у датом случају штити, је сталешка част властеоског сталежа. Вређа је властелинка, која се толико заборавила, да је допустила интимну везу са својим подаником; вређа је њен поданик, који је толико дрзовит, да је преступио забрањену црту, која га увек, по ондашњим назорима, мора одвајати од господског сталежа. Обе странке су подједнако криве у повреди сталешке части властеоске, једна због тога, што је ту част изгубила, друга због тога, што је ту част згазила. Према томе се оба неопходна саучесника претресаног кривичног дела кажњавају истом казном. За обрнути случај, и то, ако властелин учини блуд са својом

мушкарца који је завођењем или преваром навео на блуд девојку која је морала бити веома млада, чим је још била девица. Наравно, замисливи су и другачији сценарији – од прве љубавне везе двоје подједнако младих и неискусних, до односа нешто старијих људи ван брака.“ Н. Кршљанин, *Правни положај жене*, 317-318.

46 *Ibid.*, 328.

47 Н. Кршљанин, „Питање властеоске части“, 10.

поданицом, Законик ћути, јер није се очевидно сматрало, да ту властeosка част долази у питање, а морална страна ствари је, као што смо већ забележили, била остављена цркви.⁴⁸

Може се приметити да аутор, и поред пружања објективне анализе ове ситуације и квалитетних запажања, ипак запоставља чињеницу да је законодавство средњовековне српске државе обухватало широк спектар разнородних одредаба. Јасно је да би се сваки вид блуда у Душановом царству дао казнити, то јест да је морала постојати одредба која би га регулисала, било да је из области канонског или световног права.

Постоје темељне замерке овом ставу Тарановског, које износи Кршљанин: „Ако бисмо ствар посматрали из перспективе Душанове трипартиције као целине (не тврдећи тиме да се у пракси нужно примењивало оно што је законодавац замислио), ипак – као што чинимо и у случају силовања – јасно је да се не може сматрати да су други случајеви блуда остављени само црквеним прописима, већ да би се на њих супсидијарно применили световни прописи из Скраћене Синтагме. Тим пре се не може сматрати да би неки случај (блуд властелина са потчињеном женом) остајао потпуно некажњен“.⁴⁹ Дакле, јасно је да би се у таквом законском систему за сваки конкретан случај нашао адекватан световни пропис који би га регулисао.

5. ПАРАЛЕЛА СА 53. ЧЛАНОМ ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА

Да бисмо боље схватили казну за блуд властелинке с њеним човеком, неопходно је да је упоредимо са веома сличном казном за једини други сексуални деликт који регулише Душанов законик. То је члан 53. који поручује: „Ако који властелин узме властелинку силом, да му се обе руке одсеку и нос сареже; ако ли себар узме силом властелинку, да се обеси, ако ли своју другу узме силом, да му се обе руке одсеку и нос сареже.“⁵⁰

Из ове одредбе Законика закључујемо да је став законодавца изузетно строг и да за силовање следи казна, само се праве стале-

48 Теодор Тарановски, *Историја српској права у Немањинској држави*, Лирика, Београд 2002, 454.

49 Н. Кршљанин, „Питање властeosке части“.

50 Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 86. „Аште кои властелинъ оузме владыкоу по силѣ, да мою се ѡбѣ роуцѣ ѡтсѣкоутъ и носъ оурѣже. Аште ли себрѣ оузме по силѣ владыкоу, да се ѡбѣси. Аште ли своју друтоу оузме по силѣ, да мою се ѡбѣ роуцѣ ѡтсѣкоу и носъ оурѣже.“

шке разлике.⁵¹ За силовање жене из свог сталежа и за властелина и за себра предвиђена је пооштрена казна сакаћења (одсецање не само носа него и обе руке) – а себар који би се усудио да силује властелинку кажњава се вешањем. Оно што је интересно је да о обрнутом случају Законик ћути, те се не помиње казна која би уследила за властелина који силује себарку – као да то у пракси није могуће или се такав поступак игнорише због сталешке разлике, што би била могућа тумачења. У својој анализи ових дела, Соловјев претпоставља: „Вероватно да у том случају остаје на снази блажа одредба византијског права (само одсецање носа); чл. 53. доноси само пооштрене казне.“⁵²

Осврћући се на кривично дело силовања, Мирковић наводи: „Стари законодавац није познавао концепцију тзв. полне неутралности према којој могу кривично одговарати лица оба пола односно жртве могу бити и женска и мушка лица. У складу са друштвеним приликама које му је пружала судска пракса, стари законодавац је предвидео само силовање које је учинио мушкарац над женом.“⁵³ Разлог за то је претпостављена техничка немогућност женског извршења тог дела у пракси, али и чињеница да би по тадашњем схватању била огромна срамота за једног мушкарца у случају да то пријави. У поређењу са ситуацијом из члана 54. Душановог законика, може се закључити да свакако постоји могућност присиљавања или уцене подређеног слуге од стране властелинке – али њему законодавац због сталешког положаја свакако није био наклоњен, те би било готово немогуће искључити његову кривицу из овог чина. Јасно је да се тиме, поред забране насилног ступања у односе, настоји изразити и јасан став законодавца о сталешком уређењу царства, као и тенденције да се оно очува.

Казна одсецања носа има иза себе дугу праксу, још од старог века. Ова врста казне је инфамна и намењена је кривцу са намером да се он видљиво обележи, али не и да утиче много на његову функционалност. Уједно се лакше води евиденција о кривцима и постиже својеврстан симболички значај који би требало да заувек посрами злочинца, али и опомене друге људе и одврати их од евентуалних покушаја истог дела. Ово је типична оријентална казна која се бележи још од Вавилона. Циљ казне је задовољење крвничког нагона и застрашивање друштва, како се та кривична дела не би понављала. Такође, унакажена лепота (она која их је и увела у грех) јемчи да греш-

51 А. Соловјев, *Законодавство Свјетлана Душана*, 181–182.

52 *Ibid.*, 182.

53 З. С. Мирковић, 68.

ници више неће постати објекти блудних жудњи.⁵⁴ Тим поводом, наставља Соловјев: „Можемо рећи да је казна одсецања носа сасвим непозната у старом словенском праву, као и готово све остале казне сакаћењем. Али одмах се намеће веза са византијским законодавством. Кривично право Еклоге [...] прописује одсецање носа у једнаест својих одредаба [...] и то увек за кривична дела против морала: разне врсте блуда, родооскрвњење, прељуба, силовање кажњавају се том казном, која се примењује и на мушкарце и на жене и на девојке, као субјекте кривичних дела“.⁵⁵

Прављењем паралеле између ова два члана Законика, ради лакшег разумевања и шире перцепције ових деликата, може се стећи утисак о приближно једнакој тежини ова два злочина у очима тадашњег законодавца. Санкције у оба случаја изражавају селективно кажњавање и изражену сталешку диференцијацију, као и генерално незавидан положај жене. Кажњавање злочинца такође је само још један вид акцентовања његовог друштвеног статуса и статуса *ошћењеној* мушкарца, а не циљно обештећење жене и браћење њене личности и њених интереса. Мотив издаје је, рекла бих, такође један од главних разлога који подстиче овакво приступање прељуби, која са собом потом носи тешке последице, међу којима су распад брака, породице, и урушавање угледа и части. Повређивање ових правом заштићених добара на овакав начин никако не остаје неопажено. Било какво потирање породичних вредности и ремећење већ утврђене друштвене структуре, што прељуба и силовање и те како чине, сматрају се директним ударцем на целокупно друштво.

6. ЗАКЉУЧАК

Акценат у овом раду био је на члану 54. Душановог законика који регулише сексуални деликт прељубе, који својом садржином скреће пажњу данашњих тумача и повлачи низ питања – од посебног третмана женске части, преко начина кажњавања па све до заштите властеоске части, имена и угледа, где се заправо враћамо на почетак. Душанов законик омогућава разумевање бројних значајних питања када је реч о српској правној традицији. Препознајући стваран домет Душановог законодавства на наше правно наслеђе, нужно се спознаје вредност тих норми, од којих су се неке у извесном обли-

54 Александар В. Соловјев, „Кажњавање неверне жене у црногорском и византијском праву“, *Архив за правне и друштвене науке*, књ. XXX (XLVII), Београд 1935, 10.

55 *Ibid.*, 5.

ку задржале и данас. Конкретно, проучавајући доступну средњовековну писану грађу за овај рад, стиче се јединствен утисак о положају жена у законским, обичајним и верским оквирима тадашњег царства свеобухватно, почевши од припадника највишег staleжа, па све до оних потчињених. Иако су властелинке уживале већи углед, те имале шире могућности учешћа у друштвеним активностима, док су потоње бивале у том смислу веома ограничаване, може се наћи заједнички именитељ за све њих, а то је мушкарац. Жена је другоразредна фигура, те као да служи као одраз мушке моћи или немоћи, части или нечасности.⁵⁶ Стога се да закључити да је њена одговорност за свако евентуално недела мерена два пута и на својеврстан начин сразмерна значају положаја њенога мушкарца, што ће рећи да са већим положајем долази и већи терет одговорности. Корен изражене женске одговорности на готово свим животним пољима може се приписати и библијском идеалу жене, имајући у виду његов утицај на хришћанске народе. Одговорност жене према мужу, породици и Богу појављује се као предуслов за све њене квалитете.⁵⁷ Код нашег законодавца назире се примарна намера која је била утемељена у заштити положаја повлашћеног властеоског staleжа. Казне сакаћења прописане конкретно за ове сексуалне деликте имају ромејско порекло, а у себи садрже заштиту сталешких и моралних вредности које су живе у српском друштву за време Душановог царства.

БИБЛИОГРАФИЈА

Извори:

Библија или Светио писмо Свјароја и Новоја завјетја (Стари Завјет превео Ђура Даничић, Нови Завјет превео Вук Стефановић Караџић), Глас цркве, Ваљево 2002.

Ђорђе Бубало (прир.), *Душанов законик*, Завод за уџбенике / Службени гласник, Београд 2010.

Матија Властар, *Синџајма* (са српскословенског превела Татјана Суботин-Голубовић), САНУ, Београд 2013.

Свети Сава, *Закономправило*, прев. Миодраг М. Петровић, Епархија Жичка, Краљево 2004.

56 Д. Динић Кнежевић, 57. „Жене, које нас овом приликом интересују, као битан чинилац друштва, мада на маргинама јавних политичких збивања, у сенци родитеља и мужева, нашле су своје скромно место у законским текстовима, више да би се заштитио јавни морал и истакла права мужева над њима, него њихова права.“

57 Приче Соломонове, 31:10: „Ко ће наћи врсну жену? Јер вреди више него бисер.“

Литература:

- James A. Brundage, *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*, The University of Chicago Press, Chicago – London 1987.
- Душанка Динић Кнежевић, „Жене у огледалу Душановог законика“, Сима Ђирковић, Коста Чавошки (ур.), *Законик цара Стефана Душана: Зборник радова са научној скупштини одржаној 3. октобра 2000, поводом 650 година од пројашења*, САНУ, Научни скупови, Књига CVIII, Одељење друштвених наука, књига 24, Београд 2005, 57–65.
- Nina Kršljanin, „Adultery as a Crime in the Western World and Beyond: From a Man's Property to (In)Fidelity, From Discrimination to Decriminalization“, Dragica Vujadinović, Antonio Alvarez del Cuillo, Susanne Strand (eds.), *Feminist Approaches to Law: Theoretical and Historical Insights*, Springer, Cham 2023, 129–150.
- Нина Кршљанин, *Правни положај жене у средњовековној Србији*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2024.
- Нина Кршљанин, „Питање властоске части: анализа чл. 54. Душановог законика“, Љубомир Максимовић, Срђан Пириватрић (ур.), *Српско-јеричко царство Немањина. Идеја и стварност*, САНУ / Српски комитет за византологију, Београд 2025, у припреми.
- Зоран Мирковић, *Српска јавна историја*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Центар за издаваштво и информисање, Београд 2017.
- Анђела Ристић, „Недозвољени прекид трудноће: Развој инкриминације у историји српског кривичног законодавства“, *Весник јавне историје / Herald of Legal History* 1/2022, 9–51.
- Александар В. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Скопско научно друштво, Скопље 1928.
- Александар В. Соловјев, „Кажњавање неверне жене у црногорском и византијском праву“, *Архив за јавне и друштвене науке*, књ. XXX (XLVII), Београд 1935.
- Војислав Станимировић, „Правни положај жене у Старом завету и Курану“, *Архив за јавне и друштвене науке* 4/2020, 101–144.
- Ђорђе Степић, „Правни положај жена у Душановом законик, са посебним освртом на властелинке“, *Весник јавне историје / Herald of Legal History* 2/2020, 9–37.
- Теодор Тарановски, *Историја српског јавног у Немањинској држави*, Лирика, Београд 2002.
- Сима Ђирковић, Раде Михаљчић (прир.), *Лексикон српског средњег века*, Knowledge, Београд 1999.
- Срђан Шаркић, „Правни положај властеле у средњовековној Србији“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 1/2010, 7–27.

Danka RENOVICA*

PUNISHMENT FOR ADULTERY IN DUŠAN'S
CODIFICATION, WITH SPECIAL REFERENCE
TO ARTICLE 54 OF DUŠAN'S CODE

Summary

This article considers where and in which context the notion of adultery appears, what legal force it has under certain circumstances, and how punishment for it is defined in comparison to other similar offences. Particular attention is devoted to Article 54 of Dušan's Code. Adulterers used to be punished by severe corporal punishment. In this area, we can reassess the influence of Roman law on medieval Serbian law. Matija Vlastar, in his *Syntagma*, mentions adultery in the context of "carnal crimes." Analysing this medieval legislation, primarily Dušan's Code, several questions arise. Does a domination of secular or ecclesiastical punishment exist, and what is the attitude of medieval legislation toward the offence of adultery? Among the range of questions raised by this topic, the issues of marriage and a woman's honour, as well as the position of women in medieval society in general, certainly stand out.

Keywords: *Adultery. – Sexual offences. – Dušan's Code. – Punishments. – Morality. – Nobility.*

Рад приспео / Paper received: 14.10.2024.

Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 20.3.2025.

* Second-year graduate student at the University of Belgrade Faculty of Law, dankarenovica1@gmail.com

This article was first presented at the Iustoria 2023 Conference, organised by the University of Belgrade Faculty of Law.

Богиња НИКОЛИЋ ВУКАЈЛОВИЋ*

СРЕТЕЊСКИ УСТАВ КАО ПРАВНИ ТРАНСПЛАНТ

Борба за аутономију и коначно ослобођење српске државе била је условљена доношењем устава, који је неминовно настао као плод како унутрашњих тако и спољашњих друштвено-политичких чинилаца и историјских околности. Тако је устав постао симбол суверене и модерне српске државе и значајан предуслов за коначно национално осамостаљење. Он је био важан инструмент за успостављање српске државе и њених институција, уз ограничавање врховне власти. Иако је српски уставни развијак текао као рецепција страних политичких услова и био подложен утицајима споља, творци српских устава нису следили пресађивали творевине туђих правних система, већ су их најљубљивије прилагођавали политичким приликама, друштвеној свести и целокупном данашњем развоју српске државе. Аутор покушава да, анализирајући данашње политичке прилике, идеје и принципе, установи како се и под којим условима формирала програмска одређеност творца Српског устава, укључујући и разматрање утицаја који је оставила осећа француског дипломате Боа-ле-Контеа. Даље, аутор истражује и разлоге суспендовања првог српског устава након свега шест недеља важења. На крају, овај рад има за циљ и да утврди које су биле последице доношења првог српског устава, и како су оне утицале на формирање српске националне свести и даљи уставни развој који ће уследити.

Кључне речи: Историја српске уставности. – Правни трансплант. – Димитрије Давидовић. – Српски устав.

1. УВОД

Уставни акти донети 1808. и 1811. године су несумњиво поставили темељ уређења српске државе. Неки аутори, попут Стојана Новаковића, иду корак даље и сматрају ове акте првим српским уставима.

* Студент прве године основних студија Правног факултета Универзитета у Београду, boginjanikolicvukajlovic@gmail.com. Рад је изложен на међународној студентској конференцији Iustoria 2024.

ма, првенствено јер је њима било уређивано питање вршења највише власти, што у начелу представља уставну материју.¹ Ратко Марковић ће за ове уставне акте рећи да су „били само одломци једног у то време важећег, делом писаног, делом неписаног устава”.² Иако су уследиле тешке године српске историје, борба за независност није престала, већ је добила и нови замах. Зато не би било погрешно рећи да је политичка историја Србије тог доба била заправо уставна историја.³

Упркос чињеници да се још увек налазила у положају вазалне државе, Србија је 1835. године донела свој први устав. Свега шест недеља након доношења Сретењског устава дошло је до његове суспензије, али то није био крај започете борбе за српску уставност, већ њен почетак. И поред тога што остаје непримењен, Сретењски устав је значајно допринео развоју политичке свести српског народа, која ће имати значајну улогу у даљем развоју српске уставне културе. Неспорно је да Сретењски устав представља правни трансплант у ширем смислу – рецепцију страног права – али, чини се, и у смислу теорије Алана Вотсона (*Alan Watson*), који велики акценат баца на околности које доводе до трансплантације, лакоћу тог процеса, али и значај ауторитета.⁴

Српске уставе су састављали образовани и истакнути Срби, који, како каже Миодраг Јовичић, „нису тежили за јаловом оригиналношћу, већ су из богате ризнице европске уставности узимали оно што је могло да уроди плодом и на српском тлу”.⁵ Друштвена свест, историјске прилике и односи политичких струја свакако су једни од главних чинилаца који су утицали на програмску оријентацију уставотворца. Они су се мешали са идеолошким принципима који су били утемељени у друштвеној средини, али су истовремено били и нека врста одјека тадашњих европских социјалних, идејних и културних вредности. Овако је Србија остваривала сопствену идеју „европеизације”.⁶ Остаје несумњиво да се српски уставни развитак

1 Стојан Новаковић, *Уставно мишљење и закони Карађорђевог времена, сјудуија о њосијању и развићу врховне и средишње власици у Србији 1805–1811*, Београд 1907, 129.

2 Ратко Марковић, „Питање државности Србије током њеног уставног развитака”, *Анали Правног факултета у Београду* 4/1989, 384.

3 Миодраг Јовичић, *Уставности Србије*, Еко – Плус, Београд 1997, 192.

4 Алан Вотсон, *Правни трансплантаци: Присилу у јуредном праву* (2. изд.), Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2010, нарочито 145–152. Више о разним погледима на појам правног транспланта види у Nina Kršljanin, „Legal transplants”, Mortimer Sellers, Stephan Kirste (eds), *Encyclopedia of the Philosophy of Law and Social Philosophy*, IVR / Springer, Dordrecht 2023, 2085–2092.

5 *Ibid.*, 199.

6 Стеван Врачар, „Уставност српске државе у свом времену”, *Анали Правног факултета у Београду* 4/1989, 387.

обликовао путем процеса рецепције страног права, који је омогућио да се уставотворци угледају на стране узоре који су са собом доносили различите политичке установе и видљиво утицали на даљи уставни развој. Али, од велике је важности приметити да рецепција страних правних система уопште није била лак процес, имајући у виду да су се страни узори и обрасци морали прилагођавати оновременим актуелним друштвеним приликама.⁷

Постоје мишљења да се сретењски акт не може сматрати уставом у строго посматраном правнотеоријском смислу, јер га није донела суверена уставотворна власт.⁸ Међутим, како каже Сима Аврамовић – „звали га првим српским уставом или не, нема сумње да је сретењски документ засновао српску уставност”.⁹

Поједини аутори сматрају да се и Сретењски устав, поред „Радикалског” устава из 1888. године, може сврстати у оне који нису у потпуности одговарали тадашњој друштвено-политичкој стварности, јер су у себи носили демократска начела и слободоумне идеје које још увек нису могле да пусте корење у тадашњој српској држави.¹⁰ Српски уставни су били оптерећени духом прошлости, али су њихови творци настојали да кроз бројне одредбе које су биле програмско-декларативног карактера утичу на развој свести о значају и вредности уставности. Врло често су доношени у нестабилним условима, и могао би се извући општи закључак да су српски уставни неретко били писани за неко будуће време. Упркос томе, Сретењски устав је оставио неизбрисив траг у развоју српске уставности, али и српске историје уопште. Српска борба за уставност и идентитет добија још већи значај када се осмотри и друштвено– историјски контекст, који нам указује да је ова борба вођена у веома тешким и изазовним околностима за модерну српску државу у настајању.

2. РАЗВОЈ УСТАВНОГ ПИТАЊА

2.1. Уставни нацрти

За време руског и српског деловања на Порти да се за Србију издејствује хатишериф који ће коначно утемељити српске установе, дошло је до извесног раскорака у размишљању између Русије и кне-

7 Драгољуб Поповић, „Упоредни поглед на српске уставе”, *Анали Правној факултету у Београду* 4/1989, 382.

8 Ратко Марковић, „Сретењски устав, поводом сто педесет година од његовог доношења”, *Анали Правној факултету у Београду* 2/1985, 150.

9 Сима Аврамовић, „Сретењски устав – 175 година после”, *Анали Правној факултету у Београду* 1/2010, 40.

10 *Ibid.*

за Милоша. Прецизније речено, несагласност је постојала по питању органа који ће бити установљен уз Милоша. Русија, али и Порта, залагале су се за ограничење Милошеве владавине, и сматрале су да ће уколико се образује савет са непокретним саветницима кнез бити ограничен. Овакве одредбе су отварале простор Порти да настави да се меша у унутрашње послове Србије, а Русији омогућавале да настави са развојем својих идеја о унутрашњем уређењу Србије.¹¹ Кнез Милош је осећао такве намере и покушавао је да их избегне залагањем да тај други орган буде скупштина. Зашто баш скупштина видимо из речи Јаше Продановића, који каже да је Милош „научио да Скупштинама управља по својој вољи”.¹² О тадашњим Милошевим размишљањима можемо сазнати и из коментара Вука Караџића уз писмо које је упутио Милошу априла 1832. године, у коме стоји да је Милош желео да „с народом на скупштинама свршује све послове, мислећи да ће он једнако као и до сад моћи народ и скупштине варати и за нос вући, а чиновнике да гази и прогони као и до сад; но кад није то могао учинити, он сад са својим секретарима једнако сања, да место сената састави министеријум из својих секретара, које би он могао по својој вољи сваке мене збацивати и мењати, управљајући земљом и народом као и до сад”.¹³ Још током Првог српског устанка израђена су три руска пројекта која су садржала одредбе о унутрашњем уређењу Србије – „Паулучијева конвенција“ и два Родофиникинова пројекта. Ови пројекти изгледа нису у потпуности пратили ондашње прилике и друштвено-политичке односе у српској држави, већ су настојали да преседе руску феудалну концепцију друштвених односа и политичког уређења на српско тло.¹⁴ Током 1805, 1808. и 1811. године настала су и три уставна акта, која су садржала одредбе са израженом улогом војда – које су више одговарале тадашњој политичкој стварности. Хатишерифом из 1830. Србија је стекла право на самостално образовање унутрашње управе. Убрзо након проглашења Другог хатишерифа, већ 1831. су настала још два уставна нацрта која су претходила Сретењском уставу. Први је познат под називом „План Конституције Србске” и састоји се из пет одељака. Иако кратак и недовољно разрађен, он носи низ напредних уставних начела, као на пример принцип законитости и једнакости грађана

11 Љубица Кандић, „Државно-правни статус врховних органа власти у Србији до доношења Сретењског устава и према Сретењском уставу”, *150 година од доношења Сретењског устава*, Крагујевац 1985, 35.

12 Јаша Продановић, *Уставни развојак и уставне борбе у Србији*, Београд 1936, 34.

13 Вук Стефановић Караџић, „Коментар к писму моме, писаном Милошу Обреновићу 12. априлија 1832. године“, из: Вук Стефановић Караџић, *Историјски сјиси*, Просвета / НОЛИТ, Београд 1985, 233–234.

14 Љ. Кандић, 32.

пред законом.¹⁵ Поред главног дела постоји и један издвојен део који носи назив „План Конституције Правитељства Србскога”, и у њему је била засебно нормирана организација власти.¹⁶ Према овом нацрту врховни органи власти су: кнез, кабинет од шест министара које је бирао и смењивао кнез, Сенат (Совјет) и Скупштина. Идеја о непокретности сенатора је ушла у овај уставни нацрт, и они се не могу сменили осим у случају „погрешке, старости, неспособности за дело и смрти”. У овој формулацији видимо и помињање „погрешке”, која изгледа води ка сенаторској одговорности. Кнез је могао да предлаже по три кандидата за свако сенаторско место, а бирала их је Скупштина већином гласова.¹⁷ Према нацрту, ниједан орган није био предвиђен за вршење законодавне власти. Важан је и 11. члан овог нацрта, према ком би кнез бирао председника Сената. Могао би се извести закључак да је ипак утицај кнеза на Сенат био значајан, иако су његови чланови били непокретни.¹⁸ Иако треба нагласити да су бројне норме о уређењу власти нове, „План Конституције Србске” није дао потпун преглед уставног уређења.¹⁹

Други нацрт, под називом „Устав”, био је знатно потпунији и могло би се рећи да има обележја правог модерног устава.²⁰ Садржински, одредбе овог нацрта, посебно оне које говоре о начелу законитости, поделе власти, неприкосновености приватне својине, једнакости пред законом – биле су под утицајем буржоаских устава. Неке од ових одредби, посебно она о подели власти, наћи ће се и у Сретењском уставу. „Устав” је потпунији од „Плана конституције” по питању не само људских права, већ и организације власти. Законодавна власт је била подељена између кнеза и Совјета (чл. 34), а извршна власт остаје само кнезу. Нове и модерне политичке идеје се посебно истичу у овом уставном нацрту и неке од њих ће се наћи и у каснијем Сретењском уставу, посебно оне које се односе на организацију врховних органа власти. Чланове Совјета је бирао народ по областима, с тим што је кнез могао да одобри или не одобри њихов избор (чл. 65). Кнез би постављао и председника Совјета, у који су још улазили и кнежева браћа и синови са навршених 18 година. Овде видимо да би кнез, упркос одредби по којој би Совјет био представничко тело бирано од стране нахија, однео превагу тиме што би могао значајно да утиче на његов састав.

15 *Ibid.*, 35.

16 Драгољуб Поповић, *Прайочејак српскога парламентаризма – клице и уређајен њлог*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 1996, 22.

17 *Ibid.*

18 Љ. Кандић, 36.

19 *Ibid.*

20 Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, САНУ, Београд 1986, 115.

2.2. Милетина буна као главни разлог доношења Сртењског устава

Доба Милошеве владавине је можда најбоље описао Слободан Јовановић следећим речима: „У оскудици закона, кнез је био неограничени господар свих државних звања; давао их и одузимао по својој вољи, премештао са вишег звања на ниже итд. Његови љубимци нису се осећали ни мало сигурни на својим високим положајима, јер су сваког часа могли бити деградовани или отпуштени. Исто тако, нису били сигурни ни са својим имањем, јер на ту земљу коју су притисли више или мање силом своје власти, нису имали никакве тапије.”²¹ Овде видимо опис Милошевог апсолутизма који је имао за главну последицу правну несигурност и потпуну препуштеност Милошевој вољи. Главни противници овакве Милошеве владавине били су Русија и остале велике силе, а онда и незадовољне старешине које су са собом повукле и сељачке слојеве. Слободан Јовановић још каже како је Милошево схватање власти било турско, и додаје како је „он владао као један везир који је био српске народности”²²

О тадашњој атмосфери унутар српске државе и о целокупној Милошевој владавини додатно сазнајемо и из писма Вука Караџића упућеног Милошу у априлу 1832. године, у ком је Вук мало опрезнији када говори о „конституцији“. У коментару уз писмо Вук каже: „Ваљало би дати народу праву, или као што се данас у Европи обично говори, конституцију”.²³ Даље у писму Вук сматра да би доношењем „конституције“ требало „да се сваком човеку осигура живот, имање и чест” и „да сваки човек зна, шта му ваља чинити, да се не боји нити Вас, нити икога другога”.²⁴ Из наведених описа Милошеве управе наслућујемо који би значај писани устав имао у тадашњој српској држави.

У јануару 1835. кнегиња Љубица и кнежевић Михаило су били у посети Стојану Симићу, а повод је био крштење Стојановог сина. Током боравка, кнегињи је откривено да постоји велико незадовољство у земљи, поготово у старешинском слоју, као и да се спрема буна против Милоша. Званице, међу којима су били Милета Радојковић, Милосав Здравковић Ресавац, Ђорђе Протић, Милутин Петровић Ера и Аврам Петронијевић, пред кнегињом су изражавале своје негодовање и представиле су одређене захтеве који су подразумевали укидање кулука,

21 Слободан Јовановић, „Наше уставно питање у XIX веку”, *Политичке и правне расправе I*, БИГЗ / Југославија публик / СКЗ, Београд 1990, 18.

22 Слободан Јовановић, *Из наше историје и књижевности*, Српска књижевна задруга, Београд 1931, 18.

23 Вук Стефановић Караџић, *Историјски списи*, Београд 1985, 234.

24 *Ibid.*, 217.

установљаване једнаког права коришћења шума за све српске грађане, али и доношење устава и установљење савета.²⁵ О интензитету незадовољства говори и чињеница да је било предлога да се изврши убиство кнеза Милоша уколико би одбио да испуни захтеве побуњеника. Убрзо након дана крштења завера је откривена и побуњеници су били приморани на брзо деловање. Сваки од старешина је у свом крају почео окупљати војску с циљем да се изврши поход на Крагујевац, где су се налазили државна благајна и седиште Народног суда. Редовном српском војском је заповедао Тома Вучић Перишић, који је остао веран кнезу, мада више због личног интереса. Обе стране, и побуњеници и кнежева војска, нашле су се у Крагујевцу, не улазећи у оружани сукоб. Пошто је Вучићева војска држала Крагујевац, побуњеници нису имали другог избора него да попусте и пристану на преговоре.

Бројнија побуњеничка војска и непоуздани Вучић на челу кнежеве војске били су два основна разлога за страх кнеза Милоша, који се све време налазио у Пожаревцу.²⁶ Он је послао Димитрија Давидовића да преговара са побуњеницима, који су током преговора јасније дефинисали своје захтеве којима је тражено: установљење Народног совјета, „да се обезбеди и живот и имање сваког Србина у Србији” и „да се данак под једним именом определи и колико је могуће Народу умали”.²⁷ Милош је прихватио ове захтеве, а једини исход ових догађаја био је одређивање датума за сазивање Сретењске скупштине.²⁸ Скупштина је сазвана са циљем усвајања Устава за Србију, а заседање је трајало три дана. Након читања текста Устава није уследила никаква расправа нити гласање. Скупштини је Устав био само саопштен и она је, како каже Ратко Марковић, „само примила на знање од стране владаоца унапред сачињени акт”.²⁹ Све претходно речено наводи на јасан закључак да је Милош подарио Сретењски устав народу, и да он самим тим спада међу октроисане.³⁰ И ако се слажемо са овим ставом, требало би имати у виду чињеницу коју нам је историја свакако доказала, а то је да правни акти, поготово устав и кодификације, обично не представљају резултат рада искључиво једног појединца, колико год његов ауторитет био јак. Зато је и значајно разматрати како друштвене околности, тако и остале појединце који су имали изврстан утицај на садржину и доношење правног акта.³¹

25 Д. Поповић, *Прајочешак српској парламентаризма*, 75.

26 *Ibid.*, 79.

27 Наведено према: *Ibid.*

28 Д. Поповић, *Прајочешак српској парламентаризма*, 75–80.

29 Р. Марковић, *Сретењски устав*, 150.

30 Слободан Јовановић, *Уставно право*, Г. Кон, Београд 1907, 1.

31 Сима Аврамовић, „Сретењски устав – 175 година после”, *Анали Правној факултету у Београду* 1/2010, 55.

Особене друштвене прилике које су обликовале оновремену Србију наводе нас на закључак да је Милетина буна као последица незадовољства главни, ако не и једини, узрок доношења Сретењског устава. Ратко Марковић каже да је Устав био „изнуђен од једне старешинске буне која је добила подршку широких народних, тј. сељачких слојева“.³² Међутим, ваља размотрити и аргументе који нас упућују на супротан закључак. Да се о уставу размишљало много пре Милетине буне довољно говоре чињенице да су постојали дуго припремани уставни нацрти. Слободан Јовановић наводи да се питање уређења државне власти поставило још у време Карађорђа, а исто мисли и Љубица Кандић.³³ Миодраг Јовичић изражава исти став кад наводи да Сретењски устав није био некакав *deus ex machina*.³⁴ Узимајући у обзир све претходно речено, намеће нам се закључак да избијање Милетине буне није био једини разлог за доношење Сретењског устава, како закључује и Сима Аврамовић, додајући да чињеница да ранији пројекти нису уграђени у Устав, пре говори у прилог Милошевој уздржаности и опрезности, него о његовој неискрености.³⁵

3. УТИЦАЈИ СТРАНИХ ПРАВНИХ СИСТЕМА НА САДРЖАЈ СРЕТЕЊСКОГ УСТАВА

3.1. Значај Боа-ле-Контове мисије

Француски дипломата Боа-ле-Конт (*Bois le Comte*) и његови извештаји које је слао свом министру нам дају значајан приказ развоја уставног питања оновремене Србије. Радош Љушић је можда отишао предалеко када каже да са доласком овог француског дипломате почиње „историја настанка Сретењског устава“.³⁶ Ова тврдња би се могла оспорити чињеницом да су пре доласка Боа-ле-Конта већ била зачета питања уставног уређења, што и он сам потврђује у писму кад каже: „За ово кратко време мога бављења у Крагујевцу, нашао сам кнеза Милоша веома заузета нацртом устава који има намеру да земљи да“.³⁷ Интересантно је како је Боа-ле-Конт препознао Димитрија Давидовића као „најод-

32 Р. Марковић, Сретењски устав, 156.

33 С. Јовановић, Наше уставно питање, 13; Љ. Кандић, 32.

34 Миодраг Јовичић, „Устав књажевства Србије од 1835 (Сретењски устав) и његово место у свету савремене уставности“, 150 година од доношења Сретењског устава, Крагујевац 1985, 83.

35 Сима Аврамовић, „Сретењски устав – 175 година после“, *Анали Правног факултета у Београду* 1/2010, 44.

36 Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 117.

37 Стојан Новаковић, *Србија у години 1834*, Српска краљевска академија, Споменик XXIV, Београд 1894, 43.

личнијег човека у кнежевом двору” који „тражи угледа највише у нашој данашњој управи”.³⁸ Одавде сазнајемо да је Димитрије Давидовић још пре доласка Боа-ле-Конта био под утицајем француске уставности. Кнез Милош је изнео Боа-ле-Конту свој предлог устава и замолио је француског дипломату да да став о овом нацрту. Француз је упутио критике које су се односиле на конфузију власти, надмоћ скупштине у односу на кнеза и непокретност министара. По питању конфузије власти, Боа-ле-Конт је сматрао кључним да судска власт буде одвојена од друге две гране власти и то видимо у његовим следећим речима: „Кад се одређују исти људи као судије и као администратори, тиме им се даје власт да пресуђују у жалбама против владиних поступака, против државних чиновника, што ће рећи, да суде у стварима које се њих лично тичу”.³⁹ Међутим, упркос овим основаним критикама које се тичу нужности одвајања судске власти од осталих грана власти, у Сретењском уставу је ипак превагнула идеја о конфузији власти. Са друге стране, критика која се односила на непокретност министара је била усвојена, јер у Сретењском уставу немамо изричиту одредбу која говори о непокретности министара. Након упућивања критика, Боа-ле-Конт је на Милошеву молбу сам саставио нацрт уставног уређења који се састојао из 8 тачака, при чему му је Милош дао одређене смернице о темељима уставног уређења, којих се овај није у потпуности придржавао.⁴⁰ По овом предлогу, судска власт би била независна, а Сенат би био врховни судски орган са непокретним судијама. Законодавну власт би делили кнез, Совјет и Народна скупштина, и ниједан закон не би могао да буде усвојен док га не одобре сва три врховна органа. Додатно, према осмој тачки овог предлога министре би постављао и отпуштао кнез. Поред тога, Боа-ле-Конт је предвидео да би сваки министар „требало да може бити члан Савета или Народне скупштине и требало би да му то својство остане и кад би изгубио министарску титулу”.⁴¹ Даље, пета тачка његовог предлога наводи да број чланова Савета не би био унапред одређен. Чланови 6. и 57. Сретењског устава говоре о саставу Државног совјета, ког су чинили председник, шест попечитеља, неодређен број државних совјетника и главни секретар. У одредби 59. Устава каже се да управо књаз бира и поставља председника Државног совјета, а по члану 66. књаз именује попечитеље.⁴² На примеру ових одредби видимо директан утицај Боа-ле-Контовог предлога на садржину Сретењског устава.

38 *Ibid.*, 34.

39 *Ibid.*

40 Младен Тишма, Правни транспланти и први српски устав из 1835. године, <http://awf.ius.bg.ac.rs/mladentisma.pdf>, приступљено 18. марта 2025.

41 С. Новаковић, *Србија у јодини 1834*, 46.

42 У раду ће бити коришћено следеће издање Сретењског устава: *Уставъ Княжесѣства Сербіе: изданъ и заклеймовъ ѿишврѣненъ о Среѣнској скупишѣини 1835 год.*

На основу изложених ставова и критика упућених од стране француског дипломате видимо да је он био под утиском уређења државе из које је долазио, и својим нацртом је покушао да пренесе неке модерне буржоаске ставове и њима утиче на тадашњу друштвено-политичку атмосферу унутар српске државе. Његов предлог уставног уређења јесте био модеран, али до неких његових предложених решења Милошеви сарадници су сами већ били дошли и без њега. Боале-Конт није био најбоље обавештен о уставном питању у Србији, а утицај модерних устава и идеја је већ био присутан, посебно уколико обратимо пажњу на Давидовићево писање у Новинама србским пре посете овог француског дипломате. Можда је зато најсигурније сложити се са Поповићем када каже да нам Боале-Конт није донео толико новина колико је покушао да утиче на наше уставно питање увођењем „јасноће при схватању и опису установа”.⁴³

3.2. Сретењски устав као „француски расад у турској шуми”

Од велике је важности утврдити у којој мери је Сретењски устав био под француским утицајем и да ли је заиста оправдана чувена фраза француског писца Сипријана Робера (*Cyprien Robert*) да је Сретењски устав „француски расад у турској шуми”.⁴⁴ Зато ће се овде са Сретењским уставом поредити различити уставни документи настали пре 1835. године. Прво, овде треба поново подсетити да је Сретењски устав донет након великог броја уставних предлога, и самим тим био крајњи продукт дугог и бурног периода развоја српске уставности и државности. Видели смо на примеру уставних нацрта из 1831. године да су у Сретењском уставу усвојени одређени напредни и модерни принципи. Тако већ у V глави у члану 33. другог уставног нацрта из 1831. стоји одредба која говори о подели власти и врло подсећа на члан 5. Сретењског устава. Слободан Јовановић је сматрао да се Устав заснивао на Хатишерифу од 1830, али је ипак додао да је утицај француске Декларације о правима човека и грађанина пресудан када се говори о глави „Општенародна права Србина“ Сретењског устава, а претходно наводи да је Устав „од француских конституција узео спољашњи облик”.⁴⁵ По питању „Општенародних права Србина” Јовичић, иако признаје несумњив утицај Декларације о правима, сматра да су по

Княжеско-Србска Типографија, Крагуевац 1835. https://digitalna.nb.rs/view/URN:NBN:RS:SD_75B4CF407E8A9F7D196AF0CE7D3334E4, приступљено 29. јуна 2025.

43 *Ibid.*, 68.

44 Cyprien Robert, *Les Slaves de Turquie: Serbes, Monténégrins, Bosniaques, Albanais et Bulgares*, I II, Paris 1844.

45 С. Јовановић, Наше уставно питање, 17.

„приступу и тону” ове одредбе Сретењског устава ближе одредбама о „јавним правима Француза” у уставним повељама од 1814. и 1830. године, и белгијског устава из 1831. године који садржи део о „Белгијанцима и њиховим правима”. Међутим, Јовичић указује и на разлику између Сретењског устава и ових наведених, која се огледа у одсуству политичких права.⁴⁶ Тако члан 8. Уставне повеље из 1814. године прописује право Француза да штампају и објављују своја мишљења, али под условом да су у складу са законима „који спречавају злоупотребу ове слободе”, чиме је прилично сужена претходно зајемчена слобода.⁴⁷ Јасно је да прокламовање бирачког права или права о слободи штампе и изражавања не би одговарало тадашњем друштвено-политичком контексту једне суштински још увек неразвијене и несамосталне државе каква је била Србија тог доба. Овде треба указати и на поједине одредбе које су говориле о забрани кулука, неприкосновености имања, слободи располагања земљом, а биле су по својој природи оригиналне у поређењу са претходницима Сретењског устава. Све ово нам указује да се овде није радило о обичном копирању и пресађивању норми из страних правних система, већ је уставотворац при састављању Устава ипак имао на уму да мора пазити и на прилагођеност одредби друштву и његовим потребама.

Врховни органи по Сретењском уставу су били кнез, Државни савет и Народна скупштина. Обично је у уставним монархијама законодавна власт подељена између монарха и парламента, док у Сретењском уставу видимо другачије решење. Кнез законодавну и извршну власт дели са Државним саветом (чл. 6), а еквивалент овој одредби можемо наћи и у члану 88. устава немачке државе Виртемберг. Поред тога, Државни савет је у Сретењском уставу означавао и највишу судску власт (чл. 78). Овде видимо директно одступање од претходно прокламованог начела поделе власти које налазимо у члану 5. Занимљиво је поменути и члан 14. Сретењског устава, који предвиђа могућност да кнез располаже апсолутним вето. Француске повеље од 1814. и 1830. године и белгијски устав од 1831. године такође предвиђају могућност законодавне санкције, али на доста сажетији начин у поређењу са Сретењским уставом.⁴⁸ По члану 15. Устава: „Лице књаза србског свето је и неприкосновено; Књаз не одговара ни за какво дјело владјенија ни правленија [...]”. Овакву одредбу налазимо у члану 63. белгијског устава, члану 13. француске Уставне повеље од 1814. године, али и у шпанском (1812), холандском (1815) и португалском (1826) уставу.⁴⁹

46 М. Јовичић, Устав књажевства Србије, 96.

47 М. Тишма.

48 М. Тишма, 90.

49 Драгољуб Поповић, „Упоредно–правни погледи на организацију власти по Сретењском уставу“, *Сиваралашиџво Димитрија Давидовића*, Земун 1989, 48.

Чланом 4. француске Уставне повеље из 1814. регулисано је право на личну слободу, као и забрана процесуирања и лишења слободе, која се не примењује само у случајевима и на начин прописан законом. Значајно је овде напоменути да Устав Књажевства Србије из 1835. године подробније регулише претходно наведена питања.⁵⁰ Тако, члан 114. Сретењског устава прописује да се грађанину казна може изрећи искључиво на основу судске пресуде која мора да се заснива на закону. Затим, члан 117. гарантује сваком Србину слободу избора начина живота, али под условом на није „на обштенародну штету”. Члан 112. забрањује гоњење и лишење слободе грађана, осим у случајевима када је то предвиђено законом, и то од „законе и природне власти”. Тишма сматра ову одредбу напреднијом јер се њеном применом искључује сваки облик самопомоћи. Такође, он у својој студији примењује да је последња одредба у оквиру поглавља које говори о „јавним правима Француза” предвидела укидање војне обавезе, при чему је остављено закону да уреди начин попуне војске и морнарице. Међутим, Сретењски устав чланом 123. јасно предвиђа војну обавезу за сваког Србина.

Продановић је био један од оних који су веровали да је највећи број одредби Сретењског устава домаћег порекла, али је он такође био један од првих који је нашао сличност појединих одредби са уставима немачких држава.⁵¹ То нам потврђује и члан 16. Устава који каже: „Књаз србски глава је државе. Њему пристoji право, по преслушанију државнога совјета, давати законе и уредбе и извршавати их посредством Попечитеља разни струка дјела народни [...]”. Оваква формулација је својствена уставима немачких држава (нпр. чл. 4. виртембершког устава), и на њу не можемо наићи у француским уставима. Такође, у Сретењском уставу чланом 29. предвиђено је да кнез мора исповедати православну веру, што се може поредити са обавезном конфесионалном припадношћу монарха коју утврђује члан 5. виртембершког устава. Имајући у виду чињеницу да је Давидовић био Србин из Аустрије и да му је немачки језик био близак, на овом месту се можемо сложити са мишљењем да су уставни текстови немачких држава имали можда и највише утицаја на садржину Сретењског устава. Међутим, овде је занимљиво напоменути и став којим се истиче да је управо француска Уставна повеља из 1814. била узор виртембершког устава из 1819. године.⁵²

Институт премапотписа присутан у Сретењском уставу (чл. 10) био је заступљен у бројним страним уставним документима попут

50 М. Тишма.

51 С. Аврамовић, 58.

52 Будимир Кошутућ, *Увод у велике љравне сисџеме данашњице*, Службени лист СРЈ, Београд 2002, 107.

француских повеља од 1814. и 1830. године, затим холандског (1815, чл. 73), пољског (1815, чл. 68) и португалског устава (1826, чл. 102).⁵³

Уколико погледамо одредбе Сретењског устава које се односе на Државни совјет, приметимо да је овај орган у много чему оригиналан и да га као таквог не можемо наћи нигде другде. Наиме, може се рећи да су статус и овлашћења овог органа у великој мери *sui generis* у односу на органе других држава.⁵⁴ У Државном совјету су заседали попечитељи и он је био „највиша власт у Србији до књаза”. Постављање Државног совјета у средишњи део организације власти посебно је значајно имајући у виду да је увођење овог органа било производ бурног сукоба кнеза Милоша и старешина. Овај орган је сједињавао интересе како побуњених старешина и народа, тако и великих сила које су успостављањем овог органа настојале да успоставе брану Милошевом апсолутизму. Међутим, постављање министара унутар Државног совјета није била посебна новост јер се на овакву одредбу може наићи у француском уставу од 1802. године, уставу Пољске од 1791, али и у уставу Шведске.⁵⁵ Занимљива је и одредба члана 58. Сретењског устава, која је позната и шведском уставу од 1809. и норвешком уставу од 1814. године. Ради се о одредби која забрањује истовремено чланство у Државном совјету за „оца и сина, и два брата”. На ову одредбу се може наићи и у појединим уставима швајцарских кантона, с тим што се у њима забрана истовременог чланства ових сродника односи на Мало веће као орган извршне власти.⁵⁶ Кад већ говоримо о швајцарским утицајима, треба се осврнути на тезу да је Сретењски устав „француско-швајцарска конституција”, која је често била некритички прихватана у литератури. Неки аутори истичу да се приликом поређења Сретењског устава и „швајцарског устава” превиђа чињеница да Швајцарска у време доношења Сретењског устава није била држава, већ конфедерација.⁵⁷ Савезни пакт којим се уређује конфедерација донет је 1815. године, а Швајцарска ће добити свој први устав тек 1848. године. Међутим, 9 кантона је 1831. донело своје уставе, па не треба искључивати могућност да су неки од њих могли оставити утицај на Сретењски устав, што смо могли приметити на основу претходно анализираних одредби Сретењског устава. Још једна специфичност у вези са Државним совјетом тиче се његове улоге као највише судске инстанце. Оваква одредба представља реткост у уставима осталих земаља, али је ипак присутна у чл. 21. вестфалског устава и чл. 72. устава Варшавског војводства.⁵⁸

53 Д. Поповић, „Упоредно–правни погледи“, 49.

54 М. Јовичић, *Устав Књажевства Србије*, 89.

55 Д. Поповић, „Упоредно–правни погледи“, 48. и 50.

56 *Ibid.*, 51.

57 М. Тишма.

58 *Ibid.*

Што се тиче Народне скупштине, треба имати у виду да је први пут у једном уставном документу темељније одређен положај овог органа, што се узима као доказ о утицају француског узора. Међутим, Сима Аврамовић истиче да се тиме запоставља чињеница да је већ у Хатишерифу из 1830. године, који дефинитивно није писан по угледу на француске уставе, било предвиђено да ће кнез вршити власт уз (традиционалну) скупштину.⁵⁹

За крај овог дела, важно је напоменути и неспоран Милошев утицај на одредбе овог Устава, посебно имајући у виду његову личност, изузетно политичко размишљање и начин владања. Може се закључити да је Милош помно пратио састављање Устава, и тешко је поверовати да је нека одредба унета без његовог претходног одобрења. Зато се морамо сложити са Поповићем када указује на два слоја Сретењског устава. Први слој се тиче организације власти, који је суштински одговарао Милошу, док други слој чине „додаци, преливи и украси који потичу од Давидовића”.⁶⁰

4. РАЗЛОЗИ СУСПЕНДОВАЊА СРЕТЕЊСКОГ УСТАВА

На овом месту треба размотрити и став у литератури да Милош није ни желео Устав и да је самим тим једва дочекао његово суспендовање.⁶¹ Међутим, видели смо да је Милош знао да ће кад-тад морати да уреди државну власт, само је било питање на који начин. Ако је већ питање устројства државне власти било неизбежно, онда је Милош за сигурно желео да га уреди тако да иде њему у корист. Тако би се његово оклевање у доношењу устава пре могло приписати његовој опрезности и незадовољству појединим одредбама уставних нацрта, него његовој решености да се устав никада не донесе. На сличан начин ће размишљати и његов син Михаило Обреновић тридесетак година касније када је схватио да је неизбежно да приступи системским реформама: „боље је да их ми сами дамо, но да нам оне силом буду отете”.⁶²

Опет ваља подсетити да је Србија у тренутку доношења Сретењског устава била далеко од независне и суверене државе. Додатно, треба имати у виду да се, док су се многе друге државе тог доба упорно опирале уставности, једна мала кнежевина дрзнула да донесе свој устав. Да Милош у Уставу није видео само остварење сопствених мотива говоре нам бројне одредбе које ближе одређују

59 С. Аврамовић, 60.

60 Д. Поповић, *Прайочетиак српскога парламентаризма*, 99.

61 С. Јовановић, *Наше уставно мишљење*, 18.

62 Живан Живановић, *Политичка историја Србије I*, Талија, Ниш 2021, 195.

државност Србије, као што су норме о застави и грбу, о увођењу независног књажевства и остале одредбе које граде идентитет будуће независне државе.⁶³

Да су ове одредбе можда биле главни разлог жестоког напада од стране Русије, а и Порте, говоре нам речи руског барона Рикмана који је по доласку у Београд након повлачења Устава изјавио да се Србији „не може давати изглед државе”.⁶⁴ Додатно, велике силе су се плашиле, поготово Русија, да Сретењски устав не пренесе на остале државе своја модерна начела и слободоумне идеје, преузете већим делом из француске „конституције”. Зато је било неопходно хитно суспендовати ту „заразитељну конституцију”. Потврду да је страх од продирања напредних схватања и размишљања са Русијом делила и Аустрија примећујемо у речима Штримера који је Сретењски устав назвао „заблудом века” и „будаластим делом”.⁶⁵ На овом месту треба споменути и реакцију руског амбасадора Бутењева која је уследила након што га је српски изасланик Михаило Герман посетио на Порти. Бутењев је чак одбио да од Германа узме у руке примерак Сретењског устава, мада се претпоставља да је он био упознат са његовом садржином на основу извештаја у Новинама србским.⁶⁶ Наступ руског дипломате је толико био страшан за Германа да је он чак одустао од одбране Сретењског устава и заплакао се.⁶⁷ Тада Бутењев изговара чувене речи да је Сретењски устав „француско–швајцарска конституција”, што смо, анализирајући одредбе, видели да није довољно основана тврдња.

Неки аутори, међутим, не сматрају да су Русији сметале само либералне идеје и револуционарни ставови утемељени у Сретењском уставу. Поједини сматрају да Сретењски устав није толико демократско и либерално дело како се представља, већ је у великој мери задржао Милошев режим.⁶⁸ То се може закључити анализом његових одредби где видимо да је уређење власти заиста одговарало Милошу. Зашто су онда велике силе, када Устав суштински није био толико либералан и револуционаран, потенцирале те његове одлике као главни разлог за његово неизбежно суспендовање?

63 С. Аврамовић, 50.

64 *Ibid.*

65 Радош Љушић, „Србија и велике силе од стицања аутономије до отварања конзулата у Београду”, *150 година од доношења Срејтењског устава*, Крагујевац 1985, 67.

66 Михаило Гавриловић, „Суспендовање првога српског устава”, *Из нове српске историје*, СКЗ, Београд 1926, 199.

67 Д. Поповић, *Прайочејшак српског парламентаризма*, 96.

68 Драгаш Ђ. Денковић, „Развој државне власти и управе у Србији и значај Сретењског устава од 1835. године”, *150 година од доношења Срејтењског устава*, Крагујевац 1985, 147; Р. Марковић, Сретењски устав, 156.

Више пута смо истицали да су оне желеле првенствено да ограниче Милошеву власт и зато нису смеле да дозволе да Милош сам донесе Устав, поготово без њиховог одобрења. Када се већ то догодило, једино што им је преостало било је да се устреме на Устав и да критикују слободоумне, револуционарне и либералне идеје преузете са Запада. Ова критика, видели смо, није била довољно оправдана. Да је Милош желео да сачува Устав видимо из његовог одлагања увођења Устава до Ђурђевдана, што је требало да одобривољи велике силе и остави могућност преговора. Поред тога, Милош је понудио и ревизију Устава, што је имало за последицу настанак три пројекта ревизије. Упркос томе, Милош је био принуђен да попусти под утицајима јачих. Због свега наведеног, изгледа да је најразумније сложити се са Јанковићем да прави, и можда једини, узрок суспендовања Сретењског устава треба тражити у међународним односима и интересима великих сила и у њиховом односу са Србијом.⁶⁹

ЗАКЉУЧАК

Доношење Устава само по себи представља огроман корак у развоју српске уставности и државности. Нећемо претерати ако кажемо да је Сретењски устав садржао одређене одредбе које су стварале погодно тле за почетак развоја српског парламентаризма. Упоредно–правном анализом одредби првог српског устава видимо да је, како Поповић каже, Давидовић „из неоригиналних делова склопио донекле оригиналан мозаик”.⁷⁰ Присутност различитих утицаја на садржину одредби Сретењског устава нам указује да се уставописац није задржао само на једном узору транспланта, већ је комбинацијом више њих настојао да састави јединствену целину која ће најбоље одговарати српској друштвеној стварности, и која се као таква не може наћи ни у једном уставном тексту који је претходио Сретењском уставу. Он се трудио да помири своја либерална размишљања и слободоумна уверења са Милошевом личношћу, начином владавине и целокупном друштвеном структуром.⁷¹ Сложићемо се да ово није био нимало лак задатак.

Значај Сретењског устава се не огледа само у чињеници да је он био покушај рецепције страног права. Он првенствено представља

69 Драгослав Јанковић, „Предисторија Сретењског устава и неке напомене у вези са њим“, *150 година од доношења Сретењског устава*, Крагујевац 1985, 18, С. Аврамовић, Д. Поповић, Препочетак српског парламентаризма, 117.

70 Д. Поповић, „Упоредно–правни погледи“, 51.

71 Као што и Вотсон истиче, „добровољно усвајање или трансплант увек – увек кад је реч о значајном транспланту – укључује и промену у праву“ с обзиром на различите локалне прилике. А. Вотсон, 147.

важан корак у установљавању коначне самосталности српске државе и у развоју српског националног идентитета. Овај Устав уједно означава борбу за конституционализацију државне власти, али и тежњу за остваривањем независности вазалне Србије и јачањем њене жеље за ослобођењем.

Да је главни разлог суспендовања Сретењског устава била његова садржина која није одговарала друштвено-политичкој стварности, онда би он највероватније био суспендован након његове примене. Пошто није ни стигао да буде примењен, у оцењивању разлога суспендовања Устава може се закључити да је пресудан био огроман утицај спољне политике и положај Србије на ветрометини интереса великих сила. Упркос томе, он је значајно утицао на развој свести код народа о нужности ограничења државне власти.

Сретењски устав је означавао почетак уставног развоја Србије и као такав је поставио темеље за даљи развој српске државности. Околности које су наступиле по његовом доношењу указују нам да се Сретењски устав може сматрати преурањеним, али не можемо да се не запитамо какав утицај би оставио да је успео да се одржи.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Извори:

Устави Княжества Сербии: изданъ и заклѣйвомъ йотвѣрженъ о Срейенской скупштинѣ 1835 год, Княжеско-Србска Типографія, Крагуевац 1835.
https://digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_75B4CF407E8A9F7D196AF0CE7D3334E4, приступљено 29. јуна 2025.

Литература:

- Сима Аврамовић, „Сретењски устав – 175 година после”, *Анали Правној факултета у Београду* 1/2010, 36–65.
- Алан Вотсон, *Правни трансиланији: Присјуи ујоредном йраву* (2. изд.), Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2010.
- Стеван Врачар, „Уставност српске државе у свом времену”, *Анали Правној факултета у Београду* 4/1989, 387–389.
- Михаило Гавриловић, „Суспендовање првога српског устава”, *Из нове српске историје*, Српска књижевна задруга, Београд 1926, 190–209.
- Драгаш Денковић, „Развој државне власти и управе у Србији и значај Сретењског устава од 1835. године“, *150 година од доношења Срейенског устава*, Крагујевац 1985, 127–152.
- Живан Живановић, *Политичка историја Србије I*, Талија, Ниш 2021.

- Драгослав Јанковић, „Предисторија Сретењског устава и неке напомене у вези са њим“, *150 година од доношења Сретењског устава*, Крагујевац 1985, 9–20.
- Слободан Јовановић, *Уставно право*, Геца Кон, Београд 1907.
- Слободан Јовановић, *Из наше историје и књижевности*, Српска књижевна задруга, Београд 1931.
- Слободан Јовановић, „Наше уставно питање у XIX веку“, *Политичке и правне расправе I*, БИГЗ / Југославијапублик / СКЗ, Београд 1990.
- Миодраг Јовичић, „Устав књажевства Србије од 1835 („Сретењски устав“) и његово место у свету савремене уставности“, *150 година од доношења Сретењског устава*, Крагујевац 1985, 83–107.
- Миодраг Јовичић, „Какве нам поруке упућује уставна историја Србије“, *Анали Правног факултета у Београду* 5/1989, 562–566.
- Миодраг Јовичић, *Уставности Србије*, Еко – Плус, Београд 1997.
- Љубица Кандић, „Државно-правни статус врховних органа власти у Србији до доношења Сретењског устава и према Сретењском уставу“, *150 година од доношења Сретењског устава*, Крагујевац 1985, 31–49.
- Будимир Кошутић, *Увод у велике правне системе данашњице*, Службени лист СРЈ, Београд 2002.
- Nina Kršljanin, „Legal transplants“, Mortimer Sellers, Stephan Kirste (eds), *Encyclopedia of the Philosophy of Law and Social Philosophy*, IVR / Springer, Dordrecht 2023, 2085–2092.
- Радош Љушић, „Србија и велике силе од стицања аутономије до отварања конзулата у Београду“, *150 година од доношења Сретењског устава*, Крагујевац 1985, 61–72.
- Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, САНУ, Београд 1986.
- Ратко Марковић, „Сретењски устав, поводом сто педесет година од његовог доношења“, *Анали Правног факултета у Београду* 2/1985, 149–160.
- Ратко Марковић, „Питање државности Србије током њеног уставног развоја“, *Анали Правног факултета у Београду* 4/1989, 384–386.
- Стојан Новаковић, *Србија у години 1834*, Српска краљевска академија, Споменик XXIV, Београд 1894.
- Стојан Новаковић, *Уставно питање и закони Карађорђевог времена, студија о успостављању и развоју врховне и средишње власти у Србији 1805–1811*, Београд 1907.
- Драгољуб Поповић, „Упоредни поглед на српске уставе“, *Анали Правног факултета у Београду* 4/1989, 382–384.
- Драгољуб Поповић, „Упоредно-правни погледи на организацију власти по Сретењском уставу“, *Сиваралашиво Димирија Давидовића*, Земун 1989, 47–52.
- Драгољуб Поповић, *Прајочетак српског парламентаризма – клице и уређајен плод*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 1996.
- Јаша Продановић, *Уставни развојак и уставне борбе у Србији*, Београд 1936.

Вук Стефановић Караџић, „Коментар к писму моме, писаном Милошу Обреновићу 12. априлија 1832. године“, из: Вук Стефановић Караџић, *Историјски сјиси*, Просвета / НОЛИТ, Београд 1985.

Младен Тишма, Правни транспланти и први српски устав из 1835. године, <http://awf.ius.bg.ac.rs/mladentisma.pdf>, приступљено 18. марта 2025.

Robert Cyprien, *Les Slaves de Turquie: Serbes, Montenegrines, Bosniaques, Albanais et Bulgares*, I II, Paris 1844.

Boginja NIKOLIĆ VUKAJLOVIĆ*

THE SRETENJE CONSTITUTION AS A LEGAL TRANSPLANT

Summary

The struggle for autonomy and the eventual liberation of the Serbian state was conditioned by the adoption of a constitution, which inevitably emerged as a product of internal and external socio-political factors and historical circumstances. Thus, the constitution symbolized the sovereign and modern Serbian state, serving as a significant prerequisite for ultimate national independence. It was essential for establishing the Serbian state and its institutions while limiting supreme power. Although the development of the Serbian constitution involved the reception of foreign political institutions and was subject to external influences, the creators of Serbian constitutions did not unthinkingly transplant the creations of foreign legal systems. Instead, they carefully adapted them to political conditions, social consciousness, and the overall development of the Serbian state up to that point. The author attempts to analyze the political conditions, ideas, and principles of the time to determine how and under what circumstances the programmatic orientation of the framers of the Sretenje Constitution was formed, including considering the impact of the visit by the French diplomat Bois-le-Comte. Furthermore, the author examines the reasons for suspending the first Serbian constitution after just six weeks of its validity. Finally, this paper aims to determine the consequences of adopting the first Serbian constitution and how they influenced the formation of Serbian national consciousness and the subsequent constitutional development.

Keywords: *History of Serbian Constitutionalism. – Legal Transplants. – Dimitrije Davidović. – Sretenje Constitution.*

Рад приспео / Paper received: 6.11.2024.

Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 12.2.2025.

* First year undergraduate student at the Faculty of law University of Belgrade, boginjanikolicvukajlovic@gmail.com. This paper was presented at the international student conference Iustoria 2024.

Theodor TARANOVSKI

THEODOR TARANOVSKI "THE PRINCIPLE OF
LEGALITY IN THE CODE OF EMPEROR STEFAN DUŠAN",
COMMEMORATIVE VOLUME FOR THE FIFTIETH
ANNIVERSARY OF THE ACADEMIC WORK
OF S. LOZANIĆ, BELGRADE 1922, 146–153.

Translation and introduction:
Nevena Vukanović*

Theodor Taranovski (Θεοδoρъ Васильевичъ Тарановскій), born in 1875 in Poland, was a lawyer and historian of Slavic law, a doctor of Law, and professor at many universities. After the Russian Revolution, he emigrated to the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, where he passed away in January of 1936. He completed his high school education in Warsaw and graduated from the Law Faculty of the Russian University. His first academic papers were published while he was still a student. He graduated with a Master's degree in Law in 1899 and was appointed assistant Professor at the Department of Legal Encyclopedia at Warsaw University. In 1906, he became an Associate Professor. In 1908, he moved to the Faculty of Law, where he became a full professor after publishing his work *Dogmatics of Positive State Law in France during the Old Regime*.

After moving to the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, he began teaching the History of Slavic law at the University of Belgrade, where he focused extensively on the study of Serbian medieval law, particularly Dušan's Code. In Belgrade, he also became a member of the Royal Academy. He specialized in comparing different legal monuments of medie-

* Second-year graduate student at the University of Belgrade Faculty of Law, nevenavukanovic@gmail.com

val Slavic law. His life's work was dedicated to the history of Serbian law, particularly the *History of Serbian Law in the Nemanjić State*, which is the only comprehensive, systematic account of all aspects of legal relations during the most significant period of medieval Serbia. In this work, Taranovski also explores the history of society, describing and analyzing all social layers and groups. In addition to this work, one of his significant studies on *Dušan's Code* is *Dušan's Code and the Empire of Dušan* (1925). He also wrote *The Task and Method of Legal History*, *Introduction to the History of Slavic Law*, and *Encyclopaedia of Law*.

НАЧЕЛО ЗАКОНИТОСТИ У ЗАКОНИКУ ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА

Од времена ваљане Мијушковићеве расправе о Законику Цара Стефана Душана¹ узето је да се тај Законик сматра као један основни закон, као устав.² Мислимо, да је такво гледиште правилно, и да је за велику државу, створену од Цара Душана, његов Законик имао да служи као један од оних основних закона *leges fundamentales*, који су уопште постојали у средњем веку па доцније се од потоње теорије легиста постављали у основу законите или краљевске монархије *monarchie royale*. Законита се пак монархија противстављала самовољнијој сењориалној монархији *monarchie seigneuriale* па тим више монархији тиранској. Законита монархија није ништа друго до ранији стадиум оне политичко-правне еволуције, која је у XIX веку дошла до правне државе *Rechtsstaat*.

Законита монархија, као што је она историјски изашла из феудализма, појавила се као сталешка монархија (*der monarchische Ständestaat*). Д. Мијушковић је потпуно разговетно истакнуо сталешки карактер Душанове монархије и поставио га у основу за проналажење система у Душановом Законику. Сталешке су повластице уводиле монархију ка власти у извесне границе, које владалац није смео да престоупи, па на тај су начин установљавале више мање законити облик владе. Али, монархијска власт није само дејствовала преко признатих повлашћених staleжа, него је у исто време и радила као један самостални творачки елеменат управљен на осигуравање јавне безбедности и мирног правног поретка. У овој последној својој функцији монархијска је власт полазила од постојања и појма основних закона па је подређивала манифестације државне власти начелу законитости. Дакле, општи законити карактер сталешке монархије

1 Д. Мијушковић, Систем Душанова Законика, Српски преглед, 1896 г. бр. 4,5 и 6. в.нарочито с.160.

2 Јеврем Гепасимовић, Deutsches Gesetzbuch, Verfassungsurkunde des Serbischen Kaiserreiches, deutsche Uebersetzung mit Anmerkungen, 1912; Verfassungsrecht des Serbischen Kaiserreichs im Mittelalter, 2. Auf, 1912; Старо српско право, 1913 г. с.3, 66–67; Светислав Ђорић, Основна питања о Душановом Законику, Архив за правне и друштвене науке, 1914, књ. XVII, бр. 3, с. 204; Душан Алимпић, Управне власти у старој српској царевини, 1921 г. с.9.

THE PRINCIPLE OF LEGALITY IN THE CODE OF EMPEROR STEFAN DUŠAN

Since the time of Mijušković's worthy discussion about the Code of Emperor Stefan Dušan¹ this Code has been considered as a basic law, a constitution.² We believe that this point of view is correct, and that for the great state created by Emperor Dušan, his Code was meant to serve as one of those fundamental laws (*leges fundamentales*) that existed in the Middle Ages, and later formed the basis of legitimate or royal monarchy (*monarchie royale*) according to the subsequent theory of legists. The legal monarchy, on the other hand, stood opposite the more arbitrary seigneurial monarchy (*monarchie seigneuriale*), and even more so the tyrannical monarchy. The legal monarchy is nothing more than an earlier stage of political-legal evolution that, in the 19th century, would culminate in the rule of law (*Rechtsstaat*).

The legal monarchy, as it historically emerged from feudalism, emerged as an estate monarchy (*der monarchische Ständestaat*). D. Mijušković clearly emphasized the class character of Dušan's monarchy and set it as the basis for finding a system in Dušan's Code. Class privileges introduced certain limits into monarchical power that the ruler could not violate, thus establishing a more or less legal form of government. The monarchical power did not act only through the established privileged classes, though, but at the same time represented an independent constructive element aimed at ensuring public security and peaceful legal order. In this last function, the monarchical power was based on the existence and concept of basic laws, hence subordinating the manifestations of state power to the principle of legality. Therefore, the general legal character of estate monarchy was expressed in two forms: 1) in the form of recognised subjective public rights of privileged classes and 2) in the form of objective legality that determined

1 D. Mijušković, Sistem Dušanova Zakonika, *Srpski pregled*, 1896, No. 4, 5, and 6, particularly p. 160.

2 Jevrem Gerasimović, *Deutsches Gesetzbuch, Verfassungsurkunde des Serbischen Kaiserreiches*, German translation with annotations, 1912; *Verfassungsrecht des Serbischen Kaiserreichs im Mittelalter*, 2nd edition, 1912; *Staro srpsko pravo*, 1913, p. 3, 66–67; Svetislav Đorić, Osnovna pitanja o Dušanovom Zakoniku, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 1914, Vol. XVII, No. 3, p. 204; Dušan Alimpić, *Upravne vlasti u staroj srpskoj carevini* 1921, p. 9.

изражавао се у двојаком облику, и то: 1) у облику признатих субјективних јавних права повлашћених сталежа, и 2) у облику објективне законитости, која је опредељивала државну радњу. Оба та облика манифестовали су се на разним местима у различитим комбинацијама, у којима преовлада час субјективни елеменат законитости, који се изражавао у претежности сталешких права и повластица, час објективни елеменат, који се изражавао у господарењу објективног закона. Та или она комбинација зависила је од политичког узајамног односа између сталежа и монарха. Ако је монархијско начело знатно надмашило сталешко, онда су се саме сталешке повластице сматрале не као субјективна јавна права, него као један рефлекс објективне законске норме, која је сачињавала подлогу државног уређења па дејствовала на народ, такорећи, одозго. Мислимо, да Душанова царевина спада више баш у тај тип законите сталешке монархије. Али, на овом месту не намеравамо да расправљамо то питање у свој његовој пуноћи, него се ограничавамо на један ужи задатак, и то да окарактеришемо оно начело објективне законитости, које је без сумње постојало у Законику Цара Стефана Душана па је било тамо спроведено доста доследно.

Законик не само прећутно спроводи начело законитости, него га и проглашује јавно и наречно. То се проглашавање манифестује у директним прописима, да се све врши по „закону“, и у дотичним забранама, да се ма што врши през закон“. Случајеви, поводом којих Законик изречно проглашује начело законитости, могу да се поделе на три категорије. У прву категорију спада регулисање судства, у другу нормирање сталешких и социјалних односа, и у трећу регламентацију управне радње државе. Случајеви прве категорије су релативно најмногобројници, друге категорије – долазе у мањем броју и треће категорије – су сасвим малобројна.

Законик више пута прописује, да се суд врши „по закону“ и тим начелом законитости опредељује различите моменте и разне стране судства. У име овог принципа Законик укида старе облике самосу-да (чл. 84) уопште и према црквеним људима у појединости (чл. 30), чува закониту нормалну судску надлежност (чл. 182), регулише питање о „отстојању“ оптуженог у случају контумације тужиоца (чл. 89), потврђује ме-родавни значај сведока у парницама о сеоским међама (чл. 80), регламентира функционисање пороте (чл. 132, 154), фиксира новчану казну (чл. 180)³. Све се то завршује званичним

3 „...да плаћа по закону“ (чл. 180). Противна томе неодређена санкција: „да плати глобу што рече цар“ (чл. 169) – појављује се као изузетак од општег правила, према коме се према коме се глоба одређује по закону. У чл. 180 (упореди чл. 193) под законом се очевидно... разуме стари обичај, и баш због тога сама величина глобе није тачно наведена.

state action. Both of these forms manifested themselves in various places in different combinations, where at times the subjective element of legality prevailed, expressed in the dominance of estate rights and privileges, and at other times the objective element prevailed, expressed in the rule of objective law. Each combination depended on the mutual political relationship between the classes and the monarch. If the monarchical principle significantly surpassed the class one, then the class privileges themselves were considered not as subjective public rights, but as a reflection of an objective legal norm, which formed the basis of the state system and acted on the people from above. It is our opinion that Dušan's empire belongs precisely to that type of legitimate class monarchy. However, here we do not intend to discuss this question in its entirety, but rather limit ourselves to a narrower task, and that is to characterise this principle of objective legality, which without a doubt existed in the Code of Emperor Stefan Dušan, and was implemented quite consistently.

The Code not only tacitly enforces the principle of legality, but also declares it openly and directly. This declaration is manifested in direct regulations, that everything is done "according to the law", and in the respective prohibitions, that everything is done "per the law". The cases, in which the Code expressly declares the principle of legality, can be divided into three categories. The first category includes the regulation of the judiciary, the second includes the regulation of class and social relations, and the third refers to the regulation of administrative state action. The cases of the first category are, relatively speaking, the most numerous, while the cases of the second category are fewer, and the cases of the third category are quite few.

The Code repeatedly prescribes that the court is held "according to the law" and the principle of legality determines different moments and different aspects of the judiciary. In the name of this principle, the Code abolishes the old forms of vigilantism (Art. 84) in general, as well as regarding churchmen in particular (Art. 30), preserves the legitimate judicial jurisdiction (Art. 182), regulates the issue of the "absence" of the accused in case of contumacy of the prosecutor (Art. 89), confirms the authoritative importance of witnesses in lawsuits about village boundaries (Art. 80), regulates the functioning of the jury (Art. 132, 154), imposes fines (Art. 180).³ Everything ends with the official declaration of the principle of legality in the judiciary in the following way: "All judges should

3 ... "to pay according to the law" (Art. 180). Contrary to that, the unspecified sanction: "to pay the fine that the emperor said" (Art. 169) – appears as an exception to the general rule, according to which the fine is defined by law. In Art. 180 (compare with Art. 193), the law obviously means the old custom old custom, and that is precisely why the amount of the fine itself is not stated.

проглашавањем начела законитости у судству, и то оваком: „Всаке судије да суде по законуку право, како пише у законуку а да не суде по страну царства ми“ (чл. 172).

У погледу сталешких и социалних односа проглашавање начела објективне законитости примењује се на потврду јавно-правних дужности, поглавито војне обавезе властеле (чл. 42), на обезбеђење сеоског попа потребном земљом (чл. 31. 63), на осигуравање безбедности трговаца на путу (чл. 159), на разграничавање између села њихових права на пашу (чл. 74), на обезбеђење зависних насељеника у земљама и градовима од властеоске самовоље (чл. 142), на тачно одређење дужности и терета меропаха према њиховим господарима, шта више према цару као цару баштинику (чл. 139, упореди чл. 68). Дакле начело објективне законитости простира се на одређивање сталешких дужности и на обезбеђење нижих друштвених слојева од притешњавања од стране виших, следствено, на јамчење навесног правног стања нижих сталежа. Овде је уместо забележити, да се права виших сталежа обезбеђују више по систему субјективне законитости, јер поводом њих, и то баш баштинских властеоских права и самоуправе градова, Законик се позива не на општи закон, него на специјалне повластице хрисовуље, које се признају и проглашују као неприкосновене, или према тадашњој терминологији, као „тврде“ (чл. 39, 40, 124, 137). Не спомиње Законик нарочито нити наречно за баштинске земљишне повластице цркве, али односно црквених земаља установљава ништавност свакојаким милосних книга” владалачких, које би погазиле црквену својину (чл. 78). Одавде излази, да Законик сматра неприкосновеност црквеног земљишног поседа као један основни закон државни. Из горе наведеног се види, да у области сталешких и социалних односа начело објективне законитости има да уклони оне злоупотребе и повреде права, које би могле да буду изазване безобзирим уживањем повластица од стране виших сталежа. То је особито очевидно на оних чланова Законика, који говоре о меропховим дужностима.

У управној области начело законитости се изречно спроводи у Законнику односно доходака кефалија (чл. 63), неких нарочитих полицијских мера поводом путовања цара и царице (чл. 187) и односно обезбеђења посебног градског наређења, поглавито у погледу судства (чл. 176). Последњи случај је врло карактеристичан. Члан 176. управо прописује: „градове вси по земљи царства ми да су на законе о всем, како су били у првих цар“, па дакле базира особито градско уређење на општем закону. Међутим пре (чл. 124, 137) то се уређење базирало на специјалним повластицама – хрисовуљама. На тај начин начело субјективне законитости у Законнику се слива са начелом објективне

judge according to the code of law, as it is written in the code, and not judge according to the will of the empire” (Art. 172).

In terms of class and social relations, the declaration of the principle of objective legality is applied to the confirmation of public-legal duties, especially of military service of thenobility (Art. 42), providing the village priest with the necessary land (Art. 31, 63), ensuring the safety of merchants on the road (Art. 159) the demarcation between villages of their rights to pasture (Art. 74) the protection of dependent settlers in the lands and cities against the arbitrary actions of the squires (art. 142), the exact determination of the duties and burdens of the dependent peasants towards their squires, and, moreover, towards the emperor as the ultimate landowner (Art. 139 compare Art. 68). Therefore, the principle of objective legality extends to the determination of class duties and to the protection of lower social classes from higher ones, consequently, to guaranteeing a certain legal status of lower classes. It is appropriate to note here that the rights of the upper classes are protected more according to the system of subjective legality, because in regard to them, namely hereditary property rights and self-government of cities, the Code refers not to the general law, but to special privileges – charters with golden seals, which are recognised and proclaimed as inviolable, or, according to the terminology of the time, as “hard” (Art. 39, 40, 124, 137). The code does not specifically or explicitly mention the heritage land privileges of the church, but it enforces the nullity of all kinds of “books of grace” of the rulers that would jeopardise church property (Art. 78). It follows that the Code considers the inviolability of church land ownership as a basic state law.

From the above, it can be seen that in the realm of class and social relations, the principle of objective legality was meant to eliminate those abuses and violations of rights that could be caused by the reckless abuse of privileges by the upper classes. This is especially evident from those articles of the Code that refer to the duties of the dependent peasants.

In the administrative area, the principle of legality is explicitly implemented in the Code in relation to the income of chiefdoms (Art. 63), some special police measures regarding the travel of the Emperor and Empress (Art. 187) and in relation to the provision of a special city ordinance, especially in terms of the judiciary (Art. 176). The last example is most illustrative. Article 176 precisely stipulates that “cities all over the land of the empire should act in all matters according to the law, as it was under the earlier emperors”, therefore basing individual city regulation on the general law. However, (Articles 124, 137) that regulation was previously based on special privileges – charters with a golden seal. In this way, the principle of subjective legality in the Code merges with the

законитости, тако да последње апсорбира прво. Такав се закључак потврђује и тим, што се нарочито јемчене неприкосновености црквеног земљишног поседа против „милосних книга“ врши у име општег закона („да се суде по закону царства ми“ – чл. 78).

Као што смо већ горе казали, најмногобројнији су они случајеви, у којима се изречно начело законитости спроводи у погледу судства. То је потпуно разумљиво, јер на крају крајева као коначно и најважније средство за спровођење законитости долази суд. Због тога баш односно судства изражена је у Законику општа теза о законитости и законита радња судска је противстављена радњи од страха владаочева (чл. 172).

У вези са законитошћу судства постаје питање, како мора суд да поступи у случају, кад има празнине у Законику и уопште у постојећем праву. „Аште се обрете“, вели Законик, „велико дело, а не узмогу расудити и расправити, који љубо суд велик будет, да греде од судиј једин с обема онема – зи парцема пред царство ми“ (чл. 181). Несумљиво је да под општу формулу, – „а не узмогу расудити и расправити“, потпадају и материјална компликованост парничког предмета, и формална тешкоћа у тумачењу закона па тим више празнина у постојећем праву. Законик не оставља судијама пуну слободу тумачења закона и попуњавања законских празнина, него одржава последњу функцију за владооца, који у дотичним случајевима дејствује у једном мешовитом, судско-законодавном поретку. Такав поредак не сачињава нарочиту особину Законика Цара Стефана Душана, јер је био својствен свама државама дотичног доба. Том приликом ипак треба да обратимо пажњу на једну околност.

У Западној Европи судови су празнине у домаћем праву попуњавали прописима римског права. Богаство помоћног (субсидијарног) извора омогућавало је, да судови попуне празнине самостално, тако да се подношење дела на решење владаочево догађало врло ретко и чак је фактички било укинато. Што је за Запад било римско право, то је за Исток било византијско право. Карактеристично је што Законик не упозорује на византијско право, као на помоћни извор, нити упоиште за њега спомиње, него марљиво чува владалачко право на попуњавање законских празнина. Та околност треба за се узме у обзир при решавању питања о односу између византијског и домаћег права у средњовековној Србији.

Према општој одредби Законика (чл. 172) суд не сме да погази закон од страха владаочева. Али, шта мора суд да ради, ако дође неко директно владалачко наређење, које закону противречи или га повређује? И на то питање има одговора у Законику.

principle of objective legality, so that the latter absorbs the former. Such a conclusion is also confirmed by the fact that, in particular, the guarantee of the integrity of the church's land holdings against the "books of grace" is carried out in the name of the general law ("to be judged according to the law of the empire" – Art. 78.)

As we have already mentioned above, the most numerous are those cases in which the explicit principle of legality is implemented in terms of the judiciary. This is completely understandable, because, after all, the court comes as the final and most important means of enforcing legality. That is why, in relation to the judiciary, the general thesis about legality is expressed in the Code, and the legal action of the court is opposed to the action caused by the fear of the ruler (Art. 172).

Regarding the legality of the judiciary, the question arises as to how the court must proceed in those cases when there are gaps in the Code and in the existing law in general. "If something very important happens", it is written in the Code, "that they cannot reason and decide, no matter how great the court may be, one of the judges should go with those two litigants before the emperor" (Article 181). There is no doubt that the general formula – "that they cannot reason and decide" includes the material complexity of a case and the formal difficulty in interpreting the law, thus implying a greater gap in the existing law.

The Code does not leave the judges full freedom to interpret the law and fill legal gaps, but maintains the last function for the ruler, who in the relevant cases acts in a mixed judicial-legislative order. Such an order does not represent a special feature of the Code of Emperor Stefan Dušan, because it was characteristic of all states of the respective era. We should, however, pay attention to one circumstance in respect to this.

In Western Europe, the courts filled the gaps in domestic law with regulations of Roman law. The abundance of auxiliary (subsidiary) sources allowed the courts to fill in the gaps independently, so that the submission of a case to a decision of the ruler happened very rarely and was actually abolished. What Roman law was for the West, Byzantine law was for the East. It is characteristic that the Code does not point to Byzantine law as an auxiliary source, nor does it mention it at all, but instead diligently preserves the ruler's right to fill in legal gaps. That circumstance should be taken into account when solving the question of the relationship between Byzantine and domestic law in medieval Serbia.

According to the general provision of the Code (Art. 172), the court must not break the law out of fear of the ruler. But what must the court do, if there is a direct order from the ruler, which contradicts the law or defies it? That question, too, is answered in the Code.

Најпре треба да забележимо, да владалац, као носилац имовинских интереса и права, као један од баштаника, у своме приватном привредном животу има према Законику да стоји под законом. Тако према њему, као што и према сваком другом, приватна својина је неприкосновена. „Да нест вољан господин цар... никоју узети баштание по силе, ни купити, ни заменити, разве ако си кто сам пољуби“ (чл. 43). Према меропху владалац, као што и сви остали баштаници, „нест вољан... учинити през закон ништа“, а ако ли му учини што без закона... сваки меропх да јест вољан прати се... са царством ми“ (чл. 139). Владалац потпада под опште законско правило, које забрањује пријем бегунаца. „Никто ничијега човека да не прима, ни царство ми“ (чл. 150).

Што се пак тиче тога, кад владалац иступа као носилац врховне власти и издаје поједне наредбе, које закону противрече, о томе има у Законику неколико нарочитих прописа. У овом погледу примећује се разлика између првог и другог Законика и може да буде констатовано постепено растење и јачање начела законитости у старој српској држави, барем у старом српском законодавству.

Први Законик најпре предвиђа случај, кад владалац некоме земљу поклони и поставља границе за такав поклон „милост“ у погледу његове важности и обавезности за суд. Поклонска исправа („милосна книга“) сасвим не важи, ако се тиче црквене земље; суд треба да не призна дотичном „милоснику“ ништа, него да суди по закону (чл. 78). То значи да се неприкосновеност црквеног земљишног поседа сматра као један основни закон.

Ако се пак владалачки поклон тиче земље, коју држе села, онда поклон важи и дотична писмена исправа вреди кад неопорива судски доказ (чл. 79). Ако се на једну исту земљу пријаве „две књиге царева“, онда Законик прописује да се спорно питање реши не по начелу законитости, него по начелу целисходности: кто сада држи, до сијега-зи доба саборног тогова да јест (чл. 83). Дакле, сабор, на коме је Законик био донесен, није само у име права насађивао фактичко стање земљашног поседа, него је из државног разлога потврђивао фактичко стање земљишног поседа.

Ништа се овде не говори баштинској властеоској земљи. Али, пошто су све хрисовуље, у којима је она била па је поклоњена и утврђена, другде (чл. 39–40) признате као неприкосновене („тврде“), изводи се одатле закључак, да и таква земља није могла да буде од владаоца поклоњена неком другом (упореди чл. 43). Црквену земљу Законик нарочито спомиње због тога, што се у њеном саставу налазила читава села, која су земљу држала на општинском праву (в. чл. 67). Пошто су према општим правили села могла да буду предмет

First of all, we should note that the ruler, as the bearer of property interests and rights, as one of the owners, regarding his private economic life, according to the Code, has to obey the law. Therefore, the rule that private property is inviolable applies to him as much as anyone else. “That the emperor cannot... take anyone’s property by force, neither buy nor exchange unless the other person so wishes” (Art. 43). The ruler, like all other squires, “cannot do anything that breaks the law”, and if he does something to the dependent peasants “against the law”, they can sue him (Article 139). The ruler falls under the general rule of law, which prohibits the admission of fugitives. “No one should receive anyone’s man, not even my Empire (Art. 150).

As for when the ruler acts as the bearer of supreme authority and issues certain orders that contradict the law, there are several special regulations on this in the Code. In this respect, the difference between the first and second Codes can be noticed and there was a constant gradual growth and strengthening of the principle of legality in the old Serbian state, at least in the old Serbian legislation.

First of all, the First Code foresees the case in which the ruler gives land to someone and sets limits for such a gift, “grace” in terms of its importance and obligation toward the court. The donation deed (“book of grace”) is not valid at all, if it concerns church land; the court should not recognise any right to the “milosnik” in question, but judge according to the law (Art. 78). This means that the inviolability of church land ownership is considered as a fundamental law.

If, on the other hand, the ruler’s gift concerns land held by villages, then the gift is valid and the written document in question is valid as irrefutable court evidence (Art. 79). If two “emperor’s books” apply to the same land, then the Code stipulates that the disputed issue is resolved not according to the principle of legality, but according to the principle of expediency. “Whoever has the land at the present time, should keep it” (Art. 83). Therefore, the assembly at which the Code was passed did not only confirm the factual state of land ownership in the name of law, but for reasons of state as well.

Nothing is said here about hereditary feudal land. However, since all charters with a golden seal, in which it was presented and established, are recognised elsewhere (Articles 39–40) as inviolable (“hard”), the conclusion is drawn from there, that such land could not have been given by the ruler to someone else (compare Art. 43). Church land is especially mentioned in the Code because it included entire villages, which held the land under municipal law (Art. 67). Since, according to the general law, villages could be the subject of a gift from the ruler, it should have been specifi-

поклона од стране владаоца, требало је да се нарочито заповеди, да се црквена села, насељена од црквених људи, од тога правила изузимају. У пракси је могло бити опасности, да владалац поклони црквене земље оним црквеним људима⁴, који су држали црквена села и земље црквене са меропсима и власима (в. чл. 32) и да их на тај начин претвори у своје непосредне слуге (в. чл. 42). Члан 78 Законика је ту опасност уклањао.

Дакле можемо казати, да први Законик одриче важност свим тим владалачким поклонским исправама, које повређују неприкосновену својину (баштину) повлашћених сталежа, и то цркве и властеле.

Осим тога први Законик предвиђа још неки општија случај, и то кад буде суду пријављена каква владалачка наредба („књига царева“ чл. 105), која повреди Законик. Ако суд нађе да таква књига нема вредности, суд мора да поднесе дело на решење владаочево (чл. 105)⁵. Дакле суд је само био овлашћен да дело заустави; његово пак дефинитивно решење је било остављено владаоцу.

Други Законик спроводи начело законитости у погледу владалачких наредаба, доследније и на један више категорички начин.

Почетни члан другог Законика одређује снагу дејства владалачких наредаба, и то гласи: „Књига царства ми да се непреслуша где приходи, или ка госпожди царици, или ка краљу, или ка властелом, великим и малим, и свакому човеку. Никто да не пречује што пише књига царства ми. Ако ли буде таква-зи књига што не може он-зи савршити, воља не има да даст тај час, да греде опет с књигом ка царству ми, да опове царству ма“ (чл. 136). Наведени члан садржава две одредбе, и то: 1) прописује према владалачким заповестима безусловну покорност од стране свију у држави, 2) у случају тешкоће за извршивање владалачких заповести оставља свима право, да поднесу владоцу дотичну представку. Друга од тих одредаба установљава за поданике једно право налик на старо француско *droit de remontrances*. Прва одредба је очевидно управљена против преживљавања пређашње патримониалие децентрализације, против парчетања власти па подређује све једној јединој централизованог државној власти.

Признајући владалачким заповестима свесилно дејство према лицама, Законик не сматра их као свесилне према закону, него их подређује начелу законитости. Члан, који непосредно иде за горе наведеним, гласи: „Христовљеви царства ми што су учињени градовом царства ми, што им пише, да им нест вољан потворити ни господин

4 Наслов члана 78-ог гласи: О земљи и о људех црковних.

5 У другом Закону и другојачијим поводом налазим један тачнији израз за означавање владалаче наредбе, и то, – „књига повеленија царства ми“ (чл. 185).

cally ordered that church villages, inhabited by church people,⁴ should be exempted from that rule. In practice, there was the dangerous possibility of the ruler giving church lands to those church people who held church villages and lands with dependent peasants (art. 32), thus turning them into his immediate servants (see art. 42). Article 78 of the Code removed that danger.

Therefore, we can say that the first Code renounces the validity of all those ruler's tribute documents which violate the inviolable property (heritage) of the privileged classes, namely the church and the lords.

Apart from that, the first Code foresees another more general case, when a ruler's order ("book of the emperor" – Art. 105)⁵ is reported to the court because it violates the Code. If the court finds that such a book has no value, the court must submit the case to the ruler's decision (Art. 105). Therefore, the court was only authorised to stop the act; the final decision was left to the ruler.

The second Code implements the principle of legality in terms of ruler's orders more consistently and in a more categorical way. The opening article of the second Code determines the power of the ruling orders and reads "The book of the empire is not to be violated, to whoever it applies, be it to the Empress, to the King, or to the lords great and small, and to every man. Let no one violate what is written in the book of the empire. If there is something that cannot be done or fulfilled, let him address the case to the empire again" (Art. 136). The mentioned article contains two provisions, namely: 1) it prescribes unconditional obedience by everyone in the state to the ruler's orders, 2) in case of difficulty in executing the ruler's orders, it leaves everyone the right to submit the relevant petition to the ruler. The latter provision establishes for subjects a right similar to the old French *droit de remontrances*. The first provision is clearly directed against the survival of the previous patrimonial decentralisation, against the fragmentation of power, thus subordinating everything to a single centralised state authority.

Acknowledging the omnipotent effect of the ruler's orders, the Code does not consider them as omnipotent according to the law, but subordinates them to the principle of legality. The article, which refers directly to the above, reads: "The charters of the empire that refer to the cities of the empire, cannot be disputed even by the Emperor" (Art. 137). This provision is generalised and a general rule is established, according to which the ruler's orders, which contradict the Code, are not valid. If

4 The title of Article 78 reads: About the land and the people of the church

5 In the second Code and on other occasions, we find a more accurate expression to denote the ruling order, namely, "the Book of Orders of My Empire" (Art. 185)

цар“ (чл. 137). Затим се та одредба уопштава и установљана се опште правило, према коме владалачке заповести, које противрече Законику, немају вредности. Ако се таква противречност обелодани, суд није више дужан, да поднесе дело владоцу, као што је први Законик захтевао, него је овлашћен да реши дело дефинитивно. „Аште пише књигу царство ми или по срчбе, или по љубви, или по милости за некога, а они-зи књига разара закони, не по правде и по закону како пише законик, судије ту-зи књигу да не верују, такмо да суде и врше како је по правде (чл. 171). Дакле суд је потпуно овлашћен да самостално цени законитост, можда и уставност⁶ владалачких наредаба и уредаба, а дотична судска одлука целу ствар дефинитивно пресуђује. То је за суд стварало један нарочито високи положај у држави. Због тога се и садашњи српски правници позивају на дотични члан Душанова Закона као на једну занатну изјаву судске самосталности и здраве правне свести.⁷

Као што смо горе казали, Душанов Законик најмање примењује начело законитости на управу. То не може да нас зачуди, јер управа је баш она област државне радње, у коју начело законитости продире много теже и много доцније.

Резимирајући нашу расправицу, можемо безусловно карактерисати српско државно уређење према Законику Цара Стефана Душана као једну закониту владу, која одбацује правило: *Princeps legibus solutus est*. Можда су дотичне одредбе Душанова Законика биле више од декларативног, него од ефективног значаја. И у таквом случају оне ипак заслужују пажњу од стране историка права као израз политичко-правне идеологије дотичног доба и народа.

6 В. Јеврем Герасимовић, Старо српско право, 1913, с. 67.

7 В. Чед. Марковић, Положај и улога судије, Архив за правне и друштвене науке, књ. I (XVIII), бр. 3. 1920, с. 201; Правна свест, приступно предавање, 1921. г, с. 29.

such a contradiction is disclosed, the court is no longer obliged to submit the case to the ruler, as the first Code required, but is instead authorised to solve the case definitively. “If someone addresses the kingdom out of anger or love, or asking for mercy for someone, and that is against the Code, and it is not according to justice and as it is written in the Code, the judges should not believe it, but decide and execute according to justice” (Art. 171). Therefore, the court is fully authorised to independently assess the legality, perhaps even the constitutionality⁶ of the ruler’s orders and decrees, and the court decision in question decides the whole matter definitively. For the court, this created a particularly high position in the country. This is why the current Serbian jurists refer to the relevant article of Dušan’s Code as a significant confirmation of judicial independence and sound legal awareness.⁷

As we said above, Dušan’s Code applies the principle of legality to administration to a much lesser degree. This cannot surprise us, because administration is exactly that area of state activity where the principle of legality penetrates with more difficulty and much later.

Summarising our little discussion, we can unconditionally characterise the Serbian state organisation according to the Code of Emperor Stefan Dušan as a legitimate rulership that rejects the rule: *Princeps legibus solutus est*. Perhaps the relevant provisions of Dušan’s Code held more of a declarative than effective significance. Even if that were the case, they still deserve the attention of legal historians as an expression of the political-legal ideology of the respective era and people.

Рад приспео / Paper received: 11.6.2024.

Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 19.2.2025.

6 See Jevrem Gerasimović, *Staro srpsko pravo*, 1913, s. 67.

7 See Čed. Marković, *Položaj i uloga sudije*, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, knj. I (XVIII), br. 3. 1920, s. 201; *Pravna svest*, pristupno predavanje, 1921. g. s. 29.

Ленка ЦИГУРСКИ*

Нина Кршљанин, *Правни положај жене
у средњовековној Србији*, Универзитет у Београду
– Правни факултет, Београд 2024, 496.

Ауторка дела, Нина Кршљанин, ванредна је професорка на Правном факултету Универзитета у Београду, и из њене љубави према средњем веку настаје једно обимно монографско дело које нам пружа детаљан увид у живот жена средњовековне Србије.

Оскудан број извора у српском средњовековном праву представља изазов у сваком истраживању, а нарочито када је реч о женама и њиховом правном положају. Жене су, може се рећи, углавном играле секундарну улогу, док су мушкарци били доминантнији у породичној и јавној сфери, па су самим тим више присутни у историјским изворима. То наравно не значи да је допринос жена у различитим сферама живота у средњем веку био мањи или занемарљив.

Дела посвећена српском средњовековном праву уопште, а посебно положају жене у овом периоду, почињу да се јављају током 19. века, док се озбиљнији научни приступи развијају у другој половини 19. и почетком 20. века и с временом еволуирају.¹ Дела која су раније настајала не баве се у целости овом темом.

* Ауторка приказа је студенткиња прве године основних академских студија на Правном факултету Универзитета у Београду, lenkadzigurski@gmail.com

1 У 19. веку настаје први потпуни коментар Душановог законика, аутора Стојана Новаковића. Стојан Новаковић (прир.), *Законик Стефана Душана цара српског, 1349. и 1354.* (друго издање), Задужбина Илије М. Коларца, Београд 1898. Утицао је на све истраживаче српске средњовековне материје. У 20. веку издвајају се дела Теодора Тарановског и Александра Васиљевича Соловјева, аутора пореклом из руске „беле емиграције“ који дају значајан допринос изучавању периода средњег века у Србији. Соловјев је и аутор неколико чланака који се

Прва монографска обрада ове теме била је докторска дисертација Душанке Динић-Кнежевић „Положај жена у Дубровнику и Србији у XIII и XIV веку“.²

Монографија има значајну истраживачку вредност, нарочито за читаоце заинтересоване за дубље проучавање средњовековног српског права, јер извори наведени у фуснотама обухватају и шире аспекте од самог правног положаја жене.

Морамо имати на уму, када истражујемо и закључујемо о једној овако комплексној теми, да су при разматрању положаја жене чиниоци разнолики. Првенствено треба обратити пажњу на сталешке разлике које су постојале у Србији тог доба. Биле су јако изражене, па је тако сталешка хијерархија некада чак и изнад родне. Тако увиђамо неједнаке третмане, почевши од себарки до моћних властелинки. Други чинилац је вера. Постојала је верска толеранција, али не и слобода вероисповести. Најпосле, посебан фактор представља плурализам правних поредака, који утиче на различит третман жена у градовима руралних предела у унутрашњости Србије и комунама у приморју. Кршљанин у свом делу углавном не обрађује друга два чиниоца, већ само сталешке разлике.³

Књига је намењена широком кругу читалаца, како студентима, тако и већ искусним истраживачима, научницима, правницима и историчарима, а нарочито онима који се баве правном историјом – а напослетку и сваком читаоцу кога занима какав је био положај жене у праву средњовековне Србије. Да ли су жене искључиво имале улогу мајке, супруге и домаћице? Да ли су жене могле владати, поседовати и самостално располагати имовином? Да ли су могле присуствова-

баве важним питањима у погледу положаја жене. Недавно, 2023. године, објављена је књига Срђана Шаркића „A History of Serbian Mediaeval Law“, озбиљна и квалитетна монографија о српском средњовековном праву, прва на енглеском језику, што је чини доступном широј публици. Srđan Šarkiћ, *A History of Serbian Mediaeval Law*, Brill, Leiden – Boston 2023.

2 Ауторка је после додатних истраживања књигу претворила у монографију преумерену на жене у Дубровнику: „Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку“. Динић-Кнежевић није дала значаја реципираним ромејским изворима и то објашњава знатно мањи обим података о положају жена у Србији. Душанка Динић-Кнежевић, *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку*, САНУ, Београд 1974.

3 Када је у питању вероисповест, средњовековна Србија била је доминантно православна али је у њој живео и изван број католика. Католици су, по претпоставкама, били претежно мушкарци – трговци и плаћеници, који су долазили у Србију без својих породица. Тамо где извори изричито указују на верске разлике, ауторка им посвећује дужну пажњу. С обзиром на то да су се правни пореци комуна знатно угледали на правне поретке других јадранских комуна и били различити од правног поретка руралне Србије, ауторка их у овом делу не анализира (више: стр. 18–22).

ти најважнијим састанцима властеле и црквених великодостојника? Питања су бројна, а одговори у изворима оскудни. Кршљанин, детаљном анализом постојећих извора, даје одговоре на ова питања, уз детаљна образложења.

Монографија је поприлично обимна и садржински богата. Подељена је на шест делова (не рачунајући предговор и закључак): увод; затим (свакако најобимнији) део о положају жене у приватном праву (брачно право, породично право, наследно право, правна и пословна способност и имовинско право); положај жене у кривичном праву (са фокусом на сексуалне деликте); затим краћи делови: жене пред државним органима, жене и јавна власт, жене и црква. Завршава се са закључком на српском, енглеском и руском језику.

Ауторка нас на почетку упознаје са већ постојећом литературом о питању средњег века, као и о оним делима која нам објективно недовољно (што због квалитета, што због обухвата тема) приказују положај жене у средњовековној Србији.

Период који ауторка анализира јесте период од владавине Стефана Немање⁴ до пада Српске деспотовине. Ово је карактеристично за истраживања српске правне историје.

Извори који су коришћени при изради дела су велики законски зборници, владарске повеље, житија (уз дозу опрезности) и рецепирани извори ромејског световног права.⁵

4 Извори који покривају време пре Немањића су малобројни. Ђорђе Бубало у овоме види намерну интервенцију немањићких владара да се потисне сећање на њихове претходнике: „Дакле, свесном тежњом Немањиних потомака, животописаца, владари који су држали српски трон у старија времена гурнути су у заборав. Мислим да је њихово наслеђе препуштено пропадању, мада нема доказа да је намерно уништавано”. Он истиче и да веома често сазнајемо не оно што бисмо желели, већ оно што нам је историја наметнула. Извори су често субјективни, па и то треба имати на уму при сваком историјском (у овом случају правно-историјском) истраживању. Види: Ђорђе Бубало, „Пре и после Стефана Немање: историјска прекретница или *damnatio memoriae*“, Милан Радујко (ур.), *Стефан Немања – њрејодобни Симеон Мироточиви: Зборник радова*, Институт за историју уметности Филозофског факултета у Београду, Митрополија црногорско-приморска, Епархија будимљанско-никшићка, Институт за српски језик САНУ, Београд – Беране 2016, 243–250.

5 Када су у питању рецепирани извори ромејског права, у науци нема консензуса у којој мери, и да ли су се у пракси уопште примењивали или су остали само мртво слово на папиру. Један од аргумената у прилог томе да се ове норме у пракси нису примењивале истиче српску средњовековну сталешку разноликост и неједнак третман – док су, барем пред формалним законом, у Ромејском царству сви били једнаки. Међутим, у пракси је и то упитно, обзиром на то да је и у Ромејском царству морало бити раслојавања становништва, самим тим и другачијег правног третмана (стр. 22–30).

Кршљанин већ на почетку указује на своје опредељење у избору терминологије коју користи, па тако нпр. користи „Ромејско царство“ и „ромејски“ уместо „Византија“ и „византијски“.⁶ Књигу чини лаком за разумевање чак и једном лаику дајући објашњења и преводе изворних текстова, често исправљајући постојеће погрешне преводе неких речи, као и прилагођавајући их контексту и духу времена у којем су настале. На тај начин читаоцу јасније и потпуније приближава мисли канониста и законодаваца тог времена.

Ауторка упоредо цитира из различитих извора прописе који се баве сличним питањима, често дајући коментаре да ли је нешто заправо било примењивано у Србији тог времена.

Нез Друштвена перцепција жене и даље је, у великој мери, везана за њену мајчинску улогу, и није чудно што је ово било знатно изражено у патријархалном средњем веку. Црква је наглашавала улогу жене као верне супруге и пожртвоване мајке. Брак и остваривање потомства нису биле само личне, већ и правне и друштвене обавезе.

Неизбежно је наићи на правне празнине које постоје, што и не изненађује с обзиром на то да је обичајно право било неспорно најзначајнији извор права у средњовековној Србији. Многе правне норме су се подразумевале и, нажалост, често нису биле записиване. Други разлог је то што је (као и у другим правним системима тог доба) већина норми била записана казуистички, што значи да законодавац није регулисао неке честе случајеве који су били познати народу тј. које је народ већ регулисао у пракси, понављањем, и имао свест о њиховој обавезности.

Да сумирамо, најзначајнији извори које ауторка користи били су Законоправило Св. Саве, сва три дела Душанове кодификације: Душанов законик, тзв. Јустинијанов закон и Скраћена Синтагма Матије Властара, уз допуњавање и консултовање Потпуне Синтагме ради канонских питања.

Кршљанин излаже материју претежно држећи се пандектне поделе грађанског права, надаље полазећи од приватне ка јавној сфери права. Жене су тада засигурно имале већу улогу у приватној сфери, а за послове у јавној сфери се скоро подразумевало да их обављају мушкарци (ту наравно постоје изузеци), што је условило овакав распоред.

6 Како и ауторка истиче, становници Византије су себе називали Римљанима, а своју државу Римским царством. Ради диференцирања од класичног Рима, како је званични језик царства био грчки, користи изразе грчког порекла „ромејски“ и „Ромејско царство“. Још један разлог који наводи је то што је израз „византијски“ стекао одређену негативну конотацију, барем на Западу, изазвану искривљеном сликом о царству на Босфору. Референца на књигу проф. Кршљанин.

У делу посвећеном грађанском праву ауторка нас прво спроводи кроз брачно право и брачне односе. Помиње три фазе развоја брака, од обичајноправне, претхришћанске концепције брака па до брачних односа за време Немањића и све већег инсистирања на црквеном венчању у складу са канонима као јединим исправним путем. Законоправило и Жичка повеља Стефана Немањића представљају велику прекретницу у Србији тог доба, уводећи хришћанска правила у погледу брака. Као врхунац таквог развоја долази и трећа фаза која долази са Душановим царством и законодавством.

Затим анализира форму закључења брака, упознаје нас са термином као што је „обручење“ тј. веридба и условима за закључење брака, као и брачним сметњама и самим брачним животом. Брак се тешко раскидао, али је развод ипак био могућ. Сагласност родитеља супружника била је итекако важан услов за склапање брака. Примећујемо да су средњовековни извори имали прилично полно равноправне термине за ступање у брак.⁷ Женино остављање мужа се у неким случајевима квалификује као „бесновање“ тј. нека врста лудила, међутим ово је само реторски, не и правно. Жена која би напустила мужа била би телесно кажњавана ако не би имала своју имовину. Ово је прописано у Жичкој повељи Стефана Првовенчаног, која садржи велики и важан део о брачном праву.⁸

Она даље набраја бракоразводне узроке, кривице жене и мужа – списак који није био једнак за оба супружника. Само једна прељуба жене била је довољна да муж мора да се разведе од ње како не би био кажњен као сводник, док је муж могао имати више таквих „излета“ са стране и то не би био основ за раскид брака. Жена би могла да се разведе само у случају да и после опомене мушкарац остане у односу са љубавницом, као и ако је држи у кући (стр. 151). Страна која иницира развод увек је била крива, али жена је била крива и ако се преузда пошто је остављена, док се мужу у таквим околностима праштала нова женидба.

У делу посвећеном брачном и породичном праву примећујемо како је хришћанска концепција брака неговала идеју о хармоничном сједињењу супружника, а то можемо запазити и у терминологији и полно равноправним терминима. Законоправило преноси дефиницију брака Херенија Модестина: „Брак је спајање мужа и жене и

7 Интересантан је термин „мужити се“ за жену који је ишчезао из употребе, док је свима добро познат термин „женити се“. И када се говори неутрално о томе да се брак разводи, често се каже да се супружници „распуштају“ (стр. 140. и 141).

8 „А ако нема имовину, телесном казном да се казни, како буде по вољи њеног мужа. Казнивши је, да је води. Ако не усхтедне да је води, то по кажњавању да је прода, коме он хоће.“ Више о овоме види: стр. 173.

заједништво у целом животу; заједница божанственог и човечанског права“ (стр. 35).

Насупрот овоме, у изворима се ипак чешће среће идеја о повлашћенијем положају мушкарца. То примећујемо кроз различите норме у обичајном праву, али и у брачној и у породичној сфери.

Надаље ауторка упућује на горе поменуто питање да ли је жена могла имати и располагати сопственом имовином. Из сачуваних уговора сазнајемо да је жена могла имати своју имовину, па чак и непокретну. Жена је такође могла да ослободи роба. Кршљанин у овом делу систематично приказује примере малобројних сачуваних номичких исправа. Као најзначајнију од њих спомиње купопродајни уговор из периода Српског царства (1346–1371) којим је жена по имену Доброслава, Каросова кћи, са децом продала свој двор у Призрену. Извесно је да је жена имала пуну правну и пословну способност као и мушкарци.

У делу посвећеном кривичном праву фокус је на сексуалним деликтима и брачним преступима, који су у изворима свакако и највише присутни. Занимљиво је поменути да су у многим средњовековним правима, нарочито у земљама Западне Европе, оптужбе за вештичарење биле усмераване против жена, док у средњовековној Србији нема трага тако нечега.⁹ Ауторка се водила принципом да при избору кривичних дела обрати пажњу на она у којима је улога жене на одређени начин израженије присутна, било као учиниоца или као жртве. Отмици жене дата је посебна пажња у изворима, као најтежем сексуалном деликту поред силовања. У пар наврата ауторка наглашава значај девичанства жртве код сексуалних деликата из пар разлога. Казне су строже прописане ако је силована девојка била девица. Међутим ово углавном није учињено с обзиром на њене трауме, већ зато што би девојци шанса за брак била изгледно мања. Мушкарац који би силовао жену заправо би отео жртвино девичанство њеном мужу или веренику. Већина норми у изворима кривичног права гласи у мушком роду и о учиниоцу и о жртви. У Душановом закону код силовања пажња је усмеравана на сталешки положај учиниоца и жртве.

После кривичног права, ауторка говори о женама у јавној сфери. Наглашава да је положај жена пред државним органима био веома добар, с обзиром да у овом делу очекујемо највећу дискриминацију жене. Почине са женама као странкама пред судом. Како су жене могле бити и поротници, извесно је да су се могле појављивати као странке. Помиње и занимљив 104. члан Законика, који говори о же-

⁹ Једини пример је љубавни напатак. Више о томе у одељку: Жене, злочин и чаролија (стр. 367).

нином примању судског позива у одсуству мужа (стр. 375).¹⁰ Жена је могла бити позвана на суд као удовица и мужевљева наследница ради неког дуга који је он оставио, али и независно од тога, из неког разлога који се тиче ње саме. Кад је реч о монахињама, оне које су позване на суд нису се изводиле из манастира већ је требало да пошаљу своје заступнике. У одељку о женама као сведоцима ауторка, између осталог, наводи најстарији извор који говори о сведочењу у немањићкој држави. Ради се о сведочењу властелинке на сабору који је велики жупан Стефан Немања сазвао ради расправљања о борби против јереси. Неки реципирани ромејски извори покушавали су да ограниче женско сведочење само на узак круг „женских питања“. Жене су се појављивале и као поротници, међутим можда само женским странкама.

Даље је реч о женама на престолу. Жена се никада није нашла на престолу средњовековне Србије. Међутим несумњиво је да су жене из владарске породице учествовале у вршењу јавне власти (првенствено владарева мајка или супруга). Појављивале су се на државним саборима, у ужем кругу неформалног савета, а некада и у намесничкој улози.

Положај жена у цркви био је секундаран у односу на мушкарце. Није било никаквог учешћа жена у клиру. Жене су током менструације сматране нечистим и нису смеле тада да долазе у цркву. Ово можемо приписати ондашњем домету медицине и традиционалним схватањима. Жене у цркви треба да ћуте, а свако њихово запиткивање у јавности сматрало се неприкладним. Ако су, пак, желеле да сазнају нешто о духовним питањима, требало је да та питања поставе приватно, у кући, свом мужу. И као монахиње биле су у лошијем положају у односу на мушкарце монахе. Ауторка истиче занимљив дуализам. Иако је жена у цркви имала секундарну улогу, ауторитет који је монашка риза носила са собом омогућавао је жени која не припада властеоском сталежу извесну моћ и самосталност.

Дело ауторка завршава закључком у коме сумира основне тезе и утиске. Она закључује да је положај жене у Србији средњег века био прилично добар за стандарде средњовековне Европе. Закључак оставља дубок утисак на читаоца и представља логичан завршетак целине. Наводи нас на размишљање и подсећа да ток историје није пут непрекидног напретка. Ово можемо протумачити на различите

10 Наводи мишљења Соловјева и Бубала о овом члану, који тврде да жена не може примити позив у мужевљево име нити, сходно томе, заступати мужа на суду. Што се тиче обрнутог случаја, ситуација је другачија: забрана примања позива за другог прописана је само за жену.

начине. Ауторка нам оставља да закључимо сами за себе какав је живот жене био а какав је данас, и да размислимо да ли непрекидно напредујемо или само временом намећемо другачија очекивања и стандарде женама.

Читалац који би се упустио у читање скоро 500 страна овог дела стекао би не само дубље сазнање о положају жене већ и о целом средњем веку, и спознао начин на који су људи тог доба функционисали у различитим животним сферама. У питању је драгоцен допринос српској правној историји, посебно када је реч о теми коју су многи само површно обрађивали. Читаоцу је омогућено да на један систематичан и детаљан начин спозна и друштвени и правни положај жене. Ауторка успешно и са великом дозом труда, пажње и преданости живописно представља средњовековне изворе читаоцу. Детаљно пореди положај жене и положај мушкарца у нормама које се тичу сличног или истог предмета, те појашњава да ли и како се разликују те норме.

Нина Кршљанин својим делом доприноси бољем разумевању значаја жене у једном историјском периоду у којем се чини да она није имала истакнуту улогу. Наводи нас на размишљање о томе колико је жена које су изостале из страница историје а чије улоге нису биле ништа мање значајне од улоге једног мушкарца. Штавише, у временима ратова, када су жене остајале без мужева и синова, оне су биле те које су носиле титулу главе породице преносећи на себе сву тежину опстанка, и оне улоге које им традиционално нису припадале.

Положај жене кроз историју је био разнолик. Вековима касније жене су се бориле за нека права која су им била омогућена у средњем веку. Друштво је често, па и данас, склоно да потцењује способност жена за одређене функције и оспорава њихов успех. У времену када се родна равноправност све више афирмише, познавање историјског контекста је веома важно. С тим у вези, веома је значајно разумети како су жене живеле и како се њихов положај мењао кроз време. Ова књига представља изврсну прилику за то разумевање, бар што се тиче Србије.

БИБЛИОГРАФИЈА

Ђорђе Бубало, „Пре и после Стефана Немање: историјска прекретница или *damnatio memoriae*“, Милан Радујко (ур.), *Стефан Немања – ирејодобни Симеон Мироточиви: Зборник радова*, Институт за историју уметности Филозофског факултета у Београду, Митрополија црно-

горско-приморска, Епархија будимљанско-никшићка, Институт за српски језик САНУ, Београд – Беране 2016, 243–250.

Душанка Динић-Кнежевић, *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку*, САНУ, Београд 1974.

Стојан Новаковић (прир.), *Законик Стефана Душана цара српског, 1349. и 1354. (грубо издање)*, Задужбина Илије М. Коларца, Београд 1898.

Srđan Šarkiћ, *A History of Serbian Mediaeval Law*, Brill, Leiden – Boston 2023.

Рад приспео / Paper received: 23.5.2025.

Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 1.6.2025.

Симо М. ИЛИЋ*

ПОВОДОМ ПРЕВОДА ПЕДЕСЕТЕ КЊИГЕ
ЈУСТИНИЈАНОВИХ ДИГЕСТА:
ИНТЕРВЈУ СА ПРОФЕСОРОМ
ДР САМИРОМ АЛИЧИЋЕМ

Јустинијанова кодификација је по многим најзначајнији правни споменик у историји. Поред тога што нам открива хиљаду двеста година дугу римску правну традицију, изучавањем њене касније употребе, без прекида у Византији и почев од дванаестог века у Западној Европи, можемо сагледати историју средњовековног и нововековног права, а у великом делу и постанак савременог законодавства. Од четири дела кодификације најобимнији и најсвестранији, па због тога и најутицајнији, свакако су Дигеста – енциклопедијско дело састављено од систематизованих фрагмената из најзначајнијих дела римских правника.

Историја изучавања Дигеста је превише обимна, њом се на овом месту не можемо детаљно бавити, али је потребно нагласити да су Дигеста привлачила најразличитије профиле научника и лаика заинтересованих за римско право, римску и античку историју, латински језик, али и за специфичан стил живота старих Римљана. Мој први контакт са Дигестима догодио се још у средњој школи када сам добио задатак да научим педесет латинских изрека. Тада сам приметио да крај неких пише име аутора, а крај неких и Дигеста. Једна од њих је гласила *Libertas inaestimabilis res est* – слобода је непроцењива ствар. Шта су та Дигеста научио сам на факултету, а данас сам почаствован

* Студент мастер студија на Правном факултету Универзитета у Београду, simoilic@hotmail.com.

да о преводу педесете књиге на српски језик разговарам са професором доктором Самиром Аличићем.

Дуго у Србији није постојао превод Дигеста. Научници су читали овај извор или у изворном латинском тексту или у неком од превода на велике светске језике, док је студентима и лаицима овај текст био потпуно недоступан. Први напор да се Дигеста преведу на српски језик начинио је Антун Маленица, професор Правног факултета у Новом Саду. Он је 1997. године објавио превод прве књиге заједно са преводима конституција *Deo auctore, Tanta* и *Omni rei publicae*. Овај напор наставио је 2013. године проф. Аличић издајући превод девете књиге. Нажалост, књига је издата у ауторовом издању и није била дистрибуирана у књижарама, па се могла наћи само код аутора лично или у пар мањих библиотека које су успеле да је набаве. Овај пропуст исправљен је приликом издавања новог превода педесете књиге, коју је издао Институт за упоредно право, учинивши је јавно доступном на интернет страници Института.¹

Разговор са проф. Аличићем вођен је 27. јуна 2025. године у Београду. Аутор се посебно захваљује Институту за упоредно право на гостопримству и уступљеним просторијама за снимање овог интервјуа, као и Ружици Ристивојевић на сачињавању видео записа нашег разговора.

Симо Илић: Професор Самир Аличић је научни сарадник на Институту за упоредно право и професор римског права на Правном факултету Универзитета у Источном Сарајеву. Повод за наш данашњи разговор са професором Аличићем је излазак Педесете књиге Јустинијанових Дијеста, која је професор превео, а издао Институт за упоредно право. Данас ћемо разговарати са професором о римском праву у прошлости и у садашњости, у свету и у Србији. Професоре, хвала Вам што сте прислали да разговарамо са нама за Весник правне историје.

Самир Аличић: Хвала вама на позиву, почастиован сам. Иначе, имао сам већ прилике да сарађујем са вашим часописом, који смамтрам једном изузетно значајном иницијативом. У својству рецензента смо већ били сарађивали и надам се да ћемо наћи и других начина да остваримо сарадњу и у будућности.

Симо Илић: Хвала. Може ли нам рећи, када сте завршили правни факултет, када сте били млади, шта Вас је одредило ка римском праву?

1 Књигу можете прочитати/преузети на интернет адреси: http://ricl.iup.rs/2186/1/Diestia_10.1.2025.pdf.

Самир Аличић: Рецимо да, на неки начин, било је наравно и на мере да се посветим римском праву, а било је помало и неког следа догађаја који ме је упутио ка томе. Свакако кључну улогу у почетку мог научног рада и у чињеници да сам се определио за римско право, имао је професор Антун Маленица, мој ментор и принципал из Новог Сада. Међутим, требало би рећи, кад се ради о мотивима, зашто сам се на крају определио конкретно за романистички приступ праву, мислим да би то захтевало једно претходно мало објашњење. Покушаћу да будем кратак, јер кад причамо о правним областима, можемо да их дефинишемо, на пример, по предмету или по методу. Можемо рећи да се неко бави уставним правом, да се бави грађанским правом, кривичним правом, управним правом и тако даље. Значи, бави се једном облашћу права, једним скупом правних норми. То је један од начина како дефинишемо правне области или предмете на правном факултету, ако причамо о наставним дисциплинама уместо научних.

Римско право може да значи две ствари, које су, додуше, увек међусобно повезане. У суштини, једна без друге не би требало да постоје. Прво јесте да је то научна област која се бави римским правом. Изучавање римског права, као кад кажете породичним или уставним правом, мислимо ту, наравно, на право старог Рима. Отприлике од оснивања града Рима, обично узимамо ону легендарну 754. пре нове ере, па до Јустинијанове смрти 565. и његовом каснијом историјом. Међутим, можемо рећи да се неко бави, рецимо, теоријом права, правном социологијом, правном економијом, позитивним правом и тако даље. Значи, можемо говорити о правним областима, методолошки дефинисаним. Неко се бави, на пример, и упоредним правом. Ми смо управо на Институту за упоредно право (код нас тај предмет не постоји као посебан на правном факултету, али постоји као научна дисциплина и на маси страних универзитета постоји као наставна дисциплина или као посебни предмет). Оно се заправо бави свим овим различитим правним областима које сам набројао и многим другим. Може да се бави у теорији облигационим, стварним, наследним и другим гранама права, али кроз компаративистички приступ, упоређујући различите правне системе, различита правна решења у појединим областима.

Дакле, римско право може да буде понекада и методолошки приступ савременом праву: на који су начин настала правна решења која данас примењујемо, зашто су она таква каква јесу – полазећи од изворног значења која су она имала у античком римском праву. Римско право такође може да буде један начин како можемо размишљати о другачијим и новим правним решењима, налазећи инспирацију у

античким правним текстовима. Е, видите, тај неки приступ, једног онако мало другачијег погледа на право, ме је привукао римском праву. Могућност, рецимо, да између осталог и савремено право посматрамо кроз призму његовог настанка.

Симо Илић: *Колико је њисујино римско ѡраво у савременом ѡраву?*

Самир Аличић: Што се тиче изворног римског права, требало би рећи да ми данас више не примењујемо изворне римске правне текстове, мада је то у многим земљама релативно донедавно био случај. На пример у Немачкој, до ступања на снагу Немачког грађанског законика, до 1900. године је судија могао да донесе пресуду на основу Пандекта или Дигеста. У Грчкој до 1946. године примењиван је Хексабиблос Константина Харменопулоса, једна у ствари прерада Јустинијанове кодификације у шест књига на грчком језику. Значи, у не тако давној прошлости је римско право било примењивано у његовом изворном облику. Данас то углавном више није случај. Постоје неки изузеци, рецимо, у малој Републици Сан Марино је могуће и даље да судија донесе пресуду директно на основу Јустинијанових Дигеста, на основу, дакле, римских правних текстова на латинском. Исто тако ће неко ко се бави римским правом са поносом рећи да, на пример, у Каталонији може да се користи као средство за образложење судских пресуда. Занимљиво је још и да се у Јужноафричкој Републици понекад примењује ради попуњавања правних празнина, да су многе регуле римског права постале обичајна правила међународног јавног права, углавном захваљујући Хугу Гроцијусу, да се многи римски закони који се односе на цркву примењују као део црквеног права и тако даље. Међутим, у целости, у односу на масу правних норми, то су ипак егзотични изузеци.

Ми данас више не примењујемо римско право у његовом изворном облику. Ми смо на неки начин ту везу са прошлошћу, кад се ради, ево рецимо, о приватном праву, пресекли онога тренутка кад су донети савремени грађански законици. Значи, када је донет, рецимо, француски *Code Civil* из 1804. године, или за нас врло важан Аустријски грађански законик из 1811. године, а после немачки, швајцарски. То су били, у суштини, законици који су после били модел за законодавство других земаља, које су их, углавном, истраживале у упоредно-правном смислу и које су врло ретко тражиле у изворном римском праву нова правна решења, него су обично копирале те велике грађанске законице. Они су написани били на савременим језицима, дакле, на француском, немачком, данас на многим другим, имате кинески, руски... саудијски грађански законик је недавно ступио на снагу, на арапском. Ти грађански законици више

нису изворно римско право, значи ми данас више немамо могућности да донесемо пресуду у Србији на основу Јустинијанових Дигеста. У извесној мери преведени су на стране језике, прилагођени су новим потребама. То је разлика у односу на друге правне системе, где је та веза са прошлошћу врло видљива. На пример, видите, у Британији најстарији закон који је и даље у примени делимично, четири његова поглавља, ја мислим да се зове *Statute of Marlborough*, чини ми се, је из 1267. године. Четири његова поглавља су и даље у примени, односе се, углавном, на накнаду штете. И многе касније, рецимо, судске пресуде, чак неки кажу да, иако није непосредно у примени, али *Magna carta libertatum* из 1215. године је и даље, на неки начин, један од темељних аката енглеске уставности. Или у исламском или шеријатском праву, наравно, има нових правних решења, али и даље основу тога права чини Куран, Суна и тако даље. Дакле, вековима стари писани споменици, које су и данашњи правници у стању да консултују директно и да је непосредно примењују на суду.

То са римским правом више није случај. Међутим, наше савремено право се највећим делом заснива на решењима из римског права. Дакле, по томе се разликује управо овај наш правни систем, који ми обично зовемо европско-континентални правни систем, Енглези и Американци га зову *civil law* или *roman law*, односно систем грађанског права или римског права, који је углавном доминантан у континенталној Европи, Латинској Америци и великом делу Африке и Азије. Углавном у Кини, Јапану, другим земљама далеког истока, Русији, другим земљама бившег Совјетског Савеза, многим земљама које су биле европске колоније, али и некима које никада нису биле колоније, али су под европским утицајем прихватиле римску правну традицију, као рецимо Република Турска, неке земље на Блиском истоку итд. У суштини, наша правна решења се углавном заснивају на римским. То више, дакле, нису изворно римски правни текстови, али појмови, дефиниције, маса норми и правила, терминологија коју користимо, она је, можемо рећи, далеко највећим делом заснована на римским правним решењима.

То се види већ по језику, на неки начин, наш правни језик је засићен латинским терминима, рецимо облигација, тестамент и тако даље, који су понекад транскрибовани, комисорна клаузула или *lex commissoria*. Могао бих да се сетим још много тога, али понекад су, међутим, у питању преводи латинских термина, на пример, користимо изразе својина, који је превод од латинског термина *proprietas*, *proprius* – свој, сопствени или пак власништво, који потиче од термина *dominium*. *Dominus* може да значи и власник, али уједно и владар, господар и тако даље. То је видљиво већ на основу самог језика, али

није у питању само правнички жаргон, него можемо рећи да се наше право углавном заснива на римском праву и да је то баш оно што га, на неки начин, дефинише. Зашто су, рецимо, наша правна решења сличнија правним решењима Турске или Аргентине или Кине, мада нам је Велика Британија географски и културно ближа, али је то један потпуно другачији правни систем.

Симо Илић: *Можеће ли нам рећи због чега стје се одлучили за њевод Дијесџа у којима је у највећој мери сачувано римско њривајно њраво? Да ли је њо била чистја научна знањижеља или мислиће да њо има неку дирекћнију њрмену данас, на нашем јујословенском њростџору?*

Самир Аличић: Мислим да би можда прво требало рећи зашто уопште превод. Треба рећи најпре да је латински мртав језик, за разлику, рецимо, од енглеског или арапског, и док су, на пример, *common law* правници, дакле, англосаксонски или англоамерички, или пак шеријатски правници, у стању да и даље читају средњовековне правне текстове, ми не можемо готово ништа да читамо од наше правне заоставштине, што је написано пре негде можда осамнаестог или деветнаестог века. Не само текстови Старог Рима, него ни дела каснијих правника, многа капитална дела европско-континенталне јуриспруденције, на пример, дела Хуга Гроциуса, или седамнаестог века, су написана на латинском језику, који данас зна врло мали број, не само људи уопште, него врло мали број правника, тако да је превођење тих текстова за нас од кардиналног значаја.

Требало би рећи да за Јустинијанова Дигеста нико не спори значај превода, то је нешто што апсолутно морамо да урадимо у блиској будућности, јер све мањи број правника зна латински. Не постоји начин да се ово реши за сада, како бисмо могли рећи, неким техничким средствима, зато што електронски преводиоци, вештачка интелигенција и слични алати одрађују сада већ све бољи и бољи посао са превођењем модерних језика. Некада, у не тако давној прошлости *Google Translate*, кад је био на почетку обично није личио ни на шта, а сад ће вам сасвим коректно превести неки текст на савременом језику. Морам рећи да кад се ради о латинским текстовима, а посебно правним, изгледа да је још увек далеко од тога да неки чет бот или *Google Translate* може да их преведе. Ја сам вршио пар пута експерименте са тиме, могу вам рећи да су добијани врло често непрецизни, а понекада потпуно бесмислени преводи латинских правних текстова. За сада још увек постоји потреба да се то ради и да то обављају људи. Јустинијанова Дигеста су преведена на многе светске језике. То је најзначајнији правни споменик у историји и данас има-

те преводе на енглески, од којих је онај стари Скотов (*Scott*) превод доступан и на интернету, у слободном приступу. Преведена су или се тренутно преводе Јустинијанова Дигеста на велике светске језике, као што су немачки, италијански, шпански, кинески, руски, па и на неке мање језике. Рецимо, холандски језик, Холанђани раде или не знам да ли су у међувремену већ и завршили тај превод педесете књиге Дигеста. Нажалост не знам холандски па га нисам консултовао. ...на пољски и тако даље. Дакле, да постоји потреба за преводом, ту нема никакве сумње.

Сад, у чему је правни значај Јустинијанових Дигеста? Па она су највећи део Јустинијанове кодификације. Од шездесет шест књига, педесет чине Дигеста, далеко најобимнији, а највећи део онога што знамо о римском праву и највећи део реципираних института потиче из Јустинијанове кодификације. Значај тог превода јесте у томе што оно на неки начин демистификује римско право, будући да су углавном данашњи правници своје неке ставове о римским правним институтима изградили на основу препричаног римског права у монографијама, научим чланцима, на предавањима на правном факултету, у уџбеницима и тако даље, а највише што су могли да виде је можда неки текст који им је професор показао из практикума или на презентацији на вежбама. У вези с тиме би требало рећи да нам преводи омогућавају да видимо како је изгледало римско право у свом изворном, непрерађеном облику. Е сад, зашто сам се конкретно определио за Дигеста? И зашто за ову књигу? Дигеста, рекли смо, зато што је најважнији римски правни споменик.

Код нас не постоји тренутно иницијатива, а вероватно, пошто смо ипак мала земља, чак и са овим околним земљама у којим се говори наш језик суштински нема неког изгледа да бисмо у блиској будућности могли превести свих педесет књига, тако да смо се одлучили за један други приступ. Будући да је иначе на многим симпозијумима и конгресима романиста дата подршка покушајима да се Дигеста преведу парцијално, да у неким земљама где не постоје услови, као код нас, за превод свих педесет књига, да се преведу поједине важније књиге. Будући да је то углавном наишло на позитиван одзив у међународној стручној јавности, професор Антун Маленица је сад већ давних деведесетих година превео прву књигу Јустинијанових Дигеста. То је књига која садржи, на неки начин, увод у право, дакле структуру, поделе права, кључне правне појмове, податке о развоју римске правне науке, поједине важне класификације и слично. Он је урадио један изванредан посао на томе преводу и ја сам одлучио да касније просто наставим са тиме. Да не идемо дакле редом, да не

иде сада друга, трећа књига и тако даље, него у зависности од значаја појединих књига, а и наших научних интересовања, да преводимо поједине књиге. Касније сам ја превео девету књигу Дигеста. Значи прва књига коју сам превео је заправо девета књига Јустинијанових Дигеста, коју сам објавио 2013. године у једном скромном ауторском издању, које се сада више углавном и не може наћи у слободној продаји, једино се може код мене набавити или се наћи у библиотекама које га имају. Разлог за превод баш девете књиге је био тај што се то поклапало са мојим научним интересовањима. Та књига углавном садржи право накнаде штете – вануговорну одговорност. Будући да је моја докторска дисертација, коју сам иначе одбранио на нашем факултету, Правном факултету Универзитета у Београду 2011. године, под менторством покојног професора Мирослава Милошевића и професорице Милене Полојац, будући да се она управо односила на Аквилијев закон, тј. на вануговорну одговорност, велики део те књиге сам већ био обрадио у својој докторској дисертацији.

Онда сам одлучио да уложим један додатни напор и да је научној и стручној јавности представим у целости. Требало би рећи да сам се још тада интересовао за правна правила или регуле римског права и да сам написао пар чланака на ту тему доста давно, још негде можда 2008. или 2009. године, док сам био асистент, и тада сам чак био објавио превод последњег титулуса *De diversis regulis iuris antiqui* у часопису Европски правник, који данас више не излази и који се тешко може наћи. Просто сам сматрао да је на неки начин интересантно да те регуле или правила римског права које се налазе на самоме крају зборника учиним доступим стручној јавности. Ова књига садржи два изузетно значајна поглавља, можда најзначајнија два титулуса Јустинијанових Дигеста су у последњој књизи, то су: претпоследње поглавље *De verborum significatione* – „О значењу речи“, које садржи правне дефиниције, и последње поглавље, *De diversis regulis iuris* – „О различитим правилима старог права“, које садржи правна правила, латинске правне изреке и максиме. Зато сам одлучио да је преведем у целости. Већи део те књиге, првих петнаест поглавља, углавном садржи римско пореско, управно, административно право и муниципално право, то јест право самоуправних градова, муниципија, колонија римских грађана, што је једна тема која углавном интересује само специјалисте из ове области који се тиме баве. Али пре свега због последња два поглавља сматрао сам да је то једна од важнијих књига Јустинијанових Дигеста. Бавио сам се, међутим, упоредо и другим стварима, тако да се посао развукао на целих седам година, а није баш било потребе да траје толико дуго, тако да је тек недавно изашла из штампе.

Наравно, намеравам у некој блиској будућности да наставим са тим радом. Добио сам уверавање од неких других колега, између осталог од професора Мирзе Хебиба са Правног факултета Универзитета у Сарајеву, који су прихватили сличну идеју да раде на преводу још једне књиге Јустинијанових Дигеста, па се надам да ће и други наставити по овоме моделу и да ће бити у будућности још таквих превода, а надам се и мојих.

Симо Илић: *Можеће ли нам рећи са којим пошешкоћама сће се суочавали преводећи латински шексџ на савремени српски језик?*

Самир Аличић: Рецимо да је можда кључна тешкоћа била та да не придам латинском тексту неко значење које он можда није имао и да не будем превише одређен у преводу. Разлог геста био је овај: пошао сам од претпоставке да ће људи у будућности своју прву импресију те књиге Јустинијанових Дигеста да стекну на основу превода, а не на основу латинског текста. Јер кад прочитате прво превод, он ће на вас оставити неки утисак у погледу тога шта би евентуално могло бити значење латинског текста. Трудио сам се да с једне стране будем што је могуће вернији преводу у лингвистичком смислу, да пренесем шта стварно пише у том тексту, али не нужно и шта је могло бити његово значење. Зашто? Зато што су поједини текстови тумачени на врло различите начине. О појединим од тих регула људи су писали посебне студије, неко је можда докторирао на само једној регули анализирајући њено значење у свим могућим аспектима. Претпоставити да бих ја као једна особа био у стању да интерпретирам целокупну књигу Јустинијанових Дигеста, то би било препретенциозно. Зато сам се трудио тамо где је било више различитих могућих тумачења да на неки начин превод оставим, не могу баш рећи нејасним, али да дословце преведем без претензије шта би могло бити значење тога. Да остане отворено за различита могућа тумачења. Не мислим да је то погрешно, неко ће наравно критиковати тај приступ и то је у реду.

Има различитих приступа у превођењу, али и иначе су, знате, те регуле врло често биле на неки начин управо дефинисане на тај начин да могу бити и уопштене и тумачене на различите начине. А то се понекад сматра и врлином, јер омогућава даљи развој права путем тумачења. Неки кажу да је можда једна од кључних врлина Француског грађанског законика била та разливеност и не претерана прецизност одредаба, која је омогућавала да се он прилагођава новим потребама путем тумачења. Дакле, трудио сам се да једноставно превод остане што вернији изворном латинском тексту. Чак и ако тако понекад делује можда нејасно, али тумачење и превод су две различите ствари. Превод значи шта ту пише, а шта значи, е, о томе наравно

још можемо да дискутујемо. Шта је то значило за Римљане, шта значи данас, шта је значило у различитим епохама, можда није исто значило за Јустинијанове правнике и за класичне правнике и тако даље. О томе, дакле, можемо дискутовати.

Друга ствар коју сам се трудио да учиним јесте била да, у мери у којој је то могуће, задржим редослед текста изворног латинског пасуса који преводим. Наравно, извесни компромиси су морали бити учињени зато што наш језик не трпи реченицу где би се, на пример, глагол нашао на крају реченице, што је уобичајено у латинском, или ми обично кажемо плаво небо. Не бисмо рекли небо плаво. Римљани би међутим рекли управо тако. Прво би ставили именицу, па онда придев, што је иначе карактеристика романских језика. Ту сам направио неопходне инверзије. Међутим, кад се ради о сегментима реченице, о појединим простим реченицама, унутар једне сложене реченице, ту сам се трудио да задржим редослед из латинског текста. Чак и ако тако добијени превод понекад мало стилски рогобатно звучи, руководио сам са чињеницом да је ово ипак правни стручни превод, да можда није толико битно да буде језички леп, да ми је било некако важније да ће будући читалац моћи, ако буде упоредо пратио у латинском тексту, мање више да идентификује шта је шта од латинских правних појмова, шта сам превео на који начин.

Било је ту и других тешкоћа, зато што наравно за поједине латинске термине ми немамо адекватан превод, или се могу превести на више начина. Требало је понекад одабрати праву реч којом ћете превести нешто. Некад сам био у недоумици да ли неки појам да транскрибујем, на пример да напишем, ако пише *iniuria*, да баш тако транскрибујемо, али на српском, и то ћирилицом *инјурија* баш да напишем, или пак то у том контексту можда значи нешто друго, можда кривица, можда противправност, или нешто треће.

Свестан сам тога да се поједина решења до којих сам дошао могу критиковати и то је сасвим у реду... да, наравно, увек је могуће да има грешака и недоследности, стручна јавност ће рећи своје шта мисли о томе и спреман сам да можда и ревидирам неке своје ставове у будућности и то би отприлике било то. Трудио сам се да будем што је могуће вернији латинском тексту, мада и ту сам морао направити неке компромисе јер ове изреке или регуле римског права, оне су често некако готово литерарно лепе, готово као неке пословице, ту понекада, нисам баш смео да будем превише доследан, понекада их је требало радије препричати да не уништим лепоту латинског израза.

Симо Илић: *Па добро, можете ли нам рећи нешто о рејулама? Како су оне настале и каква је била њихова даља еволуција?*

Самир Аличић: Наравно, бавио сам се тиме дуго времена. Има и већих стручњака од мене за ову област, али мислим да вам могу рећи сасвим довољно колико ће ово интересовати ширу стручну јавност, како бисмо рекли. Дакле, што се тиче латинских регула или правних правила, у питању су на неки начин општа правна правила, која у неком уопштеном смислу постављају једну врсту опште правне норме. То је нешто што је за нас потпуно нормално. Ако кажу на пример, *quod initio viciozum est non potest tractu temporis convalescere* – што је од почетка правно неваљано или неважеће, не може оснажити протеком времена... има и безброј других, које сад не бих набрајао, то је углавном манир у којем ми данас регулишемо друштвене односе. Углавном су наши закони засновани на општим правним нормама. Римско право је међутим било казуистичко право, римско пре свега преткласично и класично право, посткласично нешто мање, било је засновано на конкретним случајима из праксе и мишљењима правника, поводом некад стварних, а некад хипотетичких случајева, али увек поводом конкретног случаја. И онда су ти случајеви постајали преседани за одлучивање у будућности. Требало би рећи да ми данас стварамо правну норму тако да је она нека апсолутно дата истина или позитивно право које треба да важи у будућности. Покушавамо да предвидимо шта се може десити и стварамо општу правну норму која се онда примењује на конкретне случајеве. Римски метод је био управо обрнут. Полазило се од конкретних случајева, али често су уочавали сличности које постоје у разним конкретним случајевима и онда су методом апстракције класични правници стварали те правне регуле. Односно нека општа правна правила. Можемо рећи да су они, према томе, ишли више том неком индуктивном методом – од више појединачних случајева као општем правилу. Ми идемо некако обрнуто. Ми изводимо дедукцијом правила за конкретан случај од општег правног правила.

Самим тим значај регула у римском праву био је другачији него данас. Рекао бих мањи. Значај општих правних правила је био мањи, постојало је доста изузетака. Регule су више имале неку дидактичку улогу да би се лакше објаснило право. Ретко су биле опште важеће правне норме. Међутим, њихов значај је огроман за данашње право зато што су многе од тих регула римских правника, некад готово у дословном преводу на савремени језике, некад понешто измењене, и не само регуле, него и дефиниције одређења правних појмова, нашле место у савременим грађанским законима, или пак у земљама које немају грађанске законике у законодавствима попут нашега. Исто тако неке од њих су постале рецимо обичајна правила међународног јавног права и примењују се чак у свом изворном облику.

Све више се примећује нека тежња да се оне сматрају општеважећим правним принципима, што је један приступ који можемо пратити још од школе природног права, бар тамо негде од седамнаестог века, и чији су следбеници управо у тим регулама видели неке општеважеће, вредносно неутралне правне принципе који се могу применити на све. Те регуле се цитирају у пресудама међународних судова, често се користе као образложења судских пресуда суда у Стразбуру.

Симо Илић: *А дефиниције? Да ли су Римљани заиста мислили да је свако дефинисање ојасно по себи?*

Самир Аличић: Па јесте, то је дефинитивно оно што су рекли, дакле нема никакве дилеме, кажу: *Omnis definitio in iure civili periculosa est*. Свако дефинисање у грађанском праву је ризично, онда иде и образложење, па каже: *parum est enim, ut non subverti posset*. Ретке су, наиме, оне чији се смисао не би могао изокренути, на неки начин. Сматрали су да је то један релативно клизав терен и да дефинисање може, понекад, да буде мач са две оштрице и да може да се врло често манипулише значењем те дефиниције. Међутим, требало би рећи да је то једно питање које је делимично отворено и у данашњем праву. Неки, рецимо, грађански законици су ишли више у смеру дефинисања, чак некад објашњавања правних појмова. Француски грађански законик, који због тога има понекад, како бисмо рекли, разливене формулације, али је, с друге стране, разумљивији обичном човеку, јер објашњава правне појмове. С друге стране, германски модел, почевши, можда још од Аустријског грађанског законика, ишао је у другом смеру. Први нацрт *Codex Theresianus*-а критиковала је Марија Терезија, наводећи да сувише личи на уџбеник, да су ту неке ствари којима треба се бави правна наука, да закон треба да садржи само суву норму. У сличном смеру ишао је и Немачки грађански законик, где немате баш пуно законских дефиниција, више је сведен, како бисмо рекли, на суву норму чиме се, с једне стране, избегава ризик дефинисања, али, с друге стране, мање је разумљив обичном човеку.

Симо Илић: *Професоре, када се њрича у народу о римском љраву, обично се доживљава да је љто нешљто шљто је љстојало у некој далекој држави која се налазила у Иљалији, нечему шљто је нама љојрилично сљрано. Можељте ли Ви нама рећи нешљто о римском љраву на љилу Србије и њељовој исљјорији која даљшира још из анљшике?*

Самир Аличић: Са великим задовољством, то је једна врло интересантна тема. Прво бисмо требали истаћи, донекле са поносом, да је Србија једна од класичних земаља римског права. На подручју

данашње Србије, ако изузмемо регион Бачке, у којем ја живим, који никада није би инкорпорисан у Римску империју, и можда Северног Баната, на целој осталој територији Србије је примењивано римско право још у антици, будући да је дуже или краће време била део Римске империје... вековима, заправо, неколико стотина година. Али тамо још од последњих векова старе ере па до, рецимо, негде после Јустинијанове смрти, али до сеобе Словена, можемо рећи, можда са неким краћим прекидима у време сеобе народа, Србија је била део Римске империје, тако да је римско право било примењивано на тлу данашње Србије и у крајњој линији римско право никако не треба увезивати само за Италију. То је била једна империја која се протезала од Каспијског мора до Атлантика и врло често су територије ван европског или ван италијанског дела Римске империје давале значајан допринос развоју римског права. Немојмо заборавити да многи велики римски правници уопште нису били из Италије, него су били римски грађани из провинција, на пример, Салвије Јулијан је био и из Северне Африке, затим дуг је списак римских правника пореклом са истока, из данашње, рецимо, Сирије или Либана, можемо поменути Паула, Улпијана, један од значајних римских правника Модестин је био пореклом са ових простора, отприлике простора Илирика, бивше Југославије. Не знамо тачно одакле, али је могао бити са простора данашње Србије. У крајњој линији прва државна правна школа, дакле, *Mater Legum* или Мајка закона је основана у *Berytus*-у, у данашњем Бејруту, у Либану у трећем веку. Затим, Јустинијанова кодификација као најважнији римски правни споменик настала је у Цариграду, на Балкану, можемо рећи, ипак, просторима који су ближе нама него Италији.

Улоге Србије, односно простора данашње Србије, није била потпуно безначајна. Многе царске конституције су издате у Сирмијуму (*Sirmium*), поприличан број царских конституција је издат у Сирмијуму, данашњој Сремској Митровици. Затим, немојмо заборавити да је император Константин, који је и рођен у *Naissus*-у, у данашњем Нишу, издао изванредан број конституција које су управо убициране у том граду, значи изванредан број римских правних аката који су ушли касније у Кодекс Јустинијанов је издат управо на овим нашим просторима и многи значајни римски законодавци и императори су били са ових простора. Често заборављамо да је Србија друга земља после Италије по броју римских царева рођених на нашем простору. Неки од њих су били значајни као законодавци, рецимо император Константин. Не знамо баш за Јустинијана где је рођен. Неки сматрају да је то на подручју данашње Северне Македоније, неки мисле јужне Србије, али отприлике је са ових неких наших простора. Знамо за многе друге где су.

Што се тиче каснијих дешавања са римским правом, ми знамо релативно мало о примени римског права и права уопште у раном средњем веку, али је врло могуће да је оно примењивано за време византијске власти на овим просторима, римско право на грчком језику или византијско право. Знамо да је постојао још вероватно негде у деветом веку први словенски правни споменик, односно споменик на словенском језику, такозвани Методијев номоканон, који је врло вероватно садржао, пошто је номоканонски зборник, и црквено, али и римско односно световно право. За њега само знамо да је постојао, није сачувано ништа од њега. Међутим, већ од времена Немањића ствари постају много јасније, јер имамо наравно Номоканон или Законоправило Светог Саве, односно Крмчију из 1219. године, која садржи црквено и грађанско право, дакле која садржи и државне законе, номои, и црквене прописе или каноне. Ту већ имамо много јаснију ситуацију. Имамо даље превод Скраћене Синтагме Матије Властара, затим имамо рецепцију појединих византијских, односно грчко-римских текстова у Душаном закону и у такозваном Јустинијановом закону у време цара Душана. И имамо чак и један кратки преглед, рецимо развоја римског права и римске правне науке, где се помиње закон 12 таблица, каснија римска јуриспруденција, Хадријанове реформе, кодификација права од стране Јустинијана у Скраћеној Синтагми Матије Властара, у једном српском правном споменику из четрнаестог века. Дакле право средњовековне Србије, бар од доба Немањића, можда и раније, је свакако било засновано на византијском праву, то јест, грчко-римском праву, његова примена није прекинута ни за време отоманске владавине. Познато нам је да су ти правни споменици били пред аутономним црквеним и другим судовима примењивани и касније све до деветнаестог века.

У новије време међутим смо почели да примењујемо уместо ове византијске грчко-римске верзије западну верзију римског права, односно модерно право западне Европе смо углавном реципирали. Оно је међутим исто тако засновано на римском праву, почевши од Аустријског грађанског законика, који је непосредно примењиван у неким деловима данашње Србије, мислим пре свега на област некадашње Војне крајине и Срем, отприлике подручје Шајкашког батаљона, на Јужни Банат и област Срема, у остатку Војводине је примењивано некодификовано мађарско право. Затим Српски грађански законик из 1844. године је у суштини један скраћени и делимично измењени превод Аустријског грађанског законика, тако да ми дефинитивно припадамо некако том германском правном кругу и видите, поједини његови делови, они који се односе на облигационо и стварно право су примењивани релативно донедавно, до 1978. односно 1980.

године по основу Закона о неважности из 1946. године. Значи има још доста живих правника који памте када се примењивао код нас Аустријски грађански законик или пак његова рецепција у Србији – Српски грађански законик.

Наша савремена правна решења су највећим делом заснована на том аустријском моделу, мада је било и других утицаја, ја бих при томе посебно истакао чињеницу да је професор Михаило Константиновић, један врло значајни професор вашег Правног факултета, којим се можете поносити, дао велики допринос формирању наших савремених правних текстова, мислим пре свега, на његову чувену Скицу закона о облигацијама и уговорима која је постала основ за ЗОО из 1978. године, али исто тако он је дао велики допринос касније стварању нових правних прописа из других области грађанског права и многа од решења која је унео су била понекада поприлично оригинална, чак можда заснована на неким изворно римским правним идејама, а поједина су била преузета из других права, пре свега из немачког BGB-а, али исто тако и швајцарског права, на које се у велико мери угледао, и можда чак Италијанског грађанског законика. У сваком случају, мислим да није лоше истаћи да је и проф. Михаило Константиновић био на неки начин романиста, будући да је он своју докторску дисертацију из прелаза ризика код купопродаје у класичном римском праву одбранио у Француској, и да је то једна чисто романистичка дисертација. Није предавао римско право, али га је без икакве сумње познавао.

Симо Илић: *Можемо њу да применимо још једну ствар, осим континуитетa у праву, ми имамо неки континуитет са Римом и на неки начин кроз њиховост римских идеја, од жеље за континуитетом којој смо имали у средњем веку, када су чак њихови родослови са римским царевима наших њихових владара, ња до модерних свјетских државе.*

Самир Аличић: Наравно. Што се тиче средњег века, Србија је припадала превасходно византијском културном и правном кругу, а знате, у византијском свету, за разлику од западне Европе, где је антика била посматрана као нешто изгубљено у раном средњем веку и поново пронађено од времена ренесансе, у византијском свету је постојала пре једна идеја континуитета са античком прошлoшћу. Значи, византијски писци нису видели никакву супротност у томе да у истом делу, на пример, цитирају Хомера и нека савремена књижевна њихова дела. Исто ћете видети када читате чак књижевна дела из средњовековне Србије. Рецимо, када читамо од Константина филозофа, на пример, Житије деспота Стефана Лазаревића, он га упо-

ређује са неким великим античким јунацима, јер та веза са антиком у византијском свету никада није била прекинута зато што је постојала једна врста државно-правног континуитета са Источном римском империјом. И тај неки доживљај, то неко осећање старине је било присутно и у средњовековној Србији, између осталог и на пољу државне идеологије и права. Када читате, на пример, ту кратку приповест о развоју права у Скраћеној Синтагми Матије Властара, не види се никакав прекид. Он прича од Закона дванаест таблица па до свога времена као да је то један непрекидни развој правног поретка.

Нешто слично можемо рећи да је било и на плану државне идеологије. Наравно, добро је позната ствар, јер је цар Душан на неки начин везивао своју идеју царства управо за Византијско царство или Римску империју. Види се, на пример, по ономе Јустинијанов закон и тако даље. Други људи знају много више о томе и могу вам рећи више од мене, но, не могу да не напоменем да ово што сте рекли, да на пример постоје ти родослови и легенде, на пример, о пореклу династије Немањића, које није измислио Јован Деретић, или неко од ових нових историчара и псеудоисторичара са храбрим претпоставкама, него су постојале, пазите, још у средњем веку, теорије о томе да, на пример, Немањићи воде порекло од императора Лицинија, на пример, или да је цар Јустинијан рођен као Словен, да се звао Управда и да је превео име као *Iustinianus* – Праведни. То чак можда није ни потпуно немогуће, мада не верујем, али није потпуно немогуће, јер већ су се селили некако Словени у то време. Ипак, сама чињеница да су они покушавали да се на неки начин вежу за антику у то време казује да јесте постојала једна врста континуитета.

Сад видите, у новије време, када се појављује нова државно-правна идеологија Србије, ви имате, на неки начин, једну врсту подвојености. У време када се стварају модерне националне идеологије, сада оставимо средњи век по страни, причамо о неком осамнаестом или деветнаестом веку, на неки начин сте распети између две идеје. Једна јесте и даље та веза с антиком, коју још увек налазите на пример код Дон Мавра Орбина, на примеру Краљевства Словена, ви видите да он готово не прави разлику између те неке античке историје и средњовековне. Да, на неки начин, чак имплицитно, сугерише да су данашњи Словени можда потомци, рецимо, старог становништва Балкана. То је нешто што данашња наука углавном одбацује, али код грофа Ђорђа Бранковића имате сличних идеја, и чак у држави Првог српског устанка имате на печату Правитељствујућег совјета два симбола. Имате један, онај класични средњовековни грб, са крстом и оцилима, а имате, с друге стране, главу вепра погођеног стрелом, грб древне Трибалије, једног античког региона, који се налазио на

тлу данашње Србије. Имате да, рецимо, називају повремено Совјет и Сенат. Имате, да каже да су ученици Велике школе у Београду за време Првог српског устанка, значи, прве високообразовне институције, која је била претеча Универзитета у Београду, упоређивали време у којем живе са херојством, на пример, Муџија Сцеволе, са Спартанцима код Термопила, и тако даље, да су евоцирали успомене из антике. То је нешто што је било јако уобичајено, пре свега, у војвођанским школама, зато што је у Аустроугарској било забрањено изучавање српске средњовековне историје и онда су они врло често на примерима из античке историје користили ту прилику да провуку понешто, рецимо, да направе неко упоређење, рецимо, можда између Муџија Сцеволе и Милоша Обилића и тако нешто. Тако да је то једна идеја која је била врло жива до деветнаестог века.

Међутим, идеје романтизма, не само код нас, него свуда у свету, су биле ипак више везане за средњи век. На одбацивању идеја илуминизма или просветитељства, на неком удаљавању помало од антике и некако више величању средњовековља. Тако да је савремена национална идеологија као идеологија углавном заснована на идејама средњовековне Србије, не у толикој мери антике, међутим, кад причамо о политичкој идеологији, у држави Првог српског устанка, у њеној политичкој идеологији и у уставно-правном поретку, не можемо баш говорити о уставности у савременом смислу, али можемо о организацији устаничке државе, ту су апсолутно доминирале античке идеје. Понекада су малтене непосредно преузете, рецимо, од стране Ивана Југовића, од стране Доситеја Обрадовића, наћи ћете баш директно цитате који упућују на антику, или пак, понекада, посредним путем, на пример, код Божићара Грујовића, преко јакобинске идеологије, идеологије Француске револуције, на један посредан начин имате неку врсту додира са антиком. У сваком случају, организација државе Првог српског устанка још не показује никакве додире са либералним, англоамеричким идејама, уставним, заснованим на подели власти и представничкој демократији, него је пре била заснована на идејама јединства власти и непосредне демократије, у тим неким нацртима, програмима. Како је то све изгледало у пракси, то је већ друга прича, али говоримо о тим неким чисто теоријским и правним аспектима.

Симо Илић: *Можеће ли нам објаснити римско схватање државе као заједнице и како је ишла његова рецејција у нововековној Србији?*

Самир Аличић: Генерално гледано у савременој Европи, од момента када се почело постављати питање уставне владавине, а то је отприлике од времена просветитељства или илуминизма у осамнае-

стом веку, могу се уочити два правца у мишљењу. Један од њих, који је углавном био заснован на идејама француског писца Монтескјеа, величао је идеал англоамеричке уставности, енглеске најпре, после америчке, засноване на идејама поделе власти на законодавну, извршну и судску, затим на представничкој демократији, где народ не одлучује непосредно, рецимо на референдуму или на неки други начин о најважнијим питањима, него бира представнике који у парламенту одлучују у име народа, доносе одлуке, али при томе нису у обавези да га консултују. Немају, како бисмо то стручно рекли, везани мандат, већ уместо њега слободни мандат. Народ може само да их не изабере поново. То је био један правац у мишљењу који у данашње време углавном доминира. Малтене све функционалне демократије у свету данас су засноване на англоамеричком моделу, од значајнијих држава могу да се сетим једино Швајцарске која функционише по овом другом.

Први модел можемо звати англоамерички или германски. Други модел је пак био модел који је заступао Жан Жак Русо, који је био заснован на античким идејама, грчким и римским, и који се залагао за једну врсту прво јединства власти и друго непосредне демократије. Дакле, или да народ директно, рецимо на референдуму, доноси одлуку о најважнијим питањима, или да народни представници имају везани мандат, тако да се морају консултовати са својим бирачима и да могу бити опозвани. А у таквом систему углавном нема простора за модел поделе власти, зато што је он заснован на идеји народног суверенитета и непосредне демократије. Он је опет заснован на античком концепту полиса или *civitas* као заједнице грађана, где нема разлике између државе и грађана који је чине, него сами грађани су држава. Она је схваћена у врло конкретном смислу.

С друге стране, германски модел схвата државу као неко замишљено тело које стоји изнад грађана, као једну врсту структуре, организације којој су грађани потчињени, почевши од Хобсовог Левијатана, као неког свемогућег смртог бога, па до, од новијих дефиниција социолога Макса Вебера, по којој је модерна држава једна организација која располаже легитимним монополом силе на одређеној територији. Значи, ту се на неки начин држава схвата одвојено од грађана, и грађани, кажемо, живе под суверенитетом државе, док Русоов модел везује суверенитет непосредно за грађане и они га врше. У данашњој уставности тај алтернативни уставни модел је углавном био заступљен у јакобинској уставности, мислим, пре свега на Монтањарски устав из 1793. године, који није ни ступио на снагу. Затим, у боливарским уставима у Латинској Америци након осамостаљења тих држава, у социјалистичкој уставности, мада су већином те др-

жаве ефективно биле недемократске, али њихова уставност је била заснована углавном на принципима јединства власти и непосредне демократије.

Шта се отприлике дешавало у Србији деветнаестог века? Па имали сте два правца у мишљењу, које неки називају француским и немачким ђацима, мада то није можда баш сасвим истинито, зато што ови који су називани француским ђацима, као, на пример, Слободан Јовановић, заправо су преко Монтескјеа углавном реципирали германске идеје о држави као организацији и о подели власти итд. Значи, у суштини су на неки начин прихватили тај англоамерички модел уставности. Други јесте био модел који су заступали такозвани немачки ђаци, као што је рецимо био Светозар Марковић, који су сматрали да би традиционалне српске народне самоуправе, које су постојале као једна политичка реалност у време отоманске владавине, а и касније, могле да прерасту по том неком античком моделу у једну врсту система непосредне демократије и јединства власти, где би рецимо људи о неким најважнијим питањима одлучивали непосредно.

Ова теоријска подела је осликавала постојећу политичку поделу у деветнаестом веку. Између Радикалне странке, чији је Марковић био и оснивач, и Либералне и Напредне странке, које су се више залагале за рецепцију овога западног модела. Има једна позната изрека, не могу више да се сетим ко ју је изрекао у Србији деветнаестог века, али она постоји у разним формама и у европским језицима, кажу: „правитељство је тотор, народ је пупила“. Значи, полазећи од претпоставке да народ не може да изрази своју вољу непосредно, да у пракси не би функционисала та непосредна демократија, него да је неопходно да постоје једноставно изабрани народни представници који ће уместо народа доносити одлуке.

Углавном можемо рећи да је у данашњем праву преовладао овај англоамерички модел, међутим, било је периода када није било тако. Прво, у време социјалистичке уставности смо имали нешто што је било много ближе Русоовом моделу, односно том античком уставном моделу. Наравно, то је био један ауторитарни режим, па је стварни значај уставности понекад упитан, али Радикална странка деветнаестог века је успела делимично да реализује своје идеје, барем у појединим аспектима, премда их је касније ублажила. Онај Радикалски устав ипак представља на неки начин рецепцију англоамеричке уставности, заправо либералних идеја у суштини, али радикалски Закон о општинама којим је уведено непосредно одлучивање грађана на зборовима, које се и даље код нас примењује у оквиру месне заједнице, једног института који не потиче баш из комунистичког периода, много је старији. Заправо још из можда средњовековних сеоских

самоуправа. Или, на пример, институција судија поротника, која и даље постоји у нашем правном систему. То што су ти институти данас остављени да труну на неки начин и што се више нико не интересује за њих је друга прича, али се може рећи да су у неким другим историјским периодима они имали извешан значај. Није да баш није било утицаја и тог другог модела.

Симо Илић: *Ми данас сведочимо неким новим покушајима да се схваћање државе као заједнице реактуализује. Можда не на изворни Русоов начин, али посредством нових метода комуникације који превлађују ће прејуреке збој којих раније непосредна демократија није била могућа за заједнице шире од јар хиљада људи који су живели у полису, сада постоје поново могуће. Како видиће нове трендове, да ли је могуће да се нешто успостави, ако не оно што су хтели Русо и људи који су зајоварали такав облик заједнице, можда нешто ново или нешто слично?*

Самир Аличић: То је једно врло актуелно питање, не само код нас, него у свету уопште. Сад се поново све више прича о непосредној демократији. Наравно, аргумент против ње може бити тај да у данашњем свету у релативно малом броју држава она постоји као функционални систем демократије. Али ипак постоји. Пример Швајцарске, која је задржала стари систем уставности какав је постојао раније, који заправо индиректно представља остатак Западне римске империје, ако тако могу рећи, односно Светог римског царства, да будемо конкретнији. Ипак постоји, значи функционише. Постоје другачији уставни модели него овај англоамерички или англосаксонски.

А друга ствар изгледа да су у данашње време људи постали помало незадовољни тиме. Зато што ипак су то, знате, стари устави. Енглески систем уставности се развијао вековима... и Амерички устав из осамнаестог века. Неки кажу, иако је новелиран, мењан, има маса амандмана, али у многим аспектима можда је и превазиђен. На неки начин људи имају осећај да се политика удаљила од народа, да су људи врло често остављени са избором којим нису задовољни, да имате на неким земљама двопартијски систем као у Америци или Енглеској, па можете бирати *de facto* између две партије. У неким другим земљама их има више, али опет на неки начин оставља народ без могућности директног учешћа у одлучивању, то све више постаје ствар политичких елита и у извесном смислу можда готово једина нека предност за обичног грађанина земаља које се данас означавају као демократске јесте та да је слобода говора већа и ниво репресије према политичким неистомишљеницима мањи него у онима које се означавају као диктаторске. Али шанса да као обичан грађанин

можете да утичете на политичке одлуке је готово једнако мала. И у праву сте да је на неки начин овај интернет довео у питање често спомињању примедбу да би то било тешко у данашњем свету организовати у пракси. Зато што је данас то врло лако. Многе земље, на пример Бразил, су већ прихватиле, пазите, електронско гласање. Пошто је велика земља, становништво је разбацано и имате све чешће алтернативне моделе гласања чак и на обичним изборима. Па ако је тако зашто онда не би било могуће да се неке важније одлуке уместо на скупштини ставе на неку врсту јавне расправе и да се донесе одлука непосредно од стране грађана?

Имате многе европске политичке партије којима је управо увођење неког облике непосредне демократије или приближавање томе моделу једна од главних програмских тачака. Мислим пре свега на покрет Пет звездица у Италији, који је, међутим, приступио целој ствари врло опрезно. Тај покрет за непосредну демократију у Италији се углавном концентрисао на претварање Сената, односно горњег дома италијанског парламента, у дом у којем ће градоначелници или председници општина, синдако (*sindaco*), како кажу Италијани, бити уједно и сенатори. Међутим, зашто је ово важно? Зато што је у Италији председник општине или градоначелник опозива функција, скуп се одређен број потписа и гласа се о поверењу истоме. Тако да се веровало, а видећемо како ће то функционисати у пракси, да ће такав систем на неки начин принудити, рецимо, сенаторе да се они ипак на неки начин консултују са својим локалним бирачима, да у извесној мери воде рачуна о њиховим ставовима јер постоји могућност да буду опозвани. У извесном смислу, можемо рећи да они сада *de facto* имају практично везани мандат. То је нешто о чему ће се сигурно пуно причати у будућности. Ја не знам да ли ће то довести до увођења неке врсте партиципације грађана у управљању, али да је то једна врућа тема – сигурно јесте.

Симо Илић: *Па да, и код нас смо имали скоро пример поводом рушења Савског моста да је изишћена анкета на интернету: шта бисте желели? Како се то завршило сад, то је секундарно. Али видите ли Ви у Србији могућности за неку реактуелизацију тих античких схватања државе?*

Самир Аличић: Па ја мислим да она у Србији никада није потпуно заправо изумрла. Ако погледамо можда централно питање политичке борбе у Србији деветнаестог века, између с једне стране Радикалне странке и с друге стране Либералне и Напредне, можда је донекле било баш то. То је био покушај радикала да омогуће неку врсту непосреднијег учешћа народа у управи. Мада су касније начинили

бројне компромисе, али ипак у неким стварима нису били одступили. Можемо рећи да је социјалистички уставни модел исто био заснован на тој идеји. И да су чак неки политички покрети за време социјалистичког периода били управо засновани на томе да идеја непосредне демократије није доследно примењена и да се у пракси ипак формирала политичка класа. Сетите се само Робеспјеровог говора глумца Стеве Жигона за време Студенских демонстрација у Београду 1968. године. Студенти су тада аплаудирали Жигону као да је практично прави Робеспјер. У суштини није деловало као да гледају позоришни скеч, мада то заправо јесте из једне позоришне представе, дакле није ни Робеспјеров говор, и вероватно су не случајно организовали дебатни клуб на Филозофском факултету назван Конвент, сигурно по узору на Јакобински конвент, односно Француски револуционарни конвент, тако да је та идеја стално на неки начин била присутна.

И у новијој историји у неким ситуацијама просто лидери нису имали храбрости да сами доносе кардиналне одлуке. Понекада су просто били принуђени да на неки начин пребаце ту одговорност на народ. Не знам колико се млађе генерације сећају, али бомбардовању Савезне Републике Југославије 1999. године је претходио један референдум на којем су били одбачени неки услови и предлози који су тада били нуђени Савезној Републици Југославији. На неки начин просто власт није имала храбрости да сама донесе такву одлуку и просто се морала позвати на народни суверенитет, а ако ћемо ићи у рат, да о томе ипак морају да одлуче на неки начин, али грађани. И у крајњој линији наша процедура за промену устава је таква да је и он изгласан на референдуму, није донет двотрећинском већином у скупштини или неком другом процедуром. Неке најкардиналније одлуке где се осећало по инерцији да је то нешто што је неопходно, да се ипак у неким ситуацијама обрати народу. Тако да ја мислим да то никада није потпуно изашло из нашег политичког живота, и да ће сигурно увек бити присутно на неки начин као идеја.

Симо Илић: *Професоре, можете ли нам рећи можда нешто о значају римског права за изучавање данас у двадесет првом веку?*

Самир Аличић: Римско право има вишеструки значај за изучавање права. Као прво, можемо га посматрати као наставну дисциплину на правном факултету, углавном на првој години, чији је циљ на неки начин да представља један од уводних предмета за студије права, где студенти треба да науче неке основне правне појмове и правну терминологију, који треба да их припреме за касније изучавање позитивно правних грана. Затим, можемо римско право посматрати као једну научну дисциплину. Као научна дисциплина, међутим,

требало би рећи да постоје различити смерови и правци, различита мишљења у изучавању римског права и различити су постојали кроз историју. У данашње време можемо рећи да се римско право изучава углавном на два начина. Научно, оставимо сад по страни наставну дисциплину, изучава се или чисто класицистички, као нешто што припада далекој прошлости, у суштини као део правне историје, или пак као један начин за оправдавање постојећих правних решења. Први принцип подразумева, дакле, да се изучавање римског права сведе на малтене правну филологију, егзегезу правних текстова. То је нешто од чега наравно увек морамо почети. Ја увек кажем да је боље да неко ко се одлучи за докторат из римског права узме баш неку чисту тему рецимо из класичног римског права, јер мора показати да је способан да чита латинске текстове и да их анализира. То је нешто од чега увек морамо почети али мислим да би то пре требало да буде једна врста пропеедентике, једна врста претходне припреме за нешто друго. Ако се сведе искључиво на то да кажемо да је римско право нешто што нема никакве везе са данашњим правом и бавимо се тиме као неком врстом интелектуалне гимнастике, ризикујемо да нам неко једнога дана каже, ако ћете тако да радите онда томе није место на правном факултету, изволите лепо на филозофски, тамо ћете се дружити са историчарима и филолозима које то занима јер правници хоће да буду судије, адвокати, итд. То је прва ствар, значи може да се посматра као чисто класицистичка дисциплина, као део историје права.

Други начин може да се посматра као средство за оправдавање постојећих решења. Има доста правних стручака који упоређују решења римског и савременог права, међутим, углавном са циљем да докажу да су савремена правна решења потекла из римског. Међутим, шта ће тиме доказати посебно? Ја не схватам шта. На неки начин се врло често посматра да је то као део неке наше правне културе, да је то нешто што је правна традиција и ми то треба да наставимо да примењујемо. Међутим, ми при томе заборављамо на чињеницу да смо ми преузели нека од римских правних решења, а нека нисмо. Или пак од више могућих решења које су нудили класични правници преузели смо једно. Према томе, и неко друго решење може бити исто тако римско. А на крају крајева и што мора бити римско и зашто је то добро да је неко решење римско? Па многа решења нисмо прихватили. Ропство рецимо не постоји. То што је неко решење римско за мене уопште не значи да је добро. Наравно, не значи да не треба проучавати историју правних института и њихову везу са прошлошћу. То јесте једна битна ствар. Али опет се може понекад поставити питање практичне користи и оправдавања искључиво

постојећих правних решења. Мислим да је можда најважнији задатак који се у овом тренутку поставља пред романисте да поново римско право гледају као један могући ресурс за стварање радикално нових и другачијих правних решења у односу на постојеће.

Зато што мислим да је европско-континентално право од момента када је прекинуло везу са прошлошћу, превело римско право на савремене језике, прерадило га и прогласило у облику грађанских законика, почело баш ту негде од деветнаестог века да губи трку са другим правним системима, а пре свега са англоамеричким правом, где та веза није прекинута. Значи, они могу и даље да се позову на неку вековима стару рецимо судску одлуку, али најчешће англоамерички правници знају какав је био историјат тог института. Знају која су решења некада судови прихватили пре него што је донет овај прецедент итд. А да ли ми то знамо? Колико људи данас у Србији уопште зна на пример о режиму детенције који је постојао у Аустријском грађанском закону и до 1980. године био примењиван код нас, а да не причам рецимо о римском праву. Зашто је ово битно? Прво зато што смо, од тог момента када смо прекинули везу са прошлошћу, почели да изучавамо само важеће законе. Значи, ако имате рецимо немачки BGB, немачки правник изучава само BGB. И то је то. Како је настао BGB, он о томе неће у суштини знати најчешће ништа. Што значи да неће знати алтернативна правна решења. И сад се ми рецимо суочимо са потребом да створимо нешто ново. Појаве се неке нове ствари које треба регулисати. И како ми сад то да регулишемо? Постојеће законодавство није било предвидело такву ситуацију и нема решења. Можемо да се обратимо упоредном праву, да изучавамо права других земаља, али она опет на неки начин не нуде пуно другачија решења, јер су углавном заставно на рецепцији ових великих грађанских законика, Немачког, Француског итд. Нису тако велике неке разлике континенталном правном систему. И шта се онда дешава? Или заостајемо за англоамеричким правом, или, што је још чешће случај, прихватамо њихова правна решења. Значи све чешће. То је нешто што се приметило још од деветнаестог века, развоја ауторских и сродних права, интелектуалне својине. То је малтене развијен у оквиру англоамеричког права. Ми смо то прихватили. Нова уставна решења, углавном њихова. Онда у двадесетом веку привредно право је претрпело огроман утицај англоамеричког права, укључујући и наше... имате уговоре, лизинг, франшизинг, факторинг.

Или рецимо сад у најновије време право интернета. Ми опет на неки начин каскамо. Зашто? Зато што кад уђете у слепи колосек, на пример ако се играте игре лавиринта, да бисте нашли излаз из лавиринта, ако сте кренули у погрешном смеру и то схватите, логична

ствар је да се вратите назад. Нама та могућност није дата, јер ми не знамо шта је било пре сада важећег права. Не можемо да тражимо решења у прошлости. То је нешто што се радило све до деветнаестог века. Европско-континентални правни систем био је врло динамичан: од глосатора, постглосатора, и других који су анализирали римске правне текстове и акта, имамо неки нови проблем који се појавио, треба да регулишемо право интернета, наравно римско право то не регулише, али читајући Дигеста, можда ћемо доћи до неког занимљивог решења. Или нисмо више задовољни постојећим правним решењима. Хајде да направимо неко ново. Ми не можемо уопште да их замислимо, јер не проучавамо раније право. Рецимо, ево једна идеја. Пазите ово. Идеја правног лица је у суштини оваква каква је данас формирана у деветнаестом веку у немачкој пандектистици. Пре тога је била идеја конкретног удружења људи. То је имало врло важне практичне импликације, јер, на пример, у случају престанка постојања правног лица, као нечег што је независно од чланова који га чине, његова имовина прелази на правног следбеника. Пре тога, по римском праву, када би престало да постоји правно лице, чланови деле имовину. Просто се прода, па се подели новац, или ако је могуће физички се подели. Постојала су бројна врло рафинирана правила о томе о којима ми више не знамо ништа. О рецимо римском грађанском, приватном праву, пре пандектистике, ми више не знамо ништа. И немамо могућност да створимо нова правна решења. Ти грађански законици су сад већ стари. Француски преко двеста година, и немачки и швајцарски већ преко сто, и у неким стварима су једноставно застарели. И дешава се то да губимо трку. Зато што рецимо англоамерички правник ће понекад пронаћи инспирацију у прошлости. Јер имају вековно једноправно искуство. То ће урадити чак и исламски или шеријатски правник. Јер исламски или шеријатски правник, он наравно проучава важеће правне прописе, али ако се појави нешто што у њима није регулисано, он увек може да узме Куран или Суну, да види шта тамо пише и отприлике како би они то решили. Шта би, рецимо, Мухамед рекао на ово да се нашао у нашој ситуацији, узимајући у обзир општи контекст.

Нама је та могућност данас у суштини ускраћена. Мени не. Ја се бавим римским правом, па знам што је било пре, али већини правника јесте и бојим се да је то, можда не једини, али један од разлога зашто смо почели помало да каскамо у неким аспектима, и зашто данас, управо зато што није прекинуло везу са прошлосту, англоамеричко право изгледа да постаје иновативније од нашег. То је једна врло опасна ствар потенцијално гледано. Мислим, не опасна у смислу да ћемо завршити преузимајући њихова правна решења јер је то

једино што знамо. Знамо само да проучавамо тренутно важеће право и то је све. Док, видите, чак и исламски правници стварају некада врло занимљива иновативна решења. На пример, исламско банкарско право постаје све занимљивије, јер просто посматрају нове догађаје, нове друштвене околности. Међутим, у прошлости могу да нађу инспирацију за нешто потпуно радикално ново, што ми не можемо. Наравно, ја нисам против изучавања позитивног права. Баш напротив, мислим да је оно потпуно незаменљиво у области примене права. Ви морате изучавати превасходно постојеће важеће законе да бисте могли да их примењујете на суду. Ту нема апсолутно никакве дилеме и увек ће бити места за то, али мислим да за стварање радикално нових правних решења, кад кажем радикално нових, не мислим на само мењање постојећих и прилагођавање, него баш да створимо нешто потпуно другачије, понекад морамо да се вратимо назад. И да видимо како су можда ствари другачије могле бити регулисане, а нису. Јер и у оно време су људи водили о расправе, да ли прихватити ово или оно правно решење у грађанском законнику, на крају је прихваћено то које је прихваћено, а остале могућности врло често ни не знамо да постоје.

Симо Илић: *Када сте поменули њај рај са анијосаксонским љавом, да ја њако назовем, њај сукоб, Ви имате неке анијосаксонске стјавове, један је зајоварао њихов љавни истјоричар Мејнџленд (Maitland), да је одбацивање римској љава у Бријанији зајраво била најзначајнија стјвар да Бријанија не појстане десјојска земља и да развије свој љарламентјарни демократјски систјем. Можете ли нам рећи да ли је зајраво њо истјина и да ли римско љраво ујрожава нас? Да ли ми љреба да идемо њо љом енијеском моделу или зајраво љреба да ојјанемо на љушју римској љрава и да се ујледамо на ојјале конјиненјјалне земље?*

Самир Аличић: Ту сад имате доста питања у једном, али ћу пробати једно по једно. Прво питање је било да ли је оно на неки начин спасило Енглеску од стварање апсолутне монархије, ја мислим да јесте. У том историјском моменту када је донет Мертонски статут углавном је постојао став да би рецепција римског права ојачала превише власт владара, и врло је могуће да би Енглеска постала апсолутна монархија, попут рецимо Француске и можда се не би развио енглески парламентаризам. Међутим, то је било у том једном историјском моменту. Не мислим да римско право генерално гледано јача ауторитарне режиме у данашње време, заправо имате у данашње време ауторитарне режиме у земљама са врло различитим правним системима као и демократским земљама. Већина земаља Западне

Европе прихвата римска правна решења, па су данас демократске земље. Значи то што је било у тринаестом веку не значи да би се иста ствар десила данас. То је прва ствар.

Друга ствар, рекли сте, да ли смо у некој опасности од англо-америчког права. Па не бих то назвао опасношћу. Знате шта, ми смо прихватили нека правна решења од њих. Ја не видим ту ништа спорно. Пазите, и у англоамеричком праву су прихваћена нека решења, рецимо, из римског права, понека. И то није спорно. Не треба на ствари гледати превише уско. Није свако наше решење добро, нити је свако њихово лоше, али сте још поставили питање да ли би се могло десити да одбацимо нашу правну традицију и да прихватимо англо-саксонску у будућности, ако сам добро разумео питање. Па мислим да се то неће десити зато што не би било практично. Једноставно би захтевало превелике промене у правном систему, трајало би предуго, било би врло проблематично. Чак и наш језик није прилагођен, у суштини, да схвати англоамеричке правне појмове и поједине од њих не можемо уопште превести. Неки преводе *consideration* као кауза, али то је велико питање. Како ћете рецимо да преведете појмове као што је *estate*, који означава дужину трајања овлашћења сопственика, затим, како ћемо превести *ownership* и *property*. *Ownership* јесте субјективно право власника, а *property* је предмет, а ми кажемо својина и за једно и за друго. Мада опет то није идентично, зато што они кажу *to own a debt*, бити власник дуга. Ми не можемо бити власници или сопственици дуга. На дугу може постојати неко облигационо право, па чак могу постојати и неке врсте стварних права, квазиузусфруктуса и тако даље, али право својине може постојати само на телесној ствари. Или рецимо они кажу *law* и за закон и за право и тако даље. Ми знамо шта је право, шта је закон, *ius* и *lex*. Просто мислим да би нас то бацило у једну тоталну конфузију. Друга ствар, мислим да готово ни један покушај да једна земља потпуно промени свој правни систем није никада успео. Углавном су се тако стварали хибридни правни системи који би још више закомпликовали ситуацију. Пример рецимо из Луизијане и Јужне Африке или Квебека, који и након стотина година под британском влашћу и примене *Common Law* система још увек нису одбацили ни римску правну традицију, него сад примењују и једно и друго. Просто не мислим да је то решење за било шта. Ми ћемо прихватати поједине институте из англоамеричког права и они ће прихватати наше.

И не мислим чак да је то нешто лоше, само оно што сам хтео рећи јесте да имам утисак да у погледу иновативности, то је оно што сам био хтео рећи, наше европско-континентално право помало остаје, јер још од Швајцарског грађанског законика ми немамо од

почетка двадесетог века ни један неки монументални, како бисмо рекли, правни споменик. Немамо ни једно радикално ново правно решење, осим ако га нисмо преузели из англоамеричког права. Немамо чак ни један велики правац у мишљењу, ја бих рекао од француске социолошке школе. Она је била та која је допринела рецимо кодификацији права на Блиском истоку, а пре ње су пандектисти створили Немачки и Швајцарски, а пре тога школа природног права Француски и Аустријски грађански законик. Али од тада нека баш овако радикално нова правна решења, мислим да нисмо успели да створимо. Не, не. То је разлог зашто мислим да понекад, иако треба изучавати наравно савремено право, није лоше и да погледамо у прошлост, да ли су можда ствари могле и да иду другим путем и да пробамо и нешто ново да нађемо у нашем праву, а нисам противник да реципирамо понешто из англоамеричког.

Симо Илић: *Професоре, можете ли нам рећи Ваше њланове за будућност? Желите ли да преведите још неку књиу Дијесиа или је ово за сад то што је?*

Самир Аличић: Па ја мислим ћу превести још коју, надам се. Шта ће ми будућност донети, не знам, увек је могуће да нешто поквари моје планове, али паралелно са другим пословима којима се бавим или другим аспектима научног рада, ја се надам да ће бити места и времена за научне преводе. Сматрам да је управо из овог разлога који сам поменуо преводачки посао јако битан, зато што је у стању да представи данашњим правницима нешто што је наша традиција. Увек кажем да на пример Кинези могу да читају Конфучија у оригиналу, мада не знају како се изговарају поједини карактери, али их разумеју ако су довољно образовани. Арапи могу да читају шеријатске правне текстове из средњег века, иако можда данашњи Енглези не знају баш тачно како се изговарао средњовековни енглески, разумеју они то поприлично. Можда не знају баш изговор какав је био, али разумеју смисао. А ми данас малтене ни Душанов законик више без превода не можемо да разумемо, а да не причамо о латинским правним текстовима. Мислим да је то једна врло важна ствар која нам даје једну компаративну предност као правном систему да можемо на исти начин као што то раде рецимо англоамерички или шеријатски правници да понекад у својој правној прошлости пронађемо решење за будућност. Понекад је потребно да кренете корак уназад, *back to the future* што кажу, да би сте пронашли нешто друго у односу на постојеће решење.

Симо Илић: *Професоре, можете ли да даите неки Ваш савет младим правницима и историчарима који се баве римским правом?*

Самир Аличић: Апсолутно да крену од оног класицистичког приступа. Иако мислим да изучавање римског права не треба да се сведе искључиво на изучавање римских правних текстова без везе са савременим правом, мислим да је то нешто што не занима правну праксу, не занима законодавство, али ипак је то нешто од чега треба почети. Треба почети с изучавањем латинског језика, латинске правне терминологије, метода, егзегезе извора, античке историје... да бисте боље разумели друштвени контекст у којем су те норме настале, најпре кренути од класичног римског права, а онда тек можемо да причамо о упоређивању са савременим правом и евентуално изналагању нових правних решења, што ја видим као неки финални циљ и сврху, можда најважнију сврху коју изучавање римског права у овом тренутку има. Ово што сам рекао управо о могућности изналагања неких евентуално радикално другачијих правних решења за изазове које ће будућност донети у свету који се брзо мења, а који просто не можемо да нађемо у упоредном праву понекад.

Симо Илић: *Поштовани професоре, хвала Вам на разговору за Весник правне историје. Педесетна књига Јустинијанових Дигестија је доступна на интернету на сајту Института за упоредно право. Хвала Вам још једном.*

Самир Аличић: Хвала вама, било ми је изузетно задовољство.

Рад приспео / Paper received: 30.6.2025.

Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 1.7.2025.

Глорија Т. ПАУНКОВИЋ*

Андрија М. ОПАЛИЋ**

МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП „150 ГОДИНА ОД РОЂЕЊА ТЕОДОРА ТАРАНОВСКОГ“

Поводом 150 година од рођења Теодора Васиљевича Тарановског (*Федор Васиљевич Тарановский*, 1875–1936), једног од најзначајнијих руских научника који су оставили дубок траг у српској правној науци, 24. и 25. маја 2025. године одржана је међународна конференција у знак сећања на његов живот и рад. Тарановски, правни историчар и теоретичар рођен у Плоњску (данашња Пољска), образовање је стекао у Варшави и Санкт Петербургу, а свој највећи академски допринос остварио је управо у Краљевини СХС, као професор Правног факултета у Београду. Његов научни опус, посебно дела као што су *Енциклопедија права*, *Увод у историју словенских права* и *Историја српског права у Немањинској држави*, и данас представља незаменљиву литературу у области историје и филозофије права. Тарановски је својим радом утемељио изучавање српског средњовековног права као озбиљне научне дисциплине, а његов утицај се наставио кроз рад његових ученика и следбеника, попут Александра Соловјева (*Александр Васиљевич Соловьёв*) и Владимира Мошина (*Владимир Алексеевич Мошин*). На конференцији су излагали бројни учесници међу којима су били професори са Правног факултета Универзитета у Београду као и бројни гости са иностраних универзитета који су дали додатну перспективу у сагледавању лика и дела професора Тарановског.

* Студенткиња друге године основних академских студија Правног факултета Универзитета у Београду; panthera.tigris.tigris.03@gmail.com

** Студент друге године основних академских студија Правног факултета Универзитета у Београду; andrija05opalic@gmail.com

ПРВИ ДАН

На самом почетку конференције обратила се присутнима на руском, а потом и на српском језику, проф. др Нина Кршљанин, професорка Српске правне историје Правног факултета Универзитета у Београду. Том приликом поздравила је окупљене, нагласивши значај конференције, и пренела поздраве декана Правног факултета Универзитета у Београду, проф. др Бојана Милисављевића. Након овога дала је реч шефици Катедре за правну историју проф. др Милени Полојац, професорки Римског приватног права на Правном факултету Универзитета у Београду.

Професорка Полојац, као наредни уводничар, захваљује присутнима на доласку на међународни научни скуп приређен у част професора нашег факултета Теодора Тарановског, поводом стопедесетогодишњице његовог рођења. Истиче да је Правни факултет Универзитета у Београду поносан јер је професор Тарановски управо овде, у нашој земљи и на нашем факултету, остварио врхунац своје академске каријере и интелектуалне зрелости. Такође, она наглашава да се, чувајући сећање на Теодора Тарановског, истовремено подсећамо и на богату традицију нашег Универзитета и нашег Правног факултета.

Следећи уводничар био је проф. др Зоран Мирковић, професор Српске правне историје и донедавни декан Правног факултета Универзитета у Београду, председник Организационог одбора овог скупа. Он налази да је важност овог скупа управо у томе што је професор Тарановски један од људи који су обележили правну историју као и историју факултета у златном периоду између два светска рата. Свој говор надаље наставља казивањем о биографији професора Тарановског. Истиче да је професор Тарановски био полиглота као и да се школовао од 1892. на Правном факултету руског Универзитета у Варшави, где је за професоре и узор имао научнике попут Зигелџа (*Теодор Зиџелџ*), Леонтовича (*Федор Иванович Леонтинович*) и Блока (*Александар Львович Блок*). После доста промена радног места, наводи професор Мирковић, због ондашњих околности у Русији професор Тарановски долази 1920. на Београдски универзитет где ради све до своје смрти 23. јануара 1936, где се бавио поред историје словенског права и историјом српског права. Надаље о личности и карактеру Тарановског говори кроз записане успомене његових сарадника, попут некролога Спекторског (*Евѣний Васильевич Спекторский*). Овај део свог излагања професор Мирковић завршава речима књижевног критичара Павла Поповића које је рекао о Стојану Новаковићу када је умро: „Можда је било већег историчара, можда је било већег лингвисте али ретко је

било људи тако, са логиком здраве памети“, за које професор сматра да савршено одговарају и личности Теодора Тарановског.

Након овога уследила је **прва сесија** посвећена Теодору Тарановском као правном историчару, којом председава проф. др Милена Полојац. Први излагач ове сесије био је проф. др Зоран Мирковић са Правног факултета Универзитета у Београду. Он у свом излагању наставља са прегледом живота професора Тарановског. Указује да се Тарановски разликује од других писаца по томе што је он за примере школа и метода у праву давао живе историјске примере – што се може видети у његовим делима попут *Енциклопедије права* или *Историје српског права у Немањинској држави* (у делу о историји државног права, чиме се конкретно бавио проф. Мирковић) – где се најбоље може видети читава његова ерудиција, једно темељно познавање категоријалног апарата, преко најстаријих школа које се баве правом па све до времена правног позитивизма. Професор Мирковић наводи да Тарановски користи догматски метод тумачења неке установе, који је добро познавао јер је предавао Енциклопедију права, те пушта да примери сами говоре – а уколико нема сачуваног изворног, документованог материјала он користи упоредноправни метод, у чему је и значај његовог рада. Тако се он ослања на широку подлогу објављене грађе па даје примере из других правних система али не упућује да су се примењивали и код нас, већ само даје слику о томе како је то било у другим државама. Поред овога професор истиче и неслагање Тарановског са Константином Јиричком (*Konstantin Josef Jireček*) око коришћења општег резоновања, те да овакво закључивање по њему у историји права нема значаја без извора колико год логично оно било. Своје излагање завршава речима Соловјева који је рекао о Тарановском: „Његова је заслуга што је историју српског права проучио у општим схемама развитка европских држава и доказао да средњовековна Србија није била заостала према другима већ се у неким правцима може поредити са Француском 16. века и Русијом 18. века.“

Наредни излагач био је проф. др Милош Станковић, професор Упоредне правне традиције Правног факултета Универзитета у Београду, који је говорио о доприносу Теодора Тарановског утемељењу Упоредне правне традиције. Професор Станковић се надовезује на излагање свог претходника те такође истиче да је Тарановски, користећи историјски и упоредни метод, већ пре једног века препознао и афирмисао значај историјске компаративистике као самосталне научне дисциплине. Поред овога наводи и да је Тарановски користио интердисциплинарни приступ те да се доста ослањао и на социоло-

гију права и политичку социологију, што би била значајна разлика у односу на савремено проучавање правне историје. Он налази и да је Тарановски ако не конзервативац онда традиционалиста, те да су и на његов рад и дела утицале околности под којима је дошао у Краљевину СХС. Ово се може видети и кроз његова дела у којима он ставља акценат не на историју државе и права, како се она можда учила након Другог светског рата на нашим просторима, већ на однос између друштвених staleжа и на један благонаклон однос према централној власти, али ипак и ту објашњава нпр. зашто су неке државе попут Душановог царства биле тако кратког века. Такође професор Станковић налази да његов рад обухвата не само темељно истраживање историје словенских правних система, већ и изузетно вредна дела попут студије о односу Душановог законика и *Maiestas Carolina* цара Карла IV, као и анализу методологије и задатака историје права.

Проф. др Ласло Хека (László Heka) са Института за упоредно право и правну теорију Правног факултета у Сегедину био је следећи излагач. Он се у свом излагању бавио питањем словенског права, и како се оно перципирало у Мађарској. Истиче да се због политичких разлога словенско право код њих почело изучавати тек у 20. веку и да је до тога дошло због паничног страха Мађара од могућег нестанка мађарског народа и културе и њихове асимилације са словенским народима, те да би пансловенски и југословенски покрет могли разрушити мађарску државу. Надаље говори о Рудолфу Раушеру (*Rudolf Rauscher*), који је заступао тезу о постојању дистинктног мађарског права, која се косила са ставовима других који су сматрали да је оно у ствари пука рецепција института других правних система. Говори и да Раушер поред тога оштро осуђује Тарановског јер га сматра за представника политичког панславизма. Професор Хека даље истиче да се Мурарик (*Antal Murarik*), својевремено, тим оценама Раушера жустро успротивио, истичући да је Тарановски не само један од најзначајнијих правних историчара свог времена, већ и утемељивач модерне српске правне историографије, који се одликовао научном доследношћу и методолошким ширинама. Ову тезу, како каже, подржавају и савремени истраживачи попут професора Иштвана Штипте (*István Stipta*) и Срђана Шаркића. Тарановски се, по њима, истиче као кључна фигура у проучавању српског средњовековног права. Професор Хека указује да је професор Шаркић више пута у мађарским стручним часописима нагласио да је *Историја српског права* Тарановског најзначајније дело те области, а да је такође и подржао тезу Тарановског о утицају мађарске институције младог краља (*rex iunior*) на српско право као пример међусобног прожимања правних традиција у региону.

Следећи излагач била је др Тамара Илић, научни сарадник Византолошког института САНУ. Она налази да је Тарановски развио сопствени критички суд, потврђујући или оповргавајући закључке које су изнедрила дотадашња истраживања Византијског царства. Истиче да је епоха у којој је Тарановски живео била под утицајем негативних историографских стереотипа наслеђених из 18. и 19. века, који су се у пољу медијевистике сводили на неговање историјски нетачних импресија о природи и значају Византије, те да је та појава (византизам) допринела да различите друштвене и правне прилике Византијског царства буду погрешно схваћене или да остану неистражене. Она се даље осврнула на критички став Тарановског према Хегеловој (*Georg Wilhelm Friedrich Hegel*) и Контовој (*Auguste Conte*) деоби европске цивилизације на „елитистички“ запад и назадни исток која је дуго утицала на историјске студије, при чему се Византија често посматрала искључиво као дегенерисана форма Римског царства. Супротстављајући се оваквом схватању, др Илић се наслања на поменути став Тарановског, који је сматрао да управо модерна, тзв. научна византологија омогућава пуно разумевање европске правне историје. Тарановски је у својим рецензијама и некролозима исказао велику блискост са радом неколицине истакнутих византолога, међу којима су: Георгије Острогорски (*Георгій Александрович Острогорский*), Марија Александровна Андрејева (*Мария Александровна Андреева*), Алдо Албертони (*Aldo Albertoni*), Васил Златарски. Илић закључује да је наклоност Тарановског према наведеним ауторима произлазила из чињенице да су њихова истраживања – која је успешно примењивао и у сопственим истраживањима средњовековних правних система Словена – поред византијске историје обухватала и историју словенских народа.

Друга сесија, посвећена савременицима Теодора Тарановског, одвијала се и на руском и на српском језику. Овом сесијом председавала је професорка Нина Кршљанин, а отпочела је излагањем проф. др Марије Владимировне Корогодине (*Мария Владимировна Корогодина*), шефице Одељења за истраживање рукописа Библиотеке Руске академије наука у Санкт Петербургу. Она је своје излагање посветила Владимиру Бенешевичу (*Владимир Николаевич Бенешевич*), изузетном руском византологу и историчару црквеног права за кога истиче да је несумњиво био упознат са радом Теодора Тарановског, пошто су обојица истих година студирали и припремали магистратуру и докторску дисертацију на Правном факултету Универзитета у Санкт Петербургу. Истиче како се последњих година свог живота Бенешевич окренуо проучавању настанка словенских зборника попут Законоправила Светог Саве и његове руске редакције – Рјазанске Крм-

чије. Наводи такође да је средином тридесетих година прошлог века Бенешевич ступио у преписку са српским и бугарским научницима као што су Стојановић, Златарски и Мошин, ученик Теодора Тарановског, те да је са њима расправљао о историји формирања зборника црквеног права у Србији, Бугарској и Русији. Своје излагање закључује тиме да су се запажања научника могла видети не само у њиховој преписци, већ и у недовршеном делу Бенешевича *Миражи в истѳории южных славян и древней Руси* које није успео да приведе крају због казне стрељањем на коју осуђен 1938. због оптужбе да је био немачки шпијун.

У наставку сесије др Урош Станковић, доцент Правног факултета Универзитета у Новом Саду, представио је рад припремљен у ко-ауторству са проф. др Машом Кулаузов са истог факултета. У оквиру овог излагања посвећена је пажња грађи која се чува у Рукописном одељењу Матице српске, а односи се на рад и преписку Теодора Тарановског. Конкретно, ради се о пет рукописа и четири писма. Међу рукописима који су поменути налазе се поједини чланци Тарановског, неки и у две верзије. Када је реч о писмима, др Станковић истиче да су настала између 1927. и 1933. године и да су два била упућена Васи Стајићу, тадашњем уреднику прилога Летописа Матице српске, једно Николи Милутиновићу, који је у то време обављао функцију секретара Матице, и једно Дари Каменковој Суботић, помоћници библиотекара и председници Матице напредних жена. У наставку се излагач бави садржином ових писама која је веома драгоцене, јер се писма односе на објављивање чланака Тарановског у Летопису Матице српске, на његов избор за почасног члана Матице, за ког је именован 27. јануара 1933, као и на његово предавање о државном уређењу средњовековне Србије које је требало да одржи на Народном универзитету у Новом Саду. Направљен је и осврт на односе Теодора Тарановског са Матицом српском, а потом су дата и потребна објашњења и коментари који су помогли да се боље разуме контекст у коме су писма настала, као и значај који имају за проучавање самог рада професора Тарановског и његове сарадње с овом институцијом.

Уследила је и **трећа сесија**, у потпуности на руском језику, посвећена Тарановском као правном теоретичару, и њоме је председавао др Урош Станковић. Први предавач ове сесије био је проф. др Иван Андрејевић Иваников (*Иван Андреевич Иваницков*), професор Катедре за теорију права и историјскоправне дисциплине сочијског огранка Руске правне академије при Министарству правде Русије. Његово излагање било је насловљено *Особености руске философије ѳрава са ѳочетѳка 20. века ѳрема оценама Теодора Тарановскоѳ*. Циљ овог излагања био је да осветли филозофскоправне ставове Таранов-

ског на основу његових радова који су објављени у Русији пре Октобарске револуције 1917. године. Иваников наводи да су у центру филозофскоправних истраживања Тарановског била питања природе права, односа обичаја и права, права и морала, позитивног и природног права, интеракције државе и права, као и питања специфичности филозофије права у Русији, где је он сматран једним од најдубљих руских филозофа права. Сада како је историјска школа права признавала две фазе развоја права – прва је народна правна свест, а друга (виша) је кодификовано право – професор истиче да је према мишљењу Тарановског историјска школа захтевала да се првенствено развија историја права, ако је могуће пре догматике и политике. Такође је навео и то да је Тарановски психологију права сврстао у гносеологију и методологију правне науке, а не у самосталну теорију. Такође истиче и да је критиковао Михајловског (*Иван Васильевич Михайловский*) због противречности и преузимања идеја без навођења извора. Закључује да је Тарановски нагласио значај духовних и моралних вредности у руској филозофији права, и њену повезаност са европском традицијом природног права.

Следеће излагање имао је др Вјачеслав Јевгењевич Кондуров (*Вячеслав Евѣньевич Кондуров*), кандидат правних наука, доцент Катедре за уставно право Санктпетербуршког државног универзитета (СПбГУ), који је говорио о догматици уставног права и политичкој теологији. На почетку он наводи да је Тарановски био један од највећих историчара методологије државног права, чија су дела и данас непревазиђена у правноисторијској науци. Даље износи да је током последњих сто година уставно и државно право претрпело значајне промене те да је традиционални правни метод уступио место логици вредности и метаправној аргументацији, док су уставна права постала неодвојиви део сваког устава. С тим у вези, институције уставног правосуђа сада имају централну улогу у тумачењу устава. Истиче још и да свет више није европоцентричан, што је изазвало потребу за очувањем уставног идентитета у многим земљама. Међутим, наглашава да промене не значе одбацивање традиционалних метода, већ њихово унапређење у складу са савременим правним условима, те да правни метод, иако је претежно концептуалан, служи за систематизацију и разјашњење кључних појмова државног права, али да опет треба посебно обратити пажњу на појмове савременог уставног права, њихов карактер и специфичности. У даљем излагању даје поделу и појашњење уставноправних појмова. На крају истиче да политичка теологија са правне тачке гледишта представља методолошки приступ који захтева, са једне стране, разматрање генезе кључних уставноправних појмова у контексту теологије и, са друге,

системску структурну аналогију појмова државног права са доминантном сликом света. Закључује да је политичка теологија адекватан приступ за разумевање савремених уставноправних појмова из перспективе правног метода.

Следећи излагач била је проф. др Марија Сергејевна Куликова (*Мария Сергеевна Куликова*), старији предавач Катедре за теорију и историју државе и права Правног факултета Санктпетербуршког државног универзитета, која је говорила о улози судске праксе у формирању правних вредности. На почетку излагања она говори о томе да судска пракса има кључну улогу у развоју правног система, јер не само да примењује право, већ га и активно обликује. Даље износи да кроз тумачење закона и решавање конкретних случајева судови дају стварни садржај апстрактним правним нормама и прилагођавају их друштвеним променама. Истиче да је посебно значајна улога виших судов, чије одлуке постају оријентири за даљу примену закона и законодавне реформе. Наглашава да је професор Тарановски истицао да судови, суочени с недореченошћу закона или правним празнинама, стварају нове приступе који могу утицати на формирање нових правних праваца те зато судска пракса тако постаје стабилизујући фактор у условима брзих законских промена, спречавајући хаотична тумачења и обезбеђујући континуитет правног поретка. Такође, подржава став о међусобној повезаности и утицају права и морала, те да принципи попут правичности, савесности и разумности потичу из моралних вредности, али кроз право добијају обавезујућу снагу. На крају закључује да је стога судска пракса више од механизма за решавање спорова, да је важан део правне културе и посредник између формалног закона и стварног живота.

На тему новог конституционализма и уставноправних реформи на постсоцијалистичком простору у светлу идеја Теодора Тарановског говорила је др Ирина Павловна Кененова, доцент Правног факултета Московског државног универзитета „Михаил Васиљевич Ломоносов”. Она сматра да научно наслеђе професора Тарановског, у коме је користио историјски метод и изнео идеје које су и данас релевантне, представља значајан допринос руској правној мисли (посебно његова *Енциклопедија права*). Она као посебно важне наводи идеје Тарановског да је битно да се власт према људима односи као према самосталним личностима а не као према објектима утицаја, као и његово размишљање о стварању мешовитог облика државног уређења у коме би се спајали монархистички, аристократски и демократски елементи. Такође говори и о његовом размишљању о непрекидној ротацији облика владавине. Надаље она разматра његов приступ типологији држава заснован на броју владајућих, нивоу

слободе и друштвеном развоју. Налази да се савремени изазови уставности огледају у кризи западне правне традиције, где је право све више техничко и политички инструментализовано, а такође и у кризи уставности, девалвацији кључних уставних вредности као што су суверенитет, народна власт (демократија), подела власти и независност судства. Пораст популизма и централизоване власти доводи до ограничења слобода и утицаја грађанског друштва. У тим околностима јављају се појаве „квазиконституционализма“ и „новог конституционализма“, посебно у постсоцијалистичким државама, где реформе ограничавају медијске и политичке слободе као и независност судства. Своје излагање закључује тиме да су, у светлу ових изазова, важне идеје хармонизације конзервативних и либералних вредности, као и развоја односа личности, друштва и државе заснованих на поверењу и солидарности, те да би се кључ за ово могао пронаћи управо у идејама професора Тарановског.

Четврта сесија, на српском језику, којом председава професор др Зоран Мирковић, наставља се на претходну сесију и говори и даље о Тарановском као правном теоретичару. Уводно излагање у овој сесији одржао је проф. др Игор Милинковић, професор Теорије права и државе на Правном факултету Универзитета у Бањој Луци, који је говорио о рефлексијама о схватању природе правне науке и правног феномена у делу Теодора Тарановског. Он је желео је да укаже на могуће правце утицаја других правних схватања на формирање теорије права професора Тарановског. Истиче да би ти утицаји могли долазити од појединих представника неокантизма, „баденске школе“, у ставовима – као и Петражицког (*Лев Иосифович Петражицкий*) али не у ставовима већ у концептуалном оквиру и терминологији. Даље наводи да је у свом капиталном делу *Енциклопедија права* Тарановски представио свеобухватну анализу историјског развоја правних школа као и сопствено схватање природе правног феномена, чији се карактер у правној мисли различито тумачи. Указује да се утицај неокантизма може видети управо у томе што Тарановски правне науке сврстава у науке о култури угледајући се на Рикерта (*Heinrich John Rickert*), те одбацује схватање Конта који негира потребу постојања посебне правне науке. Како професор даље налази, сам Тарановски упозорава на ограничења позитивизма, али не прихвата ни природноправно учење, но ипак сугерише на значај трансценденталних идеја. На крају закључује да је Тарановски у свом раду демонстрирао способност за критичко промишљање релевантних праваца правног мишљења, те да је комбиновао елементе разних аутора, због чега и није могуће издвојити само један правац као доминантан утицај на ставове професора Тарановског.

Наредни излагач био је проф. др Владимир Симич, професор Правног факултета у Љубљани. Говорио је о две књиге под истим насловом *Држава*, једне аутора Леонида Питамица (*Leonid Pitamic*) писане латиницом, из 1927. године, а друге аутора Евгенија Спекторског (*Евѣний Васильевич Спекторский*) писане ћирилицом, из 1933. Он наглашава да је писмо којим су ове књиге писане важно јер због језичке баријере нису добиле ширу пажњу – због ћирилице дело Спекторског је у Словенији остало готово непримећено, док се нешто слично због језика догодило са Питамицовом књигом ван Словеније. Професор Симич говори како је Спекторски у Београду, по иницијативи Слободана Јовановића, објавио рад *Држава и њен животи*, који, иако не представља обимну књигу, посматра карактеристике државе кроз историјску перспективу, што га повезује са Тарановским. Налази да је Спекторски касније у Љубљани постао и колега Питамица, значајног словеначког правника и теоретичара права који је пре Спекторског објавио своју књигу *Држава*, која представља најважније дело из теорије државе на словеначком језику. Професор се ту бави садржином ових књига те истиче да књига Спекторског има енциклопедијски карактер, док Питамицова као централни концепт има највишу норму. Обе књиге разматрају улогу црквеног права и однос државе према међународном праву.

ДРУГИ ДАН

Други дан овог међународног научног скупа започео је **петом сесијом** посвећеном државном праву средњевековне Србије, којом је председавао професор Зоран Мирковић. Ову сесију отвара др Душан Ракитић, доцент Српске правне историје на Правном факултету Универзитета у Београду, са темом о перспективи Тарановског на „општу конструкцију“ Немањинке државе. Он је у свом излагању желео да скрене пажњу на три напомене. Прва напомена се тицала значења појма сталежа, те истиче да се на почетку дела о историји државног права Тарановски подробније бави сталешком диференцијацијом, па појам сталежа разматра у два значења, ширем (друштвене класе) и ужем, што др Ракитић даље анализира у свом излагању. Друга већа напомена тицала се номиналног означавања властеоског сталежа. Односи се на кључни атрибут којим Тарановски назива властеоски сталеж као повлашћени сталеж а не као војнички, због тога што сматра да је термин војник за властелина, управо због сталешке диференцијације, постао недовољно прецизан. Своје излагање даље наставља о критикама Тарановског на ставове Кључевског (*Василий Осипович Ключевский*) о негативној конотацији освајања, и о томе

да је његов термин унутрашње освајање сматрао као тенденциозан. Он даље говори да је Тарановски искључио економски фактор и у први план као узрок за настанак сталешких разлика ставио деловање оружане силе. Трећа напомена о погледу Тарановског на општу јавноправну конструкцију Немањихке државе тицала се спољњег утицаја и узрока због кога долази до јачања државне власти.

Наредни излагач била је проф. др Нина Кршљанин са Правног факултета Универзитета у Београду, која је говорила о државном сабору средњовековне Србије у делу Теодора Тарановског. Фокусирала се на то како је Тарановски у *Историји српској љрава* конципирао главу о сабору, истичући да се, будући да књига обрађује само период Немањихке Србије, аутор не бави прапочецима сабора нити његовим каснијим облицима у време кнежевине и деспотовине. Указала је да Тарановски најпре говори детаљно о сталежима и слојевима друштва, али да сабор у делу о државним органима ставља одмах после владара. Анализирајући ту главу, нагласила је да се аутор бавио само државним сабором, и да није радио изворна истраживања већ да се у великој мери ослањао на радове претходника, посебно Стојана Новаковића и Николе Радојчића. Тарановски се, како објашњава, посветио концепту сабора, његовом саставу, надлежностима и функцији – шта је владар сам решавао а шта се износило пред сабор, и да ли је сабор имао саветодавну или одлучујућу улогу. Истакнут је и утицај сабора на слику о државности и сталешком уређењу. Професорка се затим осврнула на ограничену примену компаративног приступа код Тарановског у делу о саборима, наводећи да једино детаљније поређење чини са византијским установама. На крају свог излагања професорка закључује да је оно што можда још увек фали у истраживању сабора управо једна обимнија упоредна анализа, не да би се доказала рецепција већ да би се боље српски сабор поставио у друштво европских сталешких скупштина.

Мср Ђорђе Степић, асистент на Правном факултету Универзитета у Београду, говорио је о кривичним делима против имовине из пера Теодора Тарановског. Указује да када Тарановски почиње своје излагање о крађи, разбојништву и грабежу у свом делу *Историја српској љрава*, полази од трипартиције која се среће и у римском праву код облика противправног одузимања својине. Даље анализира учиноце ових дела (где поред тата и гусара помиње и *хишчнике*, отимаче), као и разлике између разбојништва и грабежа – за који објашњава да је Тарановски сматрао да га је српско право доказано познавало те да се појављује у чл. 144. и чл. 180. Душановог законика. Даље анализира термин *обличење*, да ли он обухвата само хватање кривца *in flagranti* и *corpus delicti*, или је то пак, по тумачењу професора Чворо-

вића, и резултат генералне истраге земље коју Тарановски описује. Потом говори о повреди аграрне својине, *йойки* (за чије се тумачење Тарановски ослонио на тумачење Бобчева и бугарску правну историјографију) и *йойаши*, често помињаној у српским повељама. У свом излагању он укратко помиње и дело неовлашћеног насељавања подложника на туђем земљишту, које се среће само у Светоарханђелској повељи и које Тарановски није детаљно истражио. У наставку говори и о паљевини коју Соловјев сматра за општеопасно дело, док је Тарановски сврстава у имовинско и опште опасно дело с обзиром на радњу извршења и укључене ризике. На крају истиче и интересантну природу овог дела које левитира између кривичног и грађанског права зависно од виности починиоца, па говори још и о могућој одговорности села за ово дело.

Уследила је наредна **шеста сесија**, која је била спојена са **седмом сесијом** због оправданог изостанка неких учесника, и њоме је председавала проф. др Татјана Суботин-Голубовић, професорка Филозофског факултета Универзитета у Београду. Прво излагање у овој сесији припало је проф. др Пјотру Шимањицу (*Piotr Szymaniec*) са Института за друштвено-правне студије Универзитета примењених наука „Ангелус Силесијус“ у Валбжиху (Пољска). Он је први део свог излагања посветио сагледавању научних веза између Теодора Тарановског и његових пољских савременика, посебно у периоду између два светска рата. Истиче да је Тарановски био добро познат у круговима пољских историчара права и да је одржавао нарочито блиске односе са Пшемиславом Домбковским (*Przemysław Dąbkowski*), професором Универзитета у Лавову и уредником часописа *Pamiętnik Historyczno-Prawny*, те да је на његов позив написао значајно дело *Historia ustroju państwowego*, замишљено као први том обимније монографије *Historia prawa rosyjskiego*. Надаље наводи да ни после смрти професор Тарановски није био заборављен у Пољској те да је Војћех Хејнош (*Wojciech Hejnosz*) 1937. године објавио мемоар под насловом *Ś.p. prof. Teodor Taranowski a Polska*, у којем је управо наглашена научна повезаност Тарановског са Пољском. Уследило је и опширно разматрање професора о рецепцији идеја Тарановског међу пољским историчарима права. Став Тарановског је био да се треба вратити идејама Маћејовског (*Wacław Aleksander Maciejowski*), које су подразумевале покушај реконструкције старог словенског права пре примања хришћанства. Професор даље наводи да је овај став прихватио Јан Адамус (*Jan Adamus*), али и да се овом ставу оштро успротивио Јулијуш Бардах (*Juliusz Bardach*), који је написао детаљну и оштру критику на ставове Тарановског у својој анализи из 1963. године. На крају професор уочава и објашњава да је управо после Бардахове критике интересовање за Тарановског у Пољској евидентно опало.

Наредни излагач био је проф. др Зоран Чворовић, професор Правног факултета Универзитета у Крагујевцу. Он је своје предавање везао за поглед Теодора Тарановског на сталеже у Московској држави и Немањинској Србији, уз уводну напомену да је претходна ужи појам од Московске Русије и да се везује за период 16. и 17. века. Истакао је да је прва тема којом се бавио, тада доцент, Теодор Тарановски била друштвено уређење Московске Русије у ширем смислу. Поменута је и његова краћа монографија *Феудализам у Русији, критички есеј*, из 1902. године, у коме је додатно проблематизовао тада актуелно питање постојања феудализма пре настанка Московске државе у 16. веку, где се фокусирао на истраживање значаја и садржине појма сталежа у Русији поменутог периода, коју дефинише као сталешко-монархијску државу са владарем и земским сабором на челу, насталу на темељу феудализма из претходне удеоно-кнежевске епохе. Оповргавајући тезу о непостојању феудализма у Русији покушао је и да оповргне тезу о искључености Русије из токова развјатка европске цивилизације. Професор наводи и да се Тарановски противио мишљењу Сергејевича (*Василиј Иванович Сергеевич*), који је у својим радовима износио став да у Русији пре формирања Московске државе није било сталежа, већ само социјалних класа без правних разлика, односно да су се разликовали по имовини и личном достојанству али не по правима и обавезама. Указује и да Тарановски инсистира на правном основу војне службе као кључном критеријуму за формирање појединих правних разреда, али и да признаје да је овом обавезом било обухваћено целокупно становништво као што тврди Сергејевич. Говори и да у раду *Државна култура Русије* из 1925. Тарановски истиче да се ток развјатка руског државног уређења кретао кроз монархију у првобитној народној држави, па затим кроз патримонијалну, сталешку, бирократску и на крају уставну монархију. На крају свог излагања посветио се поређењима која је Тарановски правио између српског и руског племства у виду њихове улоге у власти, за коју наводи да је постојала али да се није испољавала у форми конкурисања монарху на уговорној основи, већ у форми потчињености држави по начелима објективног статуса.

Проф. др Далибор Ђукић, професор Правног факултета у Београду, говори о правном положају православне цркве у средњовековној српској држави. На почетку је нагласио да разликовање делокруга државе и цркве није свакако нешто што је било својствено за средњи век, те да је Тарановски тај однос описао као сложен и сложан, јединствен црквенополитички организам, који се темељи у доктрини симфоније преузете из Ромејског царства. Надаље истиче да хришћанство, које претендује на универзалну истину, руши дотад

устаљену верску толеранцију у Римском царству те да је зато и прогањано. Указује на то да, и када је победило, најдаље што је владару допустило да уђе у домен цркве било је за време Јустинијана који постаје и цар и свештеник, претендујући да придобије сличан статус који су римски владари имали у некадашњем религијском систему. Даље наводи да борба са иконоборачком јереси представља кулминацију борбе за аутономију цркве, те да победа поборника икона доводи до тога да је црква сачувала аутономију, почевши озбиљно да ради на њој, а да је продукт тога настанак зборника *Εἰσανατοίη*, који је и у словенском свету оставио значајан траг. Уочава да од овог периода држава и црква стоје заједно у сагласју (симфонији). Професор закључује да иако аутокефалност српске цркве долази у позном периоду Византије она ипак прати њен модел, те иако је у Србији владар заштитник вере а на државном сабору се бирао поглавар цркве, црква ипак има своју аутономију у виду неприкосновености црквених баштина и веома широке црквене судске аутономије.

Следеће излагање имала је проф. др Марија Копривица, професорка Филозофског факултета Универзитета у Београду, на тему судских надлежности игумана манастира у средњовековној Србији. На почетку, она је истакла немерљив допринос Тарановског изучавању средњовековног судског уређења у Србији, указујући на тадашња напредна схватања чији је врхунац одредба Душановог законика да судије суде слободно од царске воље. Говори и да је у својој обимној студији *Историја судског уређења и њоретика* Тарановски јасно издвојио гране судске власти и њихове надлежности кроз диференцијацију црквеног, патримонијалног и владаревог суда, уз аутономију градских и рударских места, као и мешовити суд или станак за спорове између Срба и Дубровника. Што се тиче црквених судова, она уочава да је Србија преузела из Византије готов модел. Тако на епископским властелинствима епископ има све оне надлежности из домена црквеног суда, али му такође припадају и сва права патримонијалног суда да суди поданицима свог властелинства, те тиме долази до својеврсне концентрације судске власти. Професорка поставља и важно питање где су у том систему манастири, за које наводи да фактички имају улогу феудалног господара ослобођеног војне обавезе, те да располажу имовином и имају сва права патримонијалног господара, а да је игуман тај који располаже тим надлежностима. Уочава и да су се временом неке надлежности пренеле са епископа на игумана манастира, што је последица економских уступака манастирима у виду препуштања наплаћивања глобе и материјалних казни, али да се и даље за та дела суди пред владарем. У закључку наводи да су манастири временом од својих ктитора добијали све веће повластице, све до краја Немањинског периода.

Сесију је затворила својим излагањем проф. др Татјана Суботин-Голубовић, са темом о канонском зборнику из збирке Цетињског манастира, рукопис број 74. Она истиче да, када се говори о српском средњовековном праву, поред уобичајених извора попут Душановог законика и Крмчије, за анализу су погодни такође и црквени и мешовити зборници чија тачна намена није довољно расветљена. Рукопис о којем је говорила специфичан је, јер су у његов састав у првом делу ушле одредбе из канонског права а у другом делу поједини делови из Требника. Пажљивијом анализом утврдила је да се у другом делу такође налазе они делови богослужења које може искључиво да обави архијереј. Она налази да је овај рукопис, судећи према воденим знацима хартије, преписан осамдесетих-деведесетих година 14. века, али да су место настанка и писар непознати. Уочава да су два дела збирке писала два различита писара, са очигледним умећем и искуством карактеристичним за озбиљне скрипторијуме. Истиче да се рукопис првобитно налазио у манастиру Пиви, одакле је по налогу књаза Николе пренет 1885. на Цетиње. Поменула је и истраживаче који су се бавили овом темом, попут Душана Вуксана, Петра Момировића, Љупке Васиљев и Милене Мартиновић. Нагласила је и да су поједине ставке овог рукописа биле тешке за идентификацију због физичких оштећења, али по очуваном заглављу закључује да је сачуван почетак текста који почиње са 85 апостолских правила. Компарацијом превода овог рукописа и Крмчије је установила да рукопис садржи скраћену верзију текста, а да се понекад можда чак радило и о препричавању. На крају свог излагања закључује да је овај рукопис вероватно имао улогу приручника приликом суђења.

Последњом сесијом другог дана председавао је проф. др Далибор Ђукић. Отворила ју је проф. др Мирјана Мишкић, професорка Правног факултета Универзитета у Бањој Луци, и изложила је коаутоски рад са проф. др Ђорђем Раковићем, такође професором Правног факултета Универзитета у Бањој Луци. Говорила је на тему деце као носилаца првог наследног реда у српском средњовековном праву. Истиче да је наследно право средњовековне Србије садржано у одредбама Законоправила, Скраћеној Синтагми, Душановом законик, као и у владалачким повељама. Нагласила је да, и по речима Тарановског, постојећи правни споменици не пружају јединствен систем наследног права, него само садрже поједине одредбе као и индиректне индикације, на које је указала у свом излагању. Садржај тих норми је био у складу са феудалним карактером друштвено-политичких односа. Истакла је да Душанов законик садржи само два члана о наследном праву, који у први наследни ред властеоских баштина стављају децу као полно неутралну категорију. Она тада креће са навођењем

различитих тумачења појма деце. Истиче да је Тарановски заступао став фаворизованог наслеђивања синова – насупрот искључивог наслеђивања по мушкој линији, које је заступао Стојан Новаковић. Наглашава да непостојање директних извора из праксе оставља простор даљем полемисању. Такође је поменула да члан 48. Душановог законика говори о наслеђивању покретних ствари веће вредности које се додељују првенствено сину, а тек уколико њега нема ћерки. Она додаје да је Тарановски сматрао да под термин деца спадају и унуци и праунуци, а такође је разликовао и категорију природних (који живе у заједници живота са оставиоцима) од законских наследника (из побочне линије). Закључила је своје излагање помињањем института усиновљења и принципа правичности у завештању имовине, као дела тадашње праксе српског наследног права.

Следећи излагач био је проф. др Владимир Вулетић, професор Римског права Правног факултета Универзитета у Београду. Он је говорио на тему римске купопродаје и њеног утицаја на одредбе Душановог законика, у делу Теодора Тарановског. Своје излагање почиње стављајући у контекст цивилизацијску перспективу величине историјских подухвата, наводећи мисао Наполеона (*Napoléon I Bonaparte*) који је рекао да ће сва његова освајања историја заборавити али да ће његов величанствени *Code Civil* остати заувек упамћен, као што и јесте. У поменути контекст ставља и цара Душана, који је био не само велики освајач већ и велики кодификатор. Говори да његова троделна кодификација у српски правни живот уводи напредне институте и схватања римског права, истичући и постојање разлика. У свом излагању он се фокусирао на само два документа из средњовековне Србије који представљају институт купопродаје у пракси. Први документ је из 15. века и односи се на продају куће у Трепчи, а други је Призренска тапија, за коју се не зна ни где ни када је настала. Истиче да су кључни елементи овог уговора, као и у римском праву, предмет и цена. Напоменуо је да је у тадашњој Србији, према овим документима, важило веома напредно начело консензуализма, односно да је уговор био закључен без претходне предаје ствари. Помиње такође и постојање начела *laesio enormis*, по којем ако продавац не добије ни половину предвиђене цене он може раскинути уговор. Своје излагање завршава објашњавањем института који спајају римско и српско право, попут капаре и права прече куповине.

Наредни излагач била је проф. др Валентина Цветковић-Ђорђевић, професорка Римског права Правног факултета Универзитета у Београду, која је своје излагање посветила *Енциклопедији права* Теодора Тарановског. Истакла је да иако се Тарановски често перципира код нас само као правни историчар – с обзиром да је по емиграцији у

Србију предавао историју словенских права – он има остварено стваралаштво и у области теорије и филозофије права. Додала је да поред чланка Ђорђа Тасића постоје још само три чланка на тему *Енциклопедије љева* Теодора Тарановског, што је по њој недовољно. Истакла је и да је Тарановски почео своју универзитетску каријеру као доцент за Енциклопедију права, иако је веома брзо почео да предаје историју руског и словенских права. Он убрзо по избеглиштву у Србију, после само три године, како професорка истиче, издаје своје дело *Енциклопедија љева*, која је изворно била објављена 1917. на руском језику. Професорка је нагласила значај овог дела које представља опште учење о праву без кога се не може на прави начин схватити ниједна правничка професија. Даље је појаснила историјат енциклопедије права, те је ту тему закључила напоменом да је 19. век помирио дотад супротстављене верзије овог права, емпиријску и филозофску, које су се спојиле у органској енциклопедији права. Налази да је она управо настала под утицајем Шелинга (*Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling*) и Хегела као представника класичне немачке идеалистичке филозофије. Тако су, како наводи, помирене априорне, метафизичке идеје и позитивно право. За крај свог излагања истиче мишљење професора Тарановског да идеје природног права не треба одбацити већ их треба користити као критеријум за оцењивање позитивног права.

Последњи излагач конференције била је др Сара Митић, доцент Правног факултета Универзитета у Нишу. Она је представила свој рад на тему уговора о купопродаји у српском средњовековном праву према Теодору Тарановском. Истиче да је Тарановски био пионир у тумачењу права као сложеног културно-историјског феномена. Такође је напоменула да је он у свом делу *Историја српског љева у Немањинској држави* анализирао не само изворе права и норме већ и социолошке чиниоце. Образлаже да то ради у покушају да реконструише правни поредак средњовековне Србије не као архаични остатак, већ као динамичну структуру упоредиву са европским правним системима тог времена. Овим је истакла тезу Тарановског да српско средњовековно право није изоловани феномен већ да је продукт интеракција са ромејским и западним суседима, те налази да и уговор о купопродаји не одступа од ове праксе. Даље указује на то да се може наћи, у не тако бројним изворима, да су два термина била карактеристична у српском средњовековном облигационом праву, а то су дуг и вера. Објашњава да је дуг био општи термин који је коришћен за означавање облигација, а вера се односила на савесно испуњавање обавеза. Према томе се и само склапање уговора сматра као нуђење и примање вере, те са овим у вези помиње и члан 51. Душановог законика. Даље истиче да према Тарановском у српском

средњовековном праву постоје следећи уговори (изложени по реду учесталости закључивања): поклон, купопродаја, размена, зајам, закуп, остава и ортаклук. На питање да ли предмет купопродаје може да буде непокретност, др Митић наводи постојање купљенице која даје потврдан одговор. Похвалним речима о професору Тарановском она завршава своје излагање и ову сесију.

Конференција одржана у част Теодора Тарановског завршена је обраћањем присутнима емерите проф. др Виде Тарановски Џонсон, унуке уваженог професора Тарановског. Она је у видео поруци у име породице Тарановски исказала захвалност свим организаторима и учесницима, по њеним речима, импресивне и разноврсне конференције, на којој су демонстрирани нови приступи научном раду Тарановског. На конференцији су после сваке сесије одржаване и конструктивне дискусије, где су излагачи и гости износили своја мишљења, ставове и запажања о претходном излагању, продубљујући поглед на ширину дела Теодора Тарановског. Иако су поједини учесници били спречени да присуствују конференцији из оправданих разлога, то није угрозило обележавање овог јубилеја значајног за српску академску заједницу и културно-историјску баштину.

Рад приспео / Paper received: 30.5.2025.

Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 10.6.2025.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

1. Профил часописа и врсте радова које се објављују

Весник љравне исијорије / Herald of Legal History је међународни академски студентски часопис, посвећен проучавању правне историје свих земаља и свих раздобља. Издавач часописа је Правни факултет Универзитета у Београду. Часопис излази два пута годишње, у ограниченом штампаном тиражу и електронски у отвореном приступу.

Радове могу подносити како студенти основних и постдипломских студија права, тако и студенти других друштвено-хуманистичких наука. Прихватају се и радови аутора којима је престао статус студента, уколико су га имали у време истраживања, односно писања рада.

Текстови могу бити на српском или енглеском језику.

Прихватамо следеће врсте радова:

1. Студентске академске чланке; у случају коауторских радова, сви аутори морају да имају статус студента у високошколској установи. Радо примамо како радове који се тичу појединачних правног система, тако и оне који примењују упоредни приступ.
2. Приказе књига; предмет рада могу бити како скорашње, тако и давно објављене књиге, али приступ се мора прилагодити сходно томе. Уколико се ради о приказу старије књиге која је у међувремену доживела поновно издање, аутор прегледа мора дати пуне библиографске податке како о првом издању књиге, тако и о оном које је коришћено при писању приказа.
3. Студентске преводе академских чланака и изворних текстова са српског на енглески и обрнуто, или са било ког другог језика на један од два претходно поменута. Ако је текст већ превођен на дотични језик, мора се радити о приметно бољем и/или савременијем преводу. Преводац је у обавези да, упоредо с преводом, поднесе сагласност аутора или другог носиоца ауторских права (или доказ да је текст у јавном домену, тј. слободан за коришћење), као и оригинални текст. Када год је могуће, оригинал и превод биће упоредо објављени.
4. Интервјуе значајних научника из области правне историје, које спроводе студенти, на академске теме. Упоредо са текстом интервјуа, интервјуиста има обавезу да поднесе доказ о дозволи и сагласности интервјуисаног (лица) да интервју буде објављен (нпр. електронска преписка или копија потписане изјаве о сагласности).
5. Пригодне текстове – извештаје с конференција, некрологе и сл.

AUTHOR GUIDELINES

1. Journal Profile and Types of Submissions

Весник љравне истаорије / Herald of Legal History is an international academic student journal dedicated to the study of legal history of all countries and periods. The journal is published by the University of Belgrade Faculty of Law. It has two issues per year, in a limited number of physical copies and as an open access e-journal

Both graduate and postgraduate students of law, as well as of other social sciences and humanities, are eligible to submit papers for the journal. Submissions by authors who no longer have student status are also acceptable, as long as they possessed it during their research or writing.

Submissions are accepted in Serbian and English.

We accept the following types of submissions:

1. Academic articles written by students; in case of co-authored papers, all authors must have student status at an institution of higher education. We encourage both papers dealing with individual legal systems and those taking a comparative approach.
2. Book reviews written by students; both recent and older works can be reviewed, but the approach must be adjusted accordingly. If an older book that was later re-issued is reviewed, the reviewer must submit full bibliographical information regarding both the first edition of the work and the one that was used for the review.
3. Translations of academic articles or primary sources from Serbian to English or vice versa, or from any other language to either of these two, done by students. If a translation of the text into the language in question already exists, the translation has to be significantly better and/or more modern. Along with the translation, the translator must also submit the author's or another copyright holder's consent (or proof that the text is in public domain, i.e. free to use), as well as the original text. Whenever possible, the original and the translation will be published side by side.
4. Interviews with renowned scholars in the field of legal history, conducted by students, on academic subjects. Along with the text of the interview, the interviewer must submit proof of the interviewee's authorization and consent to the publication of the interview (e.g. email communication or a scan of a signed statement of consent).
5. Event-related texts – conference reports, necrologues etc.

Пожељно је да студенти који намеравају да поднесу преводе или интервјуе о томе унапред обавесте Уредништво, те да питају да ли текст који ће бити преведен или научник који ће бити интервјуисан одговарају профилу часописа. Може се послати и узорак преведеног текста (1–2 странице), како би се унапред проверио општи квалитет превода.

Радови који су већ објављени на другом месту не могу се предавати за објављивање. Ако је радна верзија неког рада учињена доступном на интернету, по објављивању рада је треба уклонити или заменити линком за рад на сајту *Весника*.

Радови предати за објављивање подлежу обавезној анонимној рецензији два рецензента којима није познат идентитет аутора, као што ни аутору није познат идентитет рецензента. Чланке и приказе књига ће рецензирати стручњаци из одговарајућег поља правне историје, док ће преводе прегледати стручњак у чију специјализацију потпада тема на коју се рад односи и филолог специјализован за језик на коме је текст написан. Интервјуи, као и други слични текстови (нпр. некролози) не подлежу анонимној рецензији, али редакција може сугерисати примерене измене.

Радови се шаљу у *Microsoft Word* формату на адресу vesnik@ius.bg.ac.rs или предају онлајн преко сајта часописа: <http://ojsnovi.ius.bg.ac.rs/index.php/Vesnik/index>. Уколико аутор сматра потребним илустрације, табеле или неубичајене фонтове, потребно је да их достави у виду засебних датотека. Оригинили превођених текстова се такође могу послати у PDF-у.

Видео апстракти за радове или уживо снимљени интервјуи су такође прихватљиви и биће објављени на профилима часописа на друштвеним мрежама (YouTube, Facebook, Instagram, итд.) упоредо с електронском објавом радова на које се односе. Слање видео апстракта или интервјуа не ослобађа аутора обавезе да пошаље писани апстракт с кључним речима, или транскрипт интервјуа. (Уколико интервју није вођен на српском или енглеском језику, превод транскрипта на један од та два језика је неопходан.) Видео снимци и друге крупне датотеке могу се слати преко бесплатних сервиса за дељење датотека (попут *WeTransfer*, *FileMail*) истовремено с подношењем рада или недуго након.

Рокови за подношење радова су: 30. април за први број, и 31. октобар за други. Аутори ће бити обавештени чим њихови радови буду примљени.

Аутори су дужни да се при писању радова придржавају међународних академских и етичких стандарда. Чином предавања рада за објављивање сваки аутор гарантује да рад не садржи никакво кршење ауторских права, плагијат или етички преступ, као и да рад није раније био објављен, није прихваћен за објављивање нити у поступку разматрања за објављивање на другом месту, те да ће евентуалне радне верзије уклонити или заменити линком за верзију објављену у *Веснику* ако рад буде прихваћен за објављивање.

We encourage students intending to submit translations or interviews to inform the Editorial Board of their intentions in advance, and to inquire whether the text to be translated or the scholar to be interviewed fit in with the journal's profile. An example of the translation (1–2 pages long) can also be provided, in order for the overall quality of the translation to be assessed in advance.

Papers that were already published elsewhere cannot be submitted. If a work in progress version has been made available online, once the paper has been published, it should be removed or replaced with a link to the paper on the *HLH* website.

All submissions will be evaluated by two external reviewers. The peer review is double blind. Articles and book reviews will be evaluated by experts in the relevant field of legal history, while translations will be reviewed by one expert in the field of the translated text, and one philologist specializing in the language in question. Interviews, as well as other similar texts (e.g. necrologies) are not subject to anonymous reviews, but the Editorial Board may still suggest appropriate changes.

All submissions should be sent in Microsoft Word format to **vesnik@ius.bg.ac.rs**, or submitted online through our website: <http://ojsnovi.ius.bg.ac.rs/index.php/Vesnik/index>. If illustrations, tables or non-standard fonts are needed, they should be included as separate files. Originals of translated texts can also be sent as PDFs.

Video abstracts for papers or recorded live interviews are also acceptable and will be published on the journal's social media profiles (YouTube, Facebook, Instagram etc.) once the issue they are related to is published online. Sending a video abstract or interview does not eliminate the author's obligation to send a written abstract and keywords, or the transcript of the interview. (If the interview is conducted in a language other than English or Serbian, a translation of the transcript to either of those languages is also required.) Videos and other large files can be sent over free file-sharing services (e.g. WeTransfer, FileMail) together with, or soon after the textual submission.

Deadlines for submissions are the 30th of April for the first issue and the 31st of October for the second. Authors will be notified when their submission is received.

Authors are obliged to follow international academic and ethical standards in the writing of their papers. By submitting a paper for publication, every author guarantees that the paper contains no copyright infringement, plagiarism or ethical misconduct, as well as that the paper has not been previously published, accepted for publication nor is under consideration for publication elsewhere, and that any work in progress versions will be removed or replaced with a link to the version published in the *HLH* if the paper is accepted for publication.

Аутори задржавају ауторско право на своме делу. Међутим, услов за објављивање у *Веснику њравне истѳорије* јесте да аутори издавачу дозволе да објави дело, да гарантују право да ће *Весник* бити наведен као изворни издавач у случају поновног објављивања и да неискључиво уступе овлашћење на умножавање, те овлашћење да се текст учини доступним јавности и да се дистрибуира у свим облицима и медијима. Објављени текстови се дистрибуирају под условима лиценце „*Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)*”.

2. Форматирање и стил писања

Радови се пишу у фонту Times New Roman, величина 12. Текстови на српском се пишу ћириличним писмом. Текстови на енглеском могу да користе било британски или амерички варијетет енглеског језика, под условом да се један користи континуирано кроз цео рад.

Латинске и друге стране речи и изрази, као и интернет адресе, пишу се курзивом (*italic*), уколико је то могуће за писмо које се користи. За језике који не користе латинично или ћирилично писмо (нпр. грчки), молимо вас да користите фонт сличне величине и да фонт доставите уз свој рад.

Страна имена која се помињу у тексту, а која користе другачије писмо или транскрипцију од онога у тексту, треба да се при првом спомињању напишу у оригиналу у загради, курзивом. У даљим наводима користе се само транскрибована имена.

Пример: Као што истиче Игор Медведев (*Игорь Медведев*)...

Кад је цитат преведен с другог језика, треба навести и изворни текст уколико је могуће, било у главном тексту или у фусноти, у зависности од важности цитата. И обрнуто – за све цитате на било ком језику осим оног на коме је рад написан, морају се дати и преводи. Изузетак овоме су опште познате латинске речи и изрази, као што су *mutatis mutandis*, *de iure*, *a fortiori*, *et cetera*.

Не постоји минимална или максимална дужина рада, али рецензенти могу да сугеришу проширивање или скраћивање појединих целина у оквиру рада у зависности од важности за тему.

Ауторима је дозвољено да пишу у првом лицу једнине, првом лицу множине, или неутралним стилем, али би требало да кроз рад континуирано користе стил који су одабрали.

Ауторово име и презиме, са средњим словом, и академска титула се уписују у горњи леви угао. Презиме се пише великим словима – верзалом; може се користити редослед уобичајен у ауторовом матерњем језику. Установа на којој аутор студира или је запослен, ниво студија или друге афилијације и позиције, као и адреса електронске поште аутора, треба да буду написане у фусноти означеној звездицом. У истој фусноти аутор може, ако жели, додати и линкове за своје профиле на академским

Authors will retain the copyright in their work. It is, however, a condition of publication that authors transfer to the *Herald of Legal History* the non-exclusive right to publish the paper, to be cited as its original publisher in case of reuse, to reproduce, to make available to the public, and to distribute it in all forms and media. The published papers will be distributed under the „Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)“ license.

2. Formatting and Writing Style

Papers should be written using the Times New Roman font, size 12. Texts in Serbian should be written in the Cyrillic alphabet. Texts in English can use either British or American English, but one must be used consistently throughout the paper.

Latin and other foreign words and phrases, as well as internet addresses should be written in verso (italic), if available for the script in question. For languages that do not use the Latin or Cyrillic alphabet (e.g. Greek), please use a font of a similar size and include the font with your paper.

Foreign names mentioned in the text that use a script or transliteration different than the one the paper is written in should be given in the original in parentheses (and in verso) when they first appear in the text. In subsequent mentions, only the transliterated name should be used.

Example: As Igor Medvedev (*Игорь Медведев*) points out...

When quotations translated from other languages are given, the original should also be provided if possible, either in the main text or in a footnote, depending on the quotation's importance. And vice versa – translations should be provided for all quotations given in any language other than the one the paper is written in. An exception to this are widely known Latin words and phrases, such as *mutatis mutandis*, *de iure*, *a fortiori*, *et cetera*.

There is no minimum or maximum length for submissions, but the reviewers may still suggest expanding or shortening a section of the paper based on its relevance for the subject.

Authors are free to write either in first person singular, first person plural or in a completely neutral style, but the same style should be used consistently throughout the paper.

The author's first and last name, initials of the middle name(s), and academic title should be placed in the upper left corner. The last name should be capitalized; the order common in the author's native language can be used. The institution of study and/or employment, study level, or other affiliation and position, as well as the author's email address should be given in a footnote indicated by an asterisk. The authors may also include, in the same footnote, links to their profiles on academic websites – the site of the institution

сајтовима – сајту институције где је запослен, некој академској мрежи попут *ResearchGate*, *Orcid*, *Academia.edu* и сл.

Како би се обезбедила анонимност рада, молимо вас да не уписујете своје име нигде осим на страни на којој је наслов. Ако се позивате на неке од својих других објављених радова, молимо вас да приликом навођења поступате са њима као са радовима других аутора, а да их притом не истичете као своје.

Уколико рад представља део семинарског рада, мастер или докторске тезе, ако је резултат истраживања у оквиру неког научног пројекта, или је излаган на некој конференцији, ове податке треба што детаљније навести у истој фусноти у којој је ауторова афилијација, у засебном пасусу.

Уз чланке (за разлику од других врста радова) треба доставити и апстракт, дужине 100–150 речи, са 3–5 кључних речи подесних за потребе онлајн претраживања и индексирања.

У интересу аутора је да наслов и кључне речи што верније и концизније одражавају садржај рада. Цео рад, укључујући и резиме на страном језику, подлежу стручној лектури и анонимним рецензијама. Уредништво задржава право да прилагоди текст стилу и формату часописа.

На крају рада, после библиографије, наводе се на другом језику часописа (на енглеском ако је рад на српском и обрнуто) име аутора са фуснотом, наслов рада, сажетак (који може бити до 500 речи) и кључне речи. Ако нисте у могућности да их преведете самостално, молимо вас да то назначите како бисмо обезбедили превод.

Наслов треба да буде центриран, откуцан великим словима – верзалом, величина фонта 14. Поднаслови би такође требало да буду центрирани и откуцани верзалом, величина фонта 12, и нумерисани консекутивно арапским бројевима.

Уколико поднаслов има више целина, оне такође треба да буду обележене арапским бројевима, и то: 1.1 – малим обичним словима (фонт 12), 1.1.1 – малим словима у курзиву (фонт 11), итд. са мањим фонтом.

Аутори чланака (и приказа, ако имају друге референце осим књиге коју приказују) су у обавези да поднесу библиографију цитираних дела, фонт 11, на крају чланка. Листа треба да буде подељена на изворе (историјске и правне, тзв. примарне изворе) и литературу (тзв. секундарне изворе), по азбучном реду презимена аутора. Извори без (познатих) аутора треба да буду наведени пре оних с ауторима, у азбучном реду по наслову.

Уз преводе треба доставити кратак увод у којем ће се у основним цртама изложити, за изворе, природа, значај и контекст настанка преведеног текста, а за научне чланке основни подаци о аутору и значај преведеног текста. Увод треба да буде на језику на који се текст преводи, и по правилу не треба да буде дужи од једне странице.

where they are employed, an academic network such as ResearchGate, Orcid, Academia.edu, etc.

In order to ensure your paper's anonymity, please do not include your name anywhere except the title page. If you are referring to your other published works, please treat them as you would any other author's, without singling them out as your own.

If the article is a part of a seminary paper, master or doctoral thesis, if it is the result of research within a scientific project, or it has been presented at a conference, this information should be indicated with as much detail as possible in the same footnote with the author's affiliation, in the next paragraph.

For articles (unlike other types of submissions), an abstract 100–150 words long should be included, together with 3–5 keywords suitable for indexing and online search purposes.

It is in the author's interest that the title and key words reflect the content of the article as closely as possible. The entire paper, including the abstracts, shall be subjected to proofreading and peer review. The Editorial Board reserves the right to adapt texts to the journal's style and format.

At the end of the paper, after the bibliography, the author's name with the footnote, title of the paper, abstract (this time up to 500 words) and key words are submitted in the other language of the journal (Serbian if the paper is in English and vice versa). If you are unable to translate them yourself, please indicate so, and we will provide the translation.

The title should be centred, typed in capital letters, font size 14. The subtitles should also be centred, typed in capital letters, font size 12 and numbered consecutively by Arabic numbers.

If the subtitle contains more than one part, they should also be designated with Arabic numbers, as follows: 1.1. – with lowercase letters in recto, font 12, 1.1.1. – with lowercase letters in verso, font 12, etc.

Authors of articles (and book reviews, if sources other than the reviewed book are quoted) are obliged to submit a bibliography of cited references, font 11, at the end of the article. The list should be divided into primary sources (historical and legal sources) and secondary sources (literature), both listed in alphabetic order by the authors' last names. Sources without (known) authors should be listed before those with authors, in alphabetic order by title.

Translations should include a short introduction which should outline in basic terms, for primary sources, the nature, significance and the context in which the translated text was created, and, for scholarly articles, the basic information about the author and the significance of the translated text. The introduction should be in the language into which the text was translated, and, as a rule, should not exceed one page in length.

У интервјуима, пре прве реплике сваког појединачног учесника, треба да буду наведена пуна имена како интервјуисте, тако и интервјуисаног, а потом само у иницијалима. Интервјуи би требало да садрже кратак увод са биографским детаљима о интервјуисаном.

За навођење цитата у чланцима и приказима књига, молимо вас да пређете на упутство за стил навођења литературе који се налази у наставку. Референце у преводним чланцима треба да остану у стилу који је коришћен у изворном тексту.

3. Стил навођења литературе

1. Књиге: пуно име и презиме аутора (с другим иницијалима, уколико их има) – курентом, наслов – курзивом, издавач (ако је познат) и место издавања – курентом, година издавања.

Ако је број страна назначен, треба га написати без додатака (попут стр., р., pp., ff., dd. и слично).

После места издавања не ставља се зарез.

Пример: Alan Watson, *Legal Transplants: An Approach to Comparative Law*, University of Georgia Press, Georgia 1993, 26.

Уколико књига има више издања, може се навести број издања у суперскрипту (нпр. 1993²), ако се аутору та чињеница чини битном.

Упућивање на фусноту треба да буде скраћено и нумерисано након броја стране.

Пример: Alan Watson, *Legal Transplants: An Approach to Comparative Law*, University of Georgia Press, Georgia 1993, 26, фн. 15.

Уколико се у књизи наводи више места издања, максимално се наводе три и раздвајају се цртом.

Пример: Jill D. Harries, *Law and Empire in Late Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge – New York – Melbourne 2004.

Уколико постоји више од једног издавача, максимално се наводе три и раздвајају се косом цртом.

Пример: Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, књига I*, БИГЗ / Југославијапублнк / СКЗ, Београд 1990.

2. Чланци у часопису: пуно име и презиме аутора (с другим иницијалима, уколико их има) – курентом, назив чланка – курентом, под наводницима, назив часописа (правних прегледа или друге периодике) – курзивом, број и годиште издавања, распон страна без икаквих додатака (као и код цитирања књига). Ако је назив часописа нарочито дуг, а цитира се више чланака објављених у њему, у загради се наводи скраћеница под којом ће се периодика надаље појављивати.

In interviews, both the interviewee's and the interviewer's full name should be used before each individual's first line, and initials should be used afterwards. Interviews should include a short introduction giving biographical information about the interviewee.

For references in articles and book reviews, please refer to the reference style guide below. References in translated articles should remain in the style used in the original text.

3. Reference Style

1. Books: author's first and last name (with other initials if present) in recto, title written in verso, publisher (if known) and place of publication in recto, year of publishing.

If the page number is specified, it should be written without any supplements (like p., pp., f., dd. or others).

The publisher's location should not be followed by a comma.

Example: Alan Watson, *Legal Transplants: An Approach to Comparative Law*, University of Georgia Press, Georgia 1993, 26.

If a book has more than one edition, the number of the edition can be stated in superscript (for example: 1993²) if the author finds that information relevant.

Any reference to a footnote should be abbreviated and numbered after the page number.

Example: Alan Watson, *Legal Transplants: An Approach to Comparative Law*, University of Georgia Press, Georgia 1993, 26, fn. 15.

If a publication lists more than one place of publication, a maximum of three should be listed in the reference, separated by dashes.

Example: Jill D. Harries, *Law and Empire in Late Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge – New York – Melbourne 2004.

If there is more than one publisher, a maximum of three should be listed, separated by slashes.

Example: Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića, knjiga I*, BIGZ / Jugoslavijapublik / SKZ, Beograd 1990.

2. Journal articles: author's first and last name (with other initials if present) in recto, article's title in recto with quotation marks, name of the journal (law review or other periodical publication) in verso, volume and year of publication, page range without any supplements (as in the book citation). If the name of a journal is particularly long, and multiple articles published in it are cited, an abbreviation should be offered in parentheses when it is first mentioned and used later on.

Пример: Sima Avramović, “Mixture of Legal Identities: Case of the Dutch (1838) and the Serbian Civil Code (1844)”, *Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review* 4/2018, 13–37.

3. Када се цитира чланак у зборнику радова, име аутора и назив чланка се наводе као код часописа, а затим се наводе подаци о зборнику радова у истом формату као за књиге, и на крају распон страна, с тим што се после имена уредника у загради ставља скраћеница на истом језику на којем је објављен зборник – „ур.” или „прир.”, на српском, „ed.” (односно „eds.” код више уредника) на енглеском, „Hrsg.” на немачком, итд.

Пример: Éva Jakab, “Financial Transactions by Women in Puteoli”, Paul du Plessis (ed.), *New Frontiers: Law and Society in the Roman World*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2013, 123–150.

4. Уколико постоји више аутора или уредника (до три), раздвајају се зарезом.

Пример: Paul Cartledge, Paul Millett, Stephen Todd (eds.), *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society*, Cambridge University Press, Cambridge – New York – Melbourne 2002³.

Уколико има више од три аутора или уредника, наводи се само име и презиме првог, уз додавање скраћенице речи *et alia* (*et al.*) курзивом.

Пример: Michael A. Livingston *et al.*, *The Italian Legal System*, Stanford Law Books, California 2015.

5. Уколико се у раду цитира само један текст одређеног аутора, код поновљеног цитирања тог текста, после првог слова имена и (целог) презимена аутора, следи само број стране и тачка (без додатака *op. cit.*, нав. дело и сл.).

Пример: A. Watson, 65.

Уколико се цитира више радова истог аутора, наслов се скраћује на највише три речи (не рачунајући предлоге, везнике и чланове).

Пример: A. Watson, *Legal Transplants*, 82. Или: S. Avramović, “Mixture of Legal Identities”, 25.

6. Уколико се цитира више страна које су тачно одређене, оне се раздвајају цртицом, после чега следи тачка.

Пример: G. Thür, 238–276.

Уколико се цитира више страна које се не одређују тачно, после броја који означава прву страну наводи се „и даље” с тачком на крају.

Пример: G. Thür, 244 и даље.

7. Уколико се цитира податак с исте стране из истог дела као у претходној фусноти, користи се латинична скраћеница за *Ibidem* у курзиву, с тачком на крају (без навођења презимена и имена аутора).

Пример: *Ibid.*

Example: Sima Avramović, "Mixture of Legal Identities: Case of the Dutch (1838) and the Serbian Civil Code (1844)", *Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review* 4/2018, 13–37.

3. When an article from an edited volume is cited, the name and title are written in the same way as for journal articles, followed by the data about the volume in the same format as for books, and a page range, but the names of the editors are followed by an abbreviation in parentheses in the language of the book – "ed." (or "eds." for multiple editors) in English, "Hrsg." in German, etc.

Example: Éva Jakab, "Financial Transactions by Women in Puteoli", Paul du Plessis (ed.), *New Frontiers: Law and Society in the Roman World*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2013, 123–150.

4. If there is more than one author or editor of a book or article (three at most), their names should be separated by commas.

Example: Paul Cartledge, Paul Millett, Stephen Todd (eds.), *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society*, Cambridge University Press, Cambridge – New York – Melbourne 2002³.

If there are more than three authors or editors, only the first name should be cited, followed by abbreviation *et alia* (*et al.*) in verso.

Example: Michael A. Livingston *et al.*, *The Italian Legal System*, Stanford Law Books, California 2015.

5. Repeated citations of a single work by the same author should include only the first letter of his or her name, last name and the number of the page.

Example: A. Watson, 65.

If two or more references to the same author are cited, the title should be abbreviated to up to three words (not counting prepositions, conjunctions or articles).

Example: A. Watson, *Legal Transplants*, 82. Or: S. Avramović, "Mixture of Legal Identities", 25.

6. If more than one page is cited from a text and they are specified, they should be separated by a dash, followed by a period.

Example: G. Thür, 238–276.

If more than one page is cited from a text, but they are not specifically stated, the number which notes the first page should be followed with "etc."

Example: G. Thür, 244 etc.

7. If the same page of the same source was cited in the preceding footnote, the Latin abbreviation for *Ibidem* should be used, in verso, followed by a period.

Example: *Ibid.*

Уколико се цитира податак из истог дела као у претходној фусноти (али с различите стране) користи се латинична скраћеница за *Ibidem*, наводи се одговарајућа страна и ставља тачка на крају.

Пример: *Ibid.*, 69.

8. Објављени предмодерни правни извори цитирају се у складу са правилима за цитирање савремених издања, као било која друга књига.. Уколико су у питању извори са стандардизованим системом цитирања (нпр. *Corpus Iuris Civilis*, Библија) користе се стандардизоване скраћенице.

9. Закони и други прописи се наводе пуним називом – у куренту, потом се наводи гласило у коме је пропис објављен – курзивом (нпр. *Службени ѿласник*), а после зареза број и година објављивања, поново у куренту. Уколико ће се поменути закон цитирати и касније, приликом првог помињања, после црте, наводи се скраћеница под којом ће се пропис даље појављивати.

Пример: Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године, *Службене новине Краљевине Срба, Хрватѿа и Словенаца*, година III, бр. 142/21.

Уколико је пропис измењиван и допуњаван, наводе се сукцесивно бројеви и године објављивања измена и допуна.

Пример: Закон о основама система васпитања и образовања, *Службени ѿласник РС*, бр. 62/03, 64/03, 58/04 и 62/04.

10. Чланови, ставови и тачке прописа се наводе редним бројевима. Речи „члан”, „став” и „тачка” се могу скратити на „чл.”, „ст.” и „тач.”, и ауторима који наводе велики број чланова саветујемо да се тога придржавају.

Пример: члан 5. став 2. или чл. 5, ст. 2, точ. 3. или чл. 5, 6, 9. и 10. или чл. 4–12, итд.

11. Навођење судских одлука треба да садржи што потпуније податке (врста и број одлуке, датум када је донесена, публикација у којој је евентуално објављена).

12. Навођење необјављених извора (архивске грађе) треба да садржи наслов изворног документа што је могуће прецизније, праћен именом архива у којем се чува, називом фонда, групе списка или збирке, уз одговарајућу ознаку документа коју користи дотични архив (укључујући број фонда, фасцикле и сл.); у случају понављања, приликом првог помињања може се навести акроним или скраћеница под којим ће се извор даље појављивати.

13. Цитирање веб страница, сајтова и електронских књига треба да садржи назив цитираног текста, адресу интернет странице исписану курзивом и датум последњег приступа страници.

Пример: European Commission for Democracy through Law, Opinion on the Constitution of Serbia, [http://www.venice.coe.int/docs/2007/CDL-AD\(2007\)004-e.asp](http://www.venice.coe.int/docs/2007/CDL-AD(2007)004-e.asp), приступљено 24. марта 2020.

If the same source (but *not* the same page) was cited in the preceding footnote, the Latin abbreviation for *Ibidem* should be used, in verso, followed by the page number and a period.

Example: *Ibid.*, 69.

8. Pre-modern legal sources that have been published should be cited according to their modern-day editions, like any other book. In case of sources with a standardized citation system (e.g. the *Corpus Iuris Civilis*, the Bible) the standard abbreviations should be used.

9. Statutes and other regulations published in modern-day official publications should be provided with a complete title in recto, followed by the name of the publication (e.g. official gazette) in verso, and then the number (volume) and year of publication in recto. In case of repeated citations, an acronym should be provided on the first mention of a given statute or other regulation.

Example: Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od 28. juna 1921. godine, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, godina III, br. 142/21.

If the statute has been changed and supplemented, numbers and years should be given in a successive order of publishing changes and additions.

Example: Zakon o osnovama sistema vaspitanja i obrazovanja, *Službeni glasnik RS*, br. 62/03, 64/03, 58/04 i 62/04.

10. Articles of the cited statutes and regulations should be denoted as follows:

Example: Article 5 (1); Articles 4–12.

The word “article” can be abbreviated to “art.”, and we advise authors referring to a large number of articles to do so.

11. Citation of modern court decisions should contain the most complete information possible (category and number of the decision, date of decision, the publication in which it was published).

12. Citation of unpublished sources (archive materials) should contain the title of the source document as precisely as possible, followed by the name of the archive in which it is kept, the name of the fonds, record group or collection, and the document signature number used by the archive in question (complete with the number of the fonds, folder etc.); in case of repeated use, an acronym or abbreviation can be provided on first mention.

13. Citations of web pages, websites or e-books should include the title of the text, source address (URL) in italic, and the date of the most recent access.

Example: European Commission for Democracy through Law, Opinion on the Constitution of Serbia, *[http://www.venice.coe.int/docs/2007/CDL-AD\(2007\)004-e.asp](http://www.venice.coe.int/docs/2007/CDL-AD(2007)004-e.asp)*, last visited on 24.3.2020.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
34(091)

ВЕСНИК правне историје = Herald of Legal
History / главни уредник Нина Кршљанин. –
[Штампано изд.]. – Год. 1, бр. 1 (2020)– . - Београд
: Правни факултет Универзитета у Београду, 2020–
(Београд : Донат граф). – 24 cm

Полугодишње. – Друго издање на другом медијуму:
Весник правне историје (Online) = ISSN 2738-0963
ISSN 2738-0955 = Весник правне историје
(Штампано изд.)

COBISS.SR-ID 28109833

Уређивачки одбор:

Проф. емеритус Сима Аврамовић (Правни факултет Универзитета у Београду), проф. др Жика Бујуклић (Правни факултет Универзитета у Београду), проф. др Зоран Мирковић (Правни факултет Универзитета у Београду), проф. др Милена Полојац (Правни факултет Универзитета у Београду), проф. др Драгољуб Поповић (бивши судија ЕСЉП, Правни факултет Универзитета Унион), доц. др Урош Станковић (Правни факултет Универзитета у Новом Саду), проф. др Зоран Чворовић (Правни факултет Универзитета у Крагујевцу), проф. др Срђан Шаркић (Правни факултет Универзитета у Новом Саду).

Међународни уређивачки одбор:

Проф. др Жељко Бартуловић (Правни факултет Универзитета у Ријеци), др Јуриј Вин, виши научни сарадник (Институт за општу историју Руске академије наука), проф. др Колман Денехи (Универзитетски колеџ у Даблину), проф. др Томас Зимон (Правни факултет Универзитета у Бечу), проф. др Виктор Кастелани (Одељење за језике и књижевности Универзитета у Денверу), проф. др Гералд Кол (Правни факултет Универзитета у Бечу), проф. др Пјетро Ло Јаконо (Правно одељење LUMSA универзитета у Палерму), проф. др Стефан Медер (Правни факултет Лајбницевог Универзитета у ХанOVERу), проф. др Никола Мојовић (Правни факултет Универзитета у Бањој Луци), проф. др Емилија Мусумечи (Правни факултет Универзитета у Тераму), проф. др Делфина И. Нијето Изабел (Одељење за историју и археологију Универзитета у Барселони), проф. др Натале Рампацо (Национални истраживачки савет Италије, Напуљ), проф. др Марион Ревекамп (Хумболтов професор на Мексичком колеџу), проф. др Владимир Симич (Правни факултет Универзитета у Љубљани), проф. емеритус Герхард Тир, дописни члан Аустријске академије наука (Правни факултет Универзитета у Грацу), проф. др Габор Хамза, редовни члан Мађарске академије наука (Правни факултет Универзитета Етвеш Лоранд), проф. др Далибор Чепуло (Правни факултет Универзитета у Загребу).

MMXXV